नं: २-घ

महाभाष्यप्रदीपः (४ र्थ अध्याय)

पत्राणि ११८

कर्त्ता कैय्यटः

सं २ – घ

६

महाभारत प्रदीप (... [illegible])

११४ पत्राणि

[illegible]

[illegible]

श्लो– [illegible]

लिपि [illegible] १८२९

ख [illegible] पि ४

=कर्मादिपदस्यार्थसंबंधयोग्यार्थाभिधायिनी। २ = सतिवेति। अयंभावः। प्रत्ययसंज्ञकस्य बहुत्र्युक्तत्वाद्धेः आगमादिवचनेनैदेशविशेषे नियतत्वादनियतस्य परस्यैव विधानात् ह्यमाणप्रकृतिरवधिर्योऽधिकारं च मन्तेनेवासिद्धेति भावः। २

मा०कौ०४

१

=नन्वेवं विशेषविहितत्वाद
=योगर्थाः स्युरत आह। मास
=रूपेति। ७

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकात्' ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं' किमर्थमिति परश्चेतिवचनात्परो भवन्नौ वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः प्रत्ययार्थसंबं धयोग्यार्थाभिधायिनी ङ्याप्प्रातिपदिकलक्षणमेव प्रकृतिमाक्षेप्स्यंति' सतिच पञ्चमीनिर्देशे परश्चेति प्रसारणात मसतिल्वि हपंचमीनिर्देशे वु क्ष्यमाणप्रत्ययपरत्वप्रातिपादनपरत्वान्नास्ति प्रसारणात्। सतिवा प्रसारणाने प्रत्ययधोसेवाच्यार्थसंबंधयोग्यार्थाभिधायिप्रकृत्याक्षेपः' सिद्ध इति प्रश्नः धातोर्मा भूवन्निति' अप्रसज्जीह प्रकृतिनिर्देशे धात्वधिकारात्‌ धातोरेव स्युः' वांसरूपविधिश्चस्मात्' प्रत्ययवाप्रत्ययपरत्वे न प्रकृतिमात्राक्षे

=प्रत्ययप्रत्ययोर्वाच्यवाचकयोर्य
=प्रत्ययसंबंधीसंबंधयोग्यार्थ
=स्वाभिधायित्वात्प्रकृतेरपेक्षेपाः।

॥ श्रीगणेशाय नमः' ङ्याप्प्रातिपदिकात्' ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थं' ङ्याप्प्रातिपदि
कात्स्वादयोयथास्युः' धातोर्मा भूवन्निति' नैतदस्ति प्रयोजनं' धातोस्तत्र यदादयोविधीयंते
ते। एवादत्वाद्धाधकाभविष्यंति' तिङ्. तर्हि मा भूवन्निति ॥ ॰ ॥

पेधातोरपिस्युः' तत्र यथा कर्तृकर्मणोर्लकार उत्पद्यते साधनाश्रयत्वाद्वा या च तिङामुत्पत्तिः कृत्तद्धितसमासादीनां च तथा स्वादयोऽपि स्युरिति भाव
: धातोरिति' धातुग्रहणं निवृत्तं। तत्र प्रकृतिमात्राद्विधीयमानाः स्वादय उत्सर्गाः तस्मादयस्तु प्रकृतिविशेषाश्रयेण विधानादपवादा इति भावः' तिङ्' ता
दिति' कर्मादीनामर्थाः' तत्र यथा पुत्रीयशब्दात्तेन भूतकर्मक्रियावाचिनः कर्तरि लकार उत्पद्यते तथा पचति शब्दात्कर्तृविशिष्टक्रियावाचिनः
कर्मादिषु द्वितीयादयः स्युः' यद्वै कत्वादिष्वपि विभक्त्यर्थेषु पथैको द्वौ बहव इति प्रकृत्याभिहितेष्वपि भवत्येवं तिङाभिहितेष्वपि स्युरिति भावः ॥ ॥

दयःस्वा२

राम०

१

=ननु पदांतत्वात्क्रियापेक्षकारकबोधकतास्वादीनां दृष्टेति धातोर्नोत्पत्तिः न तो विधीयमाना नान्यथा तावत् संभवा इत आह। तत्र यथेति। प्रत्ययविभाजकापेक्षया प्रत्ययार्थकर्तृकर्मणावभिधेये लादय उत्पद्यंते तथा =
=स्वादयोऽपि स्युरिति योजना। नन्वेवमपि धातावस्य संख्या आधारकत्वं नतु लक्षितम् आह। शब्दनेति। ननु स्वादीनां तिङादीनां च बाध्यबाधकभावः स्यादत आह कर्मादिष्विति धातोरित्यननुवृत्ताव पिवासरूपविधिरि
=ननु कर्मादौ विधीयमानाः स्वादयः कर्माद्यभिधायिनः [illegible] २ = अंतर्भूतकर्मेति पुत्रीयतीत्यत्र क्रियापदेन कर्मधारयः। २ =

एकत्वादिष्विति संख्याविभक्त्यर्थेः साच तिङाभिहिते सुक्त्वाप्येत्वात्स्यादयो न भवंसे कादिम्पसक्तश्च नग्रहणात्यत्नात्संख्यावाचिभ्योपि प्रथमा भवति। नच
पचतिशब्दात्कर्त्रभिधायिनः कर्मादिषु द्वितीयादीनामुत्पत्तिर्युक्ता। नह्येकक्रियापेक्षोभिन्नसाधनाभिधायिनोरेकस्मिन्पदे संसहायभावोयुक्तः पुत्री
यशाद्वस्तु जीवत्यादिधातुवद्विशिष्टक्रियावाचीति ततः कर्त्रीरिलकारोत्पत्तिरविहस्त्वा अनभिहिताधिकाराच्च तिङभिहिते साधने स्वाद्यनुत्पत्तिः टावा
दयइति यथासाधनाश्रयसंख्याभिधायित्वं तिङं तथा तत्तद्गतलिंगाभिधायित्वमपि स्यादिति भावः॥ नच तिङंतस्येति क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य

एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयंते तेचात्र तिङा उक्ता स्ता एकत्वादय इति कृत्वा उक्तार्थत्वान्न भवि
ष्यंति टावादयस्तर्हि तिङंतान्मा भूवन्निति। स्त्रियां टावादयो विधीयंते नच तिङंतस्य स्त्रीत्वे
१ नयोगोस्ति॥ श्री ॥

क्रियायाश्चासत्वभूतत्वात्सत्वधर्मेण लिंगेनायोगः। नच द्व्यर्थस्य लिंगग्रहणायोग्यत्वं नियतत्वाच्छब्दशक्तीनामिति भावः तदुक्तं हरिणा एकत्वेपि क्रिया
ख्याते साधनाश्रयसंख्यया भिद्यते नतु लिंगाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रयः तस्मादवस्थितेप्यर्थे कस्यचित्प्रतिवध्यते शब्दस्य शक्तिर्नेत्वेषशास्त्रेन्वाख्यायते
विधिरिति शोभनं पचतीत्यादौ तु क्रियाविशेषणस्यैव नपुंसकत्वं नतु क्रियायाः पचतिरूपमित्यादौ तु रूपबाद्यंतार्थस्य क्रियायाः शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेव
नपुंसकत्वं नानारूपा हि शब्दानां शक्तयो न सामान्यतो दृष्टेनानुमानेन व्यवस्थापयितुं शक्यंते। अनेनैव न्यायेन धातोष्टावाद्यनुत्पत्तिर्व्याख्येया॥

=शब्देष्वर्थहारेतथाकुचा
=प्यदर्शनादिति भावः।२

=द्व्यर्थस्य संख्यापाग्रह
=णायोग्यत्वेपि न लिंगग्रहण
=योग्यत्वं।५

=स्वाभाविकत्वादिति भावः।२ =अनुमानेनेति रूपबाद्यंतार्थक्रियायां न लिंगयोगः क्रियात्वात् पचतिवदित्येवंरूपेणानुमानेनेत्यर्थः।१=

=आहुप्यापणहत्वारेदनुन्दिधमात्सडीवोध्या॰ २ =तिङंतार्थस्य क्रियायाय आधारत्वसंबंधसंभवः॥ १

यम॰ १

अणादय इति यथैव गर्गस्योपसमिसय सापत्यवत्संबंधादिसंभवः एवं पचतियस्तस्यापसमिति सर्वेनामप्रसवमष्टजिरं॰ ता थो धारसंबंधसंभव इति भावः ननु षष्ठ्यंतादपत्ये प्रत्ययो विधीयते सर्वेनाम्नश्चात्र षष्ठ्यंतत्वेन जिरं॰ तस्य नैष दोषः गर्गस्यापसमिसत्रापि वाक्यगे च रैव षष्ठी संबंधस्य प्रदर्शनायोपादीयते। प्रत्ययस्तु प्रातिपदिकादेवोत्पद्यते। लुग्विधानद्वारेणाचार्यः स्वाभाविकीं प्रत्ययस्यानुत्पत्तिमाचष्टे। तस्येति तु षष्ठी निर्देशः स इति संबंधे प्रत्ययविधानार्थो ननु षष्ठ्यंतात्प्रत्ययो समर्थः न चेति॰ क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य तस्याश्चासत्वभूतत्वादपत्यादिभिर्योगाभावः साधनस्यापि क्रियां प्रति गुणभावादपत्यादिभिर्योगो नास्ति

अणादयस्तर्हि तिङं॰ तान्मा भूवन्निति अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयंते। न च तिङं॰ तस्यापत्यादिभिर्योगोस्ति अथापि कथं चिद्योगः स्यात् एवमपि न दोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति [illegible] तिङं॰ तादणादयो भवंतीति। यदयं क्वचित्तद्धितविधौ तिङः ग्रहणं करोति अतिशायने तमबिष्ठनौ तिङश्चेति अतः उत्तरं पठति आप्रातिपदिकग्रहणमंगभपदसंज्ञार्थं आप्रातिपदिक ग्रहणं क्रियते॥ ०॥ श्री ॥ ९॥

शब्दांतरप्रयाम ष्टस्य साधनस्यापत्यादियोगसंभवेपि तिङं॰ तप्रतिपाद्यस्य साधनस्यापत्यादिभिर्योगाभावः न हि पचतिपाचकस्यापसमिति संबंधप्रतिपत्तिरेवं पचत्यपसमिति अथापीति सर्वेनामप्रसवमष्टस्यार्थस्यापत्यादियोगसंभवादिति भावः धातोरप्यणादयः त प्रतिषेधात्व र्थस्यापत्यादियोगाभावादेव प्रतिक्षिप्ता वाक्यार्थस्याप्यसत्वभूतत्वाद्व्यक्तिलिंगापत्यादियोगाभावाद्द्वयमाणप्रत्ययानुत्पत्तिरभिधानीया भाष्यकारेणानुन्यायस्योक्तत्वात् एव गुणन्यासोनकृतः॥०॥

अङ्गमयद्दसंज्ञार्थमिति यस्मात्प्रत्ययविधिरिसत्र [illegible] विधियद्ग्रहणं यस्मप्रत्ययविधौ शब्देनाभ्यपगंतस्याः गसंज्ञामयदसंज्ञे अपुनरत्रयस्मात्प्रत्ययविधिरिस
स्यानुवर्त्तनात्तस्यैवेतिभावः ॥ भाष्यकारएततत्प्रयोजनंनिराकर्त्तुमाह क्व पुनरिति ग्रहणवतस्येति ग्रहणमुपादानं तच्च क्वचित्साक्षात्‌यथाजाघतष्टाविस्सजा
दीनां क्वचित्संज्ञाद्वारेण यथानैवाकारेणदंताना क्वचिदनुवंधनिर्देशोपलक्षितसंज्ञानिर्देशेन। यथोगितश्चेति अत्रत्वर्थाभिधायीशब्दस्सांक्षिप्तोऽकारेण

अङ्गमयद्दसंज्ञार्थैः अंगमयद्दसंज्ञाङ्याप्प्रातिपदिकस्ययथास्युरिति क्व पुनरिहांगमयद्दसंज्ञार्थेन ङ्या प्प्रातिपदिकग्रणेनार्थः टावादिषु नैनदस्ति
प्रयोजनं ग्रहणवद्ङ्यष्टावादयोविधीयंते उगितोङीप्‌ इति अजाद्यतष्टाप्भवतीति यत्तच्छद्ररूपं गृह्यते तस्मात्स्वार्थे उत्पन्नस्यैतांः संज्ञाभविष्यंति अथापिक्व
ङ्ख्विदस्यग्रहणः एवमपिनदोषः ङ्खियांटावादयोविधीयंते यत्तच्छद्ररूपंङ्खियांवर्त्तते तस्मात्स्वार्थे उत्पन्नस्यैतांः संज्ञाभविष्यंति अणादिषुतर्हि अण
दयोपियग्रहणवद्भ्योविधीयंते। गर्गादिभ्योयञ्‌ नडादिभ्यःफक्‌ इति यत्तच्छद्ररूपंगृह्यते तस्मात्स्वार्थे उत्पन्नस्यैतांः संज्ञाभविष्यंति अथापिक्व ङ्ख्विदस्यग्रह
णंएवमपिनदोषः अपत्यादिष्वर्थेषु अणादयोविधीयंते। यत्तच्छद्ररूपमपत्यादिष्वर्थेषुवर्त्तते तस्मात्स्वार्थे उत्पन्नस्यैतांः संज्ञाभविष्यंति स्वार्थिकेषुतर्हि
ये स्वार्थिकाअपियग्रहणवद्भ्योविधीयंते यावादिभ्यःकन्‌ प्रज्ञादिभ्योणिति यत्तच्छद्ररूपंगृह्यते तस्मात्स्वार्थे उत्पन्नस्यैतांः संज्ञाभविष्यंति यस्तर्हियग्रहणः॥

गिताचविशेष्यते अथापीति सामर्थ्याक्षिप्तस्याप्युपादानमस्त्येव अभ्युपगम्यवादेनतुदर्शयति वृषसिप्रथमरसादौहिसामर्थ्याक्षिप्ताप्रकृतिरथतत्रापि तदस्त
नुवर्त्तनाद्दर्शयग्रहणेचसर्वेततदंतविधिसंभवाद्दकारांतस्यग्रहणंतदानास्तिकश्चिद्दस्यग्रहणष्टावादिः। यत्तच्छद्ररूपमपत्यादिष्विति पंसार्थाभिधानंवृत्तिरिति प्रकृतिरप्यप

॥ स्वादिषुवर्त्तते ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

=तद्धितवृत्तौ परत्वमपत्यस्यप्रकृतिरप्यभिधत्तेऽर्थः। यत्तच्छद्ररूपमपत्यादर्थेषुवर्त्ततेमपत्य=
=प्यर्थदति भाष्ये व्याख्यानांतरं=१८

=न तु यावदिति न पुंसकस्य शुक्लप्रत्ययेन सामानाधिकरण्यं न युक्तमत आह यावदिति॰१=न तु बहुषु बहुवचनमित्यादिभिः स्वादिविधौ नामेकवाक्यता वक्ष्यमाणे सामर्थ्यं=
योग आह प्रकरणेति॰१=

वाक्यस्य च भिन्न २

=स्वार्थद्रव्यलिंगसंख्याकारकाणि
=पञ्चकं तु कारकार्थः। ३

शुक्लतर इति न ह्यत्र शब्देन प्रकृतिरुपात्तेति भावः। नयावदिति यावत्तावच्छब्दौ निपातौ पर्यायत्वं द्योतयतः स्वादिषु तर्हीति प्रकरणोत्कर्षात् बहुषु बहुवचनमित्यादेः स्वादिविधिवाक्यतां मन्यते एकत्वादिष्विति आकांक्षायोग्यतावशात् भिन्नप्रकरणपठितानामप्येकवाक्यत्वमिति भावः। तत्र त्रिके प्रातिपदिकार्थे चतुष्केऽपि पक्षे स्वादय एकत्वादीनां वाचकाः पंचके तु पक्षे चतुष्के च द्योतकास्तत्रैकत्वादिषु द्योतका वाचका वा विधीयन्ते इत्यर्थः यत्त्विति द्योतकपक्षेऽयमर्थः एकत्वादिषु यदुत्पद्यन्ते तस्मात्स्वादयः। एकत्वादीनां द्योतका उत्पद्यन्ते। वाचकपक्षे त्वयमर्थः एकत्वादिषु स्वादिवाच्येषु धात्वेयेषु यच्छब्दरूपं तदाधारार्थवाचितस्मा

=स्वार्थद्रव्यलिंगकारक
=तत्वेऽर्थः। २

शुक्लतरः कृष्णतर इति अत्रापि नयावच्छुक्लः तावच्छुक्लतरः प्रकृष्टः शुक्लः शुक्लतरः यत्तच्छब्दरूपं प्रकृष्टेऽवर्तते तस्माडुसनिप्तस्येताः संज्ञा भविष्यन्ति स्वादिषु तर्हि एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते यत्तत् शब्दरूपमेकत्वादिष्वर्थेषु वर्तते तस्माड्ङसनिप्तस्येताः संज्ञा भविष्यन्ति। कथं पुनरीहोच्यमानाः स्वादय एकत्वादिष्वर्थेषु शक्या विज्ञातुमेकवाक्यत्वात् एकं वाक्यं तच्चेदं च। यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च किमर्थं नानादेशस्थं क्रियते कौशलमात्रमेतदाचार्यो दर्शयति यद्येकं वाक्यं सन्नानादेशस्थं करोति अन्यदपि किंचित्संग्रहीष्यामीति यच्छयोश्च लुगर्थम् यच्छयोस्तर्हि लुगर्थं आप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते। कंसीयपरशव्ययोः यञौ लुक्चेति आप्प्रातिपदिकात्स्यात्तल्लुग्यथा स्यात् अक्रियमाणे हि आप्प्रातिपदिकग्रहणे प्रकृतेरपि लुक्प्रसज्येत एतदपि नास्ति प्रयोजनं यथा परिभाषितं प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपो भवन्तीति प्रत्ययस्यैव भविष्यति॥ ॥

तस्मात् स्वादय एकत्वादीनां वाचका उत्पद्यन्ते अन्यदपीति ति इ. विधिवाक्येनापि सहैकवाक्यत्वं यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः अङ्गानां हि प्रधानसंनिधावुपदेशाद् गुणप्रकरणे क्वचिदेवोपदेशः सर्वप्रधानसंबंधार्थः। यच्छयोश्चेति वार्त्तिककारस्य समुच्चयार्थश्चशब्दो भाष्यकारेणानुपूर्व्यप्रयोजनस्य दूषितत्वात्तदर्थे च शब्दो व्याख्यातः प्रकृतेरपीति यच्छयोर्या प्रकृतिः कंसशब्दः परशुशब्दश्च तदवयवस्यापि प्रत्ययस्येत्यर्थः इतरः प्रकृतेरिति षष्ठीस्थानषष्ठी प्रत्याह एतदपीति॥०॥

इतरः पूर्वमर्थं स्पष्टीकरोति एवमपीति । उणादय इति । अतः कृत्कर्मिकंसे तिक्रमिग्रहणे नैव कंसग्रहणे सिद्धे कंसशब्दोपादानं ज्ञापकं क्वचिदेषां व्युत्पत्तिकार्यं न भवतीति ।
यत्र त्वोक्तविधानसामर्थ्याल्लुङ् भवतीति यच्छ्योरेव भविष्यतीत्यर्थः । वृद्धावृद्धेति । अत्रापि वार्त्तिककारस्य च शब्दः समुच्चये । भाष्यकारस्य तु तदर्थेऽर्थे । वृद्धादयोऽलक्षणं
निमित्तं प्रत्ययविधेस्तस्मिन् वृद्धादीनि ख्याप्रातिपदिकविशेषणानि यथा स्युरित्यर्थः । अयेति प्रत्ययार्थसंबंधयोग्यार्थाभिधायित्वात् ख्याप्रातिपदिकंसे वृविशे
षणानि भविष्यंतीति प्रश्नः । समर्थविशेषणानीति समर्थानां प्रथमाद्वेत्यधिकारात् विभक्तिमंतरेण सामर्थ्यानवगमाद्विभक्त्यंतस्यैव विशेषणानि स्युरित्यर्थः । ख्याप्रा

एवमप्युकारसकारयोः प्रसज्येत कमेः सः कंसः परान्पृणातीति परश्वुरिति । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणेच
प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थम् । वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे नार्हि प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थं ख्याप्रातिपदिकग्रहणं क्रियते । वृद्धात् अवृद्धात् अवर्णा
न्तात् अनुदात्तादेः द्व्यचः इति । एतानि प्रातिपदिकविशेषणानि यथा स्युरिति । अथाक्रियमाणे ख्याप्रातिपदिकग्रहणे कस्येतानि विशेषणानि स्युः
[illegible] समर्थविशेषणानि तत्र को दोषः । उदीचां वृद्धादगोत्रात् इह च प्रसज्येत । ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति । एतद्धि समर्थं वृद्धं । इ
ह च न स्यात् तयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमिति । एतद्धि समर्थमवृद्धं । वृद्धाः । अवृद्धाः । प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलं इह च प्रसज्येत ज्ञयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमिति । एतद्धि समर्थम
वृद्धं इह च न स्यात् ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति एतद्धि समर्थं वृद्धं । अवृद्धाः । अवर्णात् अत इञ् भवति । इहैव स्यात् दक्षस्यापत्यं दाक्षिरिति एतद्धि समर्थमकारांतं ।
इह च न स्यात् दक्षयोरपत्यं दक्षाणामपत्यमिति । एतद्धि समर्थमनवर्णान्तं । अवर्णः । स्वरः ॥ अनुदात्तादेरञ् भवति इह च प्रसज्येत ॥ ॥ ॥ ॥

तिपदिकग्रहणे तु सति तदुपादानसामर्थ्यात्तद्विशेषणानि वृद्धादीनि भवंति । ज्ञानामिति । ननु ज्ञत्वाख्यभेदैकत्वसंख्योपजननान्नास्ति द्विवचनबहुवचनांतात् प्रत्ययः नैष दोषः
क्वचिदादेशादिवशात् संख्याविशेषोऽपि प्रतीयते । यथा तावकोमामक इति । एवमिहापि फिञ् विधीयमानो बहुवचनमंतरेण [illegible] भावात् बहुत्वं गमयेत् प्रकारणादिव
शाद्वा तदुक्तं भेदः संख्याविशेषो वा याख्यातो वृत्तिवाक्ययोः सर्वत्रैव विशेषस्तु नावश्यं तादृशो भवेदिति ॥ ॥ श्री ॥

= नत्वात्मगुणत्वाभिदित्योरेसावकाशः किं न्कथं बहुत्वं गमयेदत आह प्रकरणादीति । १ =

= इद्वृद्धीनीति । आदिनाऽसमर्थानां प्रथमादित्यपि । अन्यथा कृतवर्णानुपूर्वीकत्वसामर्थ्य [illegible] तस्य स्तुकानिरन्तेतद्रूपासिद्धिः स्यादिति बोध्यं । २ = भेद इति इत्युपस्थि=

= तिरित्यर्थः । संख्याविशेषो द्वित्वादिः । व्याख्यातः । इत्यावसत्तेनवाक्येसत्तेनेत्यर्थः । विशेषस्त्विति । संख्याविशेषस्त्वित्यर्थः । तादृशः अप्रसक्तविशिष्टः । तावकीनादौ व्यभिचारादिति भावः । १ =

=निसंदेहेति मयड्विधायके भाष्यापामिमनुदात्तेत्यर्थः दोऽभिप्रायं भाष्य मितिव्याख्यानांतरं ॥१२=

वाचो विकार इति सा वेकाच इति विभक्ते रुहान्तत्वात् पदमेतद् अनुदात्तादि एतच्चोदाहरणदिक्प्रदर्शनार्थम् अस्य हि वृद्धलान्मयट् आभाव्यं इदं तूदाहरणं पंचानां विकार इति षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति विभक्ते रुहान्तत्वाद् अनुदात्तादि समर्थमेतत् प्रातिपदिकं तु न्त्रः संख्याया इत्याद्युदात्तं सर्वेषामिति सर्वस्य सुपी त्याद्यु

वाचो विकारस्त्वचो विकार इति एतद्धि समर्थम् अनुदात्तादि इह वचनस्यात् सर्वेषां विकार इति एतद्धि समर्थम् उदात्तादि स्वराद्यन्तलक्षण द्यचश्छन्दसि इह च प्रसज्येत वाचा तरति त्वचा तरतीति एतद्धि समर्थं द्यच् इह च न स्यात् घटेन तरतीति एतद्धि समर्थमद्यच् अस्ति पुनः समर्थे विशेषणेन किंचिद्धि संगृहीतं भवति आहोस्विद्दोषान्तमेव अस्तीत्याह किं साम्ना तरति वेम्ना तरतीति एतद्धि समर्थमविद्यच् अप्रातिपदिकमपि अथ अब्ग्रहणं किमर्थं न प्रातिपदिकादित्येव सिद्धं न सिध्यति अप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति पद्येष अब्ग्रहणे हेतुः सूङ्ग्रहणमपि कर्तव्यं एतावपि हि प्रत्ययौ ति ग्रहणेनावद्धान्तौ तद्धितः प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति उङ्ग्रहणोच्चापि वाच्ये उवर्णान्तो द्विर्वीयते तत्रैकादेशः एकादेशे कृते अन्तादिवद्भावात् प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति यद्येष उङो ग्रहणे हेतुः आब्ग्रहणमपि न कर्तव्यं आबपि ह्यकारान्ताद्विधीयते तत्रैकादेशः एकादेशे कृते अन्तादिवद्भावात् प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति यस्तर्हि अनकारान्तात् क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशेति अत्रापि अकारान्तात् इति लक्ष्यते क्रुञ्चानालभेत उष्णिहककुभौ देवविशं मनुष्यविशं चेति ॥ ॥ ॥

दात्तं पदं प्रातिपदिकं तु सर्वे शब्दोऽन्तोदात्तो निपातित इत्यनुदात्तादि अथेति लिंगविशिष्टपरिभाषया सिद्धिं मन्यते इति तेन गृहीताभिप्राय आह ॥ न सिध्यतीति ग्रहण इति वार्त्तेयुक्ते प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः क्रुञ्चानिति अजादिषु पाठो जातिलक्षणङीष्बाधनार्थः ॥ श्री ॥७॥ ॥

भि॰पाठः

भिन्नक्रमः

आपग्रहणबाधाह॥ रहतावदिति॥ आप इति अव्ययेरिति ह्रस्वत्वं हलन्ताद्देव विहितस्याप इत्यर्थः॥ रहेति तत एव देवविट् शब्दादेवा बिति भावः॥ आबग्रहणप्रसाख्या नबाधाह यत्नावदिति स्वरे विशेष इति॥ किं वंतस्य कृ उत्तरपदप्रकृ स्वरेणान्तोदात्तत्वाद्धिमक्ते: सुपृत्वादनुदात्तत्वं भवति यदातु मूलविभुजादित्वाद्देवविश

विशंमनुष्य॰

रहताव उष्मिहककुभाविति आप एवैतदोत्तरपदिकं ह्रस्वत्वं रहखल्वपि देवं विशं चेति नास्ति विशेषः अकारान्तादमउत्पन्नोस सांबं जनांता द्वेति यत्नाव उच्यते रहताव उष्मिहककुभाविसा आप एवैतदौत्तरपदिकं ह्रस्वत्वमिति संज्ञा छेदसोरिसेवं तत् नचैषा संज्ञा नापि छेदः यदप्युच्यते रहखल्वपि देवविशं च मनुष्यविशं चेति नास्तिविशेषः अकारान्तादम उत्पन्नोस सांबं जनांता द्वेति स्वरे विशेषः यद्यत्र व्यंजनांतादुत्सत्तिः स्यात् देवविशमिसेवं स्वरः प्रसज्येत देवविशमिति चेष्यते तस्मात्कं एषएवं विषयः इदं तर्हि प्रयोजनं त्यतरस्यां टाबृचीति ऋचीत्युच्यते तत्र छंदस्सत्वादृविष्यति ऋचीति छंदोने दं विवक्षितं काठकं कालापकं मोदकं पैप्पलादकं च किं तर्हि प्रसयार्थविशेषणमेतत् ऋक्चेत्प्रसयार्थो भवतीति एतेपि नास्ति प्रयोजनं पदशब्दः पादशब्दसमानार्थः अकारान्तः छंदसि दृश्यते तस्याः सप्ताक्षरमेकं पदं एकः पाद इत्यर्थः तस्मादुत्सत्तिर्भविष्यति इदं तर्हि उभाभ्यां मन्यतरस्यामिति बहुराजा बहुराजे बहुराजा इति आबग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणात् आबग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या॥ ॥ ॥

प्रावदः कप्रसयांतस्तदा पाद्यादिस्वरेणान्तोदात्तत्वाद्विभक्त्याच सहैकादेशे उदात्तो भवतीति तत्र छंदस्सत्वादिति अप्रातिपदिकत्वेपि प्रसयोत्पत्तिरिति शेषः लिंगविशिष्टस्येति यथा कथंचित्प्रातिपदिकग्रहणे एषा परीभाषोपतिष्ठते ननु प्रातिपदिकस्य स्वरूपेण ग्रहणएवेति भावः॥ ॥ ॥

=यथाकथंचिदिति॰ अत एव भाष्ये प्रमाणे कप्रसक्तिनिफले बुक्किलादिरिति च दोषोक्तं संगच्छते॰१

=क एव इति॰ कप्रत्ययां
=नोदंत एव॰ एवं विध
=ये देवविशो त्यादिप्रयो
=ग विषयो न हलन्तस्यार्थः॥४
=पदशब्द इति॰ छंदस्यिह एव
=स्यलोके पि क्वचित्प्रयोगा
=तीकारेणाप्रकाभावेनार्थो
=तां तादेव प्रत्ययः एवं टाब्
=चीति सूत्रं न कार्यमिति॰ एवं
=ऋचि वाच्यायामपि ए कप
=दीएकपादिसस्य भाव्यरी
=सा सिद्ध वेन टाबृचीति सू
=त्रं नेपिनत्रान्यतरस्याम्
=हणानुवसानतकाप्यमिति
=स्य चितं॰३=

कः पुनरिति ङ्याब्ग्रहणं लघु न तु परिभाषेति भावः स्थण्डिलशायिनी निर्गतिकारकोपपदान्तां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरिति वचनात् कुसन्न एव ङीपि समासे

लुगर्

कः पुनरत्र विशेषः एषा वा परिभाषा क्रियेत ङ्याब्ग्रहणं वा अवश्यमेषा परिभाषा कर्त्तव्या बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि कानि प्रयोजनं सर्वनामस्व
रसमासतद्धितविधिर्लुगर्थं सर्वनामविधिः प्रयोजनं सर्वनाम्नः सुट् इहैव स्यात् येषां तेषां यासां तासामित्यत्र न स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं अवर्णान्ताद्विधी
यते तत्रैकादेशः एकादेशे कृते नादिवद्भावात् सुड् भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनं सर्वनाम्नस्तृतीयाच इहैव स्यात् भवता हेतुना भवतो हेतोरिति भवसा हेतुना
भवत्सा हेतोरित्यत्र न स्यात् स्वार कुसूलकूपकुंभशालं बिले इहैव स्यात् कुसूलबिलं कुसूलीबिलमित्यत्र न स्यात् स्वार समास द्वितीया श्रितादिभिः सह समस
ने इहैव स्यात् कष्टं श्रितः कष्टश्रितः कष्टं श्रिता कष्टश्रितेत्यत्र न स्यात् एतदपि नास्ति प्रयोजनं श्रितशब्दोऽकारान्तः तत्रैकादेशे कृते नादिवद्भावाद्भ
विष्यति इदं तर्हि पूर्वसदृशेति इहैव स्यात् पित्रा सदृशः पितृसदृशः पित्रा सदृशी पितृसदृशीत्यत्र न स्यात् समासः तद्धितविधि अचित्तहस्ति [illegible]
धेनोष्ठक् इहैव स्यात् हस्तिनां समूहो हास्तिकं हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र न स्यात् एतदपि नास्ति प्रयोजनं पुंवद्भावेनैतत्सिद्धं इदं तर्हि समासोत्तरप
सच्च यथा हमवति हस्तिद्वयसं एवं हस्तिनीद्वयसमित्यपि यथा स्यात् तद्धितविधि लुक् नेन्सिद्धबध्नातिषु च स्थण्डिलशायी स्थण्डिलशायिनीत्यत्र न स्यात्

इहैव स्यात्.५

लुक् अलुक् शयवासवासिष्वकालात् इहैव स्यात् ग्रामेवासी ग्रामेवासिनीत्यत्र न स्यात् मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थं विधयर्थं तावत् क्यङ्मानिनोश्च इहैव स्यात्
दर्शनीयमानी दर्शनीयमानिनीत्यत्र न स्यात् प्रतिषेधार्थमपि वक्ष्यति स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि तस्मिन्क्रियमाणे इहैव स्यात् दीर्घमुखमानी दीर्घमुखमानिनीत्यत्र
न स्यात् प्रसज्य ग्रहणोपचारोऽपि च प्रयोजनं तजकाभ्यां कर्तरि इहैव स्यात् अपां स्रष्टा अपां स्रष्ट्रीत्यत्र न स्यात् उपचारः अतः कृकमिकंसकुंभ इहैव स्यात् अ
यस्कुंभः अयस्कुंभीत्यत्र न स्यात् एतान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि यदर्थमेषा परिभाषा कर्त्तव्या एतस्यां च सत्यां नार्थो ङ्याब्ग्रहणेन॥ ० ॥

प्रतिनैतमेवोत्तरपदमित्यत्र प्रयोजनमेतत् एवं ग्रामेवासिनी दर्शनीयमानिनी दीर्घमुखमानिनीत्यपि द्रष्टव्यं ॥ ॥ ॥ ॥

=तदन्तिपत्नाप्रयेणाप्यर्धमारभ्येयमित्याहुः।१=

ठगत्रेति परत्वादिति भावः समासांतात् ईकार इति मद्रराजस्य भार्या मद्रराजीति पुंयोगादाख्यायामिति ङीष् तत्र को दोष इति टच्चिह्नत्वेन यस्येति चेतीकारे लुप्ते टित्वात्

अतिप्रसंग उपपदविधौ उपपदविधावतिप्रसंगो भवति द्विषत्सरयोस्तापेः यथेह भवति द्विषंतप इति एवं द्विषंतीतप इत्यत्रापि स्यात् यञिञोः फकि
अतिप्रसंगो भवति यञिञोश्चेति यथेह भवति गार्ग्यायणः दाक्षायणः एवं गार्गी यो दाक्षेय इत्यत्रापि स्यात् नैष दोषः ठगत्र बाधको भविष्यति
समासांतेषु च अतिप्रसंगो भवति राजाहःसखिभ्यष्टच् यथेह भवति मद्रराजः एवं मद्रराज्ञीत्यत्रापि स्यात् न वा भवति मद्रराज्ञीति भवति
यदा समासांतात् ईकारः लिंगविशिष्टग्रहणेन तु ईकारांतात् समासांतः प्रसज्येत तत्र को दोषः पुंवद्भावः टिलोपश्च तत्र मद्रराजीसेत रूपं स्यात्
मद्रराज्ञीति चेष्यते महदादेः प्रियादिषु अतिप्रसंगो भवति आन्महतः समानाधिकरणजातीययोरिति यथेह भवति महान्प्रियोऽस्य महा-
प्रियः एवं महती प्रियाऽस्य महतीप्रिय इत्यत्रापि स्यात् किमुच्यते प्रियादिष्विति यत्र पुंवद्भावः प्रतिषिध्यते यत्र तु न प्रतिषिध्यते भ-
वितव्यमेव तत्रात्वेनेति स्त्रियास्तरे अतिप्रसंगो भवति स्त्रियादिकृदात्तो भवति यथेह भवति दाक्षिः आहिचुंबकायनिः एवं दाक्षी आ-
हिचुंबकायनीत्यत्रापि स्यात् एतत्स्वरे ब्राह्मणकुमारयोः अतिप्रसंगो भवति राजा च ब्राह्मणकुमारयोरिति यथेह भवति राजब्रा-
ह्मणः राजकुमारः एवं राजब्राह्मणी राजकुमारीत्यत्रापि स्यात् समासंघातग्रहणे च अतिप्रसंगो भवति॥ ॥ ॥

=मद्रराज्ञीत्येवं रूपान्तः॥

ङीपि कृते मद्रराज्ञीति सिद्ध्यतीति भावः यत्र पुंवद्भाव इति तत्रापरगोः प्रियादिष्विति वचनात् यत्र त्विति महाजंघरसादौ दासीति इतो मनुष्यजातेरिति
ङीष्प्रत्ययस्वरेणांतोदात्त इष्यते॥ ॥ ॥ ॥

=बहवो गोमन्तो यस्या इति विग्रहे एतत्प्रवृत्तेरिष्टत्वात् नञ्वद्भि०२

भा०कै०४
६

बहोर्नञ्वदिति बहुशब्दादुत्तरपदस्य बहुत्वे वर्त्तमानाद्यत् परं पदं तदन्तस्य समासस्य नञ इव स्वरो भवतीत्यतिदेशार्थः तेन बहवो गोमन्तोऽस्य बहुगोमानित्यत्र नञ्सुभ्यामिति समा
सस्यान्तोदात्तत्वं भवति बहुगोमतीति बहवो गोमन्तोऽस्या इति बहुव्रीहिः उगितश्चेति ङीप् समासोऽत्र संघातरूपः कार्यीति लिंगविशिष्टसमासाग्रहणात् समासान्तोदात्तत्वा
भावादीकारः पित्वादनुदात्तो भवति ईकारात्पूर्वं उदात्तो भवति कुसूलीबिलमिति पूर्वपदस्यान्तकार्यित्वं न तु संघातस्येति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवत्येव विभक्तौ चोक्त

बहोर्न [illegible] वदुत्तरपदभूम्नि यथेह भवति बहुगोमान् बहुयवमान् एवं बहुगोमती बहुयवमतीत्यत्रापि स्यात् किमुच्यते समाससं
घातग्रहणेष्विति यदेवमेव ग्रहणं प्रयोजनमेव तदस्याः परिभाषायाः कुसूलकूपकुम्भशालं बिले कुसूलीबिलमिति यथा विभक्तौ चोक्तं किमु
क्तं न वा विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणादिति एतेऽस्याः परिभाषायाः दोषाः एतानि च प्रयोजनानि एते दोषाः समा भूयांसो वा तस्मान्नार्थो नया प
रिभाषया नहि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्त्तव्या लक्षणं च न प्रणेयं नहि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते न च मृगाः सन्तीति यवा नो
प्यन्ते दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः प्रयोजनानामुदाहरणमात्रं कुत एतत् नहि दोषाणां लक्षणमस्तीति तस्माद्यान्येतस्याः परि
भाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्त्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु ॥ ० ॥

मिति उगिदचामित्यत्रोक्तं यथा गोमानिति नुम् भवत्येवं गोमतीत्यत्रापि प्राप्नोति तत्र परिहार उक्तो न वा विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणादिति विभक्त्याश्रयकार्ये
क्रियमाणे लिंगविशिष्टपरिभाषा नेष्यत इत्यर्थः प्रतिविधेयमिति अत्राकरणे शक्तिलांगलांकुशेत्यत्र वार्त्तिके घटग्रहणेनैव घटीग्रहणे सिद्धे घटीग्रह
णमस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं तेनानिष्टे विषये नोपतिष्ठते ॥ ० ॥ ॥ ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥

राम०
६

तद्धितविधानार्थेत्विति सति ड्याप्ग्रहणे तद्धितविधौ प्रकृतित्रयाधिकारसामर्थ्यात् पूर्वं ड्यापोरेव तत्स्वरं तान्तद्धितइत्यर्थः विप्रतिषेधाद्धीति स्त्रीप्रत्ययस्याव
काशो यत्र प्रकर्षो न विवक्ष्यते कालीति प्रकर्षप्रत्ययस्यावकाशो यत्र स्त्रीत्वाविवक्षा कालतर इति स्त्रीत्वप्रकर्षयोस्तु युगपद्विवक्षायां परत्वात् प्रकर्षप्रत्ययः
स्यादित्यर्थः ननु स्त्रीत्वस्यान्तरंगत्वात्तन्निमित्तः प्रत्ययोन्तरंगः प्रकर्षस्तु बाह्यप्रतियोग्यपेक्षत्वात् बहिरंगः। ततस्तन्निमित्तस्य प्रत्ययस्यापि बहिरंगत्वमतः रंग
बहिरंगयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः। तथा च वक्ष्यते स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतं समवेतस्य च वचने लिंगं संख्यां विभक्तिं चाभिधा

तद्धितविधानार्थेत्वं [illegible] तद्धितविधानार्थेत्वं ड्याब्ग्रहणं कर्त्तव्यं ड्यावन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात् कालितरा हरिणितरा खट्वातरा मालात
रा किं पुनः कारणं न सिध्यति विप्रतिषेधाद्धि तद्धितबलीयस्त्वं विप्रतिषेधाद्धि तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति तत्र समासान्ते पुंवद्दोषः तत्र समासांते
पुंवद्दोषो भवति बहुगोमत्का बहुयवमत्का समासान्तात्कपि ड्यावन्तात्पुंवः स्वङो ड्यापि ग्रहणं स्वङो ड्यापि ग्रहणं कर्त्तव्यं भवति युवतिका
ब्रह्मबंधुकेति ह्रस्वः उकारग्रहणेन तावन्नार्थः नास्त्यत्र विशेषः उकारान्तादुत्पत्तौ सत्याम् ऊङन्ताद्वा इदं तर्हि युवतितरा ब्रह्मबंधूतरेति बंधुतरब्रह्मत्र
तरंतस्य च प्रत्ययार्थेनायोगात्तद्धितानुत्पत्तिः तरंतस्य च ड्यावंतस्य प्रत्ययार्थेनायोगात्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति कालितरा हरिणितरा
खट्वातरा मालातरेति किं कारणं ड्यावन्त्यमेव स्त्रीप्रधानं॥ ॥ ॥

यतान्विशेषानपेक्ष्य समाणस्य कृतत्रमात्मानं प्रियकुत्सनारिषु ततः प्रवर्तते सोविभक्त्यन्तरमिति। एवं तर्ह्येतत्क्रमानाश्रयेण लौकिके प्रयोगे पदान्युच्चरितानि युगप
दर्थान् प्रतीयंते इति लौकिकार्थव्यवस्थांगीकरणेन प्रातिपदिकार्थगतस्त्रीत्वप्रकर्षविवक्षाश्रयेण विप्रतिषेध उक्तः समासान्ताश्रयीति तत्र बहुगोमतो
सा इति बहुव्रीहौ कृते ड्पि चकबु त्त्वे बहुगोमतीकेति प्राप्नोति ब्रह्मबंधुकेति ड्यन्तात्स्यार्थे विवक्षायामूङन्तात् कप्रत्यय इष्यते नास्य नेति केण इति
ह्रस्वविधानादितिभावः॥ युवतितरेति जातेश्चेति पुंवद्भावप्रतिषेधं मन्यते यौवनस्य जातिरूपत्वात् ब्रह्मबंधुतरेति ऊङ नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति विकल्पे

१०॥

=सर्वस्मिन्नेवेति· भेदस्तेनुगुणादिकं विना न द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षो नापि भेदरूपं विना सद्रव्यरूपाप्रधानोऽर्थः प्रत्ययाभिधेयद्रव्यर्थः। एवं च निरूपाधेर्व्यपदेशाभावाद् गुणादिकृतो व्यपदेश इति निमित्तमेव प्रकर्षः॥ यत्र तूपाधिः प्रकर्षो हि=
=नस्तत्र तत्कृत एव हि गुणप्रकर्षो यथा गोतरइति· एवं यत्र गुणादिरेव प्रधानं तत्र तत्संख्याप्रमाणात्तत्संसर्गिधर्मान्तरनिमित्तरूप प्रकर्षो यथा शुक्लतरं रूपं अतिशयेन शुक्लमित्यर्थ इत्यादि बोध्यं ·=१=

न च स्त्रीत्वस्येति तस्य सर्वत्रैकरूपत्वात् प्रकर्षाभाव इत्यर्थः इह खल्वपीति सर्वत्र प्रधानस्य प्रकर्षाभावः तदुक्तं हरिणा संघ्ये सेव प्रधानस्य न विना भेदहेतुना प्रकर्षो विद्यते नापि शब्दस्योपैति वाच्यतामिति। ततश्च कालितरेत्यत्रापि कालत्वगुणप्रकर्षात्प्रत्ययतरप्रत्ययः उक्तदेतिनात्र स्त्रीत्वं प्राधान्येन प्रत्ययाभिधेयं किं तर्हि स्त्रीत्ववति द्रव्ये वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात्स्वार्थे टावादयः ततश्च द्रव्यमेव प्राधान्येनाभिधीयते तस्य च व्यपदेशहेतुगुणप्रकर्षापकर्षौ

न च स्त्रीत्वस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः नैष दोषः न हि किंचिदुच्यते एवं जातीयका इत्यत्र त्वम् एवं जातीयकान्नेति एतावदुच्यते अतिशायने तमबिष्ठनौ ति ५।३।५५ इति यस्य च प्रकर्षोस्ति तस्य प्रकर्षे भविष्यति अस्ति चाप्रधानस्य गुणस्य प्रकर्षः इह खल्वपि शुक्लतरः कृष्णतर इति द्रव्यं प्रधानं गुणस्य च प्रकर्षे प्रत्यय उच्यते उक्तं वा किमुक्तं सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टाबादय इति प्रातिपदिकविशेषणं स्त्रीग्रहणं स्वार्थिकाः टाबादयः नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायामिति नापि स्त्रियाः समानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति कथं तर्हि यत् स्त्रियां प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्माट्टाबादयो भवंति कस्मिन्नर्थे स्वार्थ इति ननु चोक्तं तत्र समासांतेषु दोष इति समासांता अपि स्वार्थिकाः उभयोः स्वार्थिकयोः परत्वात्समासांता भविष्यंति कथं कालिकेति प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्येतीत्वं भविष्यति कथं हरिणी

=स्वार्थिकाभिप्रायेण कथं कालिकेत्यग्रिमभाष्यानुत्थानापत्तेरत आह स्त्रीग्रहणप्रत्याख्यानेनेति·१= १९केति॥ ॥ ०॥

अथातिशायविवक्षायां प्रकर्षप्रत्यय इत्यर्थः समासांता अपीति स्त्रीग्रहणप्रत्याख्यानेन न समासांतेषु परिहारः स्त्रियामप्यपरार्थेव दु व्रीहि विधानात्स्त्रीप्रत्ययस्य च समासांतस्य च विप्रतिषेधोपपत्तिः। कालितरेत्यादौ त्वपि अकृते न्याये नांतरंगत्वात्स्त्रीप्रत्यये कृते [illegible] षे प्रत्यय उत्पद्यते कथं कालिकेति वर्णो वा निसेरका इति वर्त्तमाने कालाच्चेति स्वार्थे कन्प्रत्ययस्तदपेक्षं च स्त्रीप्रत्ययस्यांतरंगत्वं नास्तीति परत्वात्कन्स्यादिति प्रश्नः कथं हरिणिकेति स्वार्थे हि तिशब्दात्
१ इत्वो लकन्स्यादिति प्रश्नः अशोनादिकनस्य बहिरंगत्वात्प्रागेव स्त्रीप्रत्ययं सिध्यति॥ ॥ ॥

=अक्षमिस्यादिस्त्रीलिंगशब्देन समानाधि=
=करणादित्यर्थः अभिधेयत्वेन विवक्षा=
=लीनायामित्येवं व्यक्ष्यति·३

=जातिपदिकार्थविशेषणत्वात·२

=ततश्च वर्णादिकानामिति दिति हि कारोक्त्यसमासाविधि ॥

=ननु वचनान्तराभावे णत्ववचनं नारब्धे पौनःपुन्यो ऽत आह अवश्यमिति एतिकाः एनिके सादित्वमुक्तं तत्स्वार्थिककन्निवत्यैव वचनाभावात् एतदप्युक्तप्रकारेणं तदन्त्याभावाद्वाऽकं हरितिकेत्येव स्यादत एव पिप्पल्याद्युपरागमत्वं तत्स्वार्थिकानाम् आनिकमेव=
=लोहिताल्लिङ्गबाधनं वेति वचनमेवात्र ज्ञापकं सर्वेऽप्याकरणं तु कालितरेत्यादावुक्तन्यायसिद्धार्थकथनमेवेति न सूत्र भाष्ययोर्विरोध इत्याकूतः॥२= सामान्यविशेषरूपत्वमिति जातिविशेषरूपत्वमित्यर्थः॥६=

हरिणशब्द इति हरितशब्दसमानार्थ इति भावः तत्र हरितशब्दस्य हरितिकेति भवति हरिणशब्दस्य हारिणिकेति भावः लोहिनिकेति न लोहिनशब्दः प्रातिपदिकम स्तीति प्रश्नः वक्ष्यत्येतदिति अत्र वक्ष्यत्येव कस्य तां दर्शयति क्रियमाणेऽपि ङ्याबत्र हलो लोहितान्मणौ वर्णे चानित्ये रक इति प्रतिपदविधानात् बलीयस्त्वात् स्त्रीप्रत्ययं बा धित्वा कन्नेव स्यात् स्त्रियां कास्त्री नामेति प्रसिद्धस्यार्थस्य कार्यान्तरविधानायानुवादसंभवादिह च शास्त्रे स्त्रिया अपरिभाषितत्वाल्लोके च खट्वादिषु स्त्रीव्यवहाराभावा ल्लौकिकस्त्रीग्रहणे व्याप्त्यतिव्याप्तिदर्शनात् प्रश्नः न च गोत्वादिवत् संस्थानविशेषव्यंग्यत्वं स्त्रीत्वस्य यतः सामान्यविशेषरूपत्वं तस्य स्यात् खट्वाशिंशपानगर्यादिषु भि

हरिणशब्दः प्रकृत्यन्तरः कथं लोहिनिकेति वक्ष्यत्येतल्लोहिताल्लिङ्गबाधनं वेति॥ स्त्रियाम्॥ स्त्रियामित्युच्यते का स्त्री नाम लोके ह्येते शब्दाः प्रसिद्धाः स्त्री पुमान्नपुंसकमिति यल्लोके दृष्ट्वा एतदध्यवसीयते इयं स्त्री अयं पुमान् इदं नपुंसकमिति सा स्त्री स पुमान् तन्नपुंसकमिति किं पुन र्लोके दृष्ट्वा एतदध्यवसीयते इयं स्त्री अयं पुमान् इदं नपुंसकमिति लिङ्गं किं पुनस्तत्॥ ॥ ॥ ॥

=सोऽत्र विभक्त्यनुसारेणैव प्रश्नो कर्त्तव्यो किमित्यन्यथा प्रश्नो ऽत आह यत्र वस्त्विति ॥१॥= ननु स्त्री त्वावसायस्ये यस्त्री सा का नोपपन्नो ऽत आह तद्योगाच्च निमि

न्नत्वात् संस्थानस्य नचसङ्कराख्यातं स्त्रीलिङ्गं गोत्वादिवत्सर्वेषु लिङ्गेषु व्यञ्जकं नरेषु ग्रहीतुं शक्यते यत्र वस्तुस्वरूपजिज्ञासा तत्र प्रथमं तेन न प्रश्नो युक्त इति का स्त्री नामे त्युक्ते कस्यां स्त्रियामिति तूच्यमाने विशेष[illegible]विषयः प्रश्नः स्यात् लोके ह्येत इति पंचम्यन्तात्सप्तम्यन्ताद्वा तसिः शब्दाः प्रसिद्धा इति विशिष्टार्थाभिधायित्वेनेति भावः। पुन्नपुंसके यो रूपादानं प्रसङ्गेन तद्विषयस्याप्यज्ञानस्य निराकरणार्थं यल्लोक इति यन्निमित्तमुपलभ्य निमित्तवत्यर्थे प्रत्यय उपजायते तत्स्त्र्यादिशब्दवाच्यमित्यर्थः। तद्योगात्तु नि मित्तवानप्यर्थः स्त्र्यादिशब्दवाच्यो भवति किं पुनरिति द्रव्ये सत्त्वादेरनेकस्यार्थस्य संभवात् प्रश्नः लिङ्गमिति तत् न केशादिकमिति भावः॥ ॥ ॥

शब्द
इत्याह तद्योगाद्वेति भावः सा स्त्रीत्यादौ तदादीनां विधेयलिंगग्राहितया नानुवृत्तिः अन्यथा तत् स्त्रीत्यादिवत्कथं स्यात्

=ननु स्तनादिसंबंधो ऽत्रापि दृश्यते। तत्राह॰ स्तनादावपि॰ आदिना केशग्रहः। लिंगप्रतिपत्तिपरमिति॰ तत्प्रतिपत्तिनाम(?)र्थकमित्यर्थः॥=१=ननु कुमार्यामतिशयितस्तनाद्यभावात्कथं स्त्रीत्वमत आह॰ अन्यस्यापीति॰ योषादेरित्यर्थः। ननु स्तनादीनामननुगतत्वात्कथं ... मित्यनुगतप्रत्यय=
=प्रयोगयोग्यत्वं... आह॰ तदिति॰ स्तनादिपूर्वजननामितिवत्पुष्टि(?)ः॥=२=समन्वयप्रति॰ अनुगमः। इत्यादीति॰ आदिना गुणक्रियाजातीनां संग्रहः॥=३=अंतरशब्दः सदृशवाचीत्याह॰ लिंगेति॰ =४=नेनेति॰ असत्वभूतत्वात्क लिंगयोगाद्विभावः। तदभावप्राप्तुच्यमानेतुस्यादितिभावः॥=५=

क्ष२

भा०कै०४ ८

स्तनकेशवतीति भूमादौमतुप्। तथैव लोमशः इति। तिलिंगे दृष्टे लिंगिकथनं लिंगप्रति[पत्ति]पूर्वमिति प्रश्नप्रतिवचनयोर्नास्त्यसंगतिः स्तनकेशं च प्रसिद्धत्वा
दस्यापि स्त्रीप्रतिपत्तिनिमित्तत्वं कुमार्यादिगतस्य उपलक्षणं तदनेन स्त्रीत्वादीनां स्तनाद्युपव्यंजनानां गोत्वादिव सामान्यविशेषत्वं दर्शितं यथोक्तं हरि
णा हस्तिन्यां वडवायां च स्त्रीति बुद्धेः समन्वयः अतस्तां जातिमिच्छंति द्रव्यादिसमवायिनीमिति" उभयोरंतरमिति लिंगद्वयेन सदृशमित्यर्थः तेना
यपाख्यातार्थस्य नपुंसकत्वाभावः तदभाव इत्यनेन मयूरीकुक्कुटादीनां स्त्रीपुंससमुदायानां नपुंसकत्वं निराकृतं भवति हि समुदायः समुदायिनोः

=स्त्रीत्वपुंस्त्वाभावे॰१

स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः। उभयोरंतरं यच्च तदभावे नपुंसकं लिंगात्स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने भ्रूकुंसे टाप् प्रसज्यते
लिंगात्स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने सति भ्रूकुंसे टाप् प्राप्नोति यद्धि लोके दृष्टा एतत्रवसीयते इयं स्त्रीति अस्ति च भ्रूकुंसे॥ ० ॥

सदृश इति स्यान्नपुंसकत्वं अथ तु परवल्लिंगमित्यनेन समुदायस्य परवल्लिंगातिदेशात् प्रसंगो न पुंसकत्वस्य ततो वस्तुस्वरूपनिरूपणपरमेतदित्यवगंतव्यं इदा
नीमेतद्दूषयितुमाह लिंगादिति भ्रूकुंसः स्त्रीवेशधारी नटः तस्य स्तनकेशसंबंधात् स्त्रीत्वे सति टाप्स्यात् ननु नित्ययोगे स्तनकेशवतीति मतुब्विधानात् भ्रूकुंस
शब्दस्य स्त्रीत्वाभावः नैतदस्ति प्रतिपत्तृणां नित्यं लिंगदर्शनात् तत्रापि स्त्रीत्वप्रसंगात् केशवपनेच क्रियाः स्त्रीत्वं न स्यात् तदानीं केशसंबंधाभावात्। स्तनाति
शयसंबंधस्य चोत्तरकालभावित्वात् अतिशये विज्ञायमाने प्राक् स्त्रीत्वं न स्यात् अव्याप्तिसद्भावाद्वाहेयत्वात्तस्य दर्शनस्य नस्तु निर्वंधो ऽत्र कं नेदः॥ ॥

एम० ८

=सामाजिकानां॰२ =स्तनो मनेरित्यर्थः॥१=ननु स्तनकेशयस्तामन्यस्ययोन्यादेरुपलक्षणमित्युक्तमतो नोक्तदोषो। तत्राह॰ अव्याप्तीति॰ स्वस्फारितसर्पः॥१=

=इतिकेचित्तदुदिति॰ अस्यलोमशत्वेनपुंस्त्वान्नत्वापत्तिरितिन्यायः।वंचेत्यादिसाधारणेपन्नप्रकारांतरमाह॰नत्रेति॰लुम्पन्नुप्येति॰पपपिमुप्यत्वाद्स्त्रीपुंससाधारणत्वस्त्वथापिपुरुषंव्याप्यमप्रसंगोबोध्यः।९=लिंगवत्वेनस्त्रीपुंससदृशत्वादित्यन्वयः।लिंगवत्वेहेतुमाह॰सत्वेति॰

तिं॰

नत्वमितिखरकुटी नापितगृहमुच्यते केचित्तु खरकुटीति स्वार्थे संज्ञायामितिकन्प्रत्ययः तस्यलुम्मनुष्य इति लुप्। तत्र मनुष्यसंबन्धत्वात्तस्य च लोमशत्वात् पुंस्त्वात् खरकुटीः पश्येत्यादौ न लत्वप्रसंगः नापुंसकमितिन पुंसकेवस्तुनि भवं लिंगं नापुंसकं न पुंसकत्वं तत्प्राप्तं स्त्रीत्वपुंस्त्वयोरभावात् स्त्रीपुंससदृशत्वाच्च लिंगवत्त्वेन सत्वरूपत्वाच्च लिंगसंख्यारहितस्यासत्वभूतस्यार्थस्याभावादिति भावः। असत्वेति मृगतृष्णाविषयामरुमरीचिकायथाऽसत्येनजलरूपेणप्रतिभासतेतथाखद्वावृक्षावसतास्त्रीपुंसत्वेनेत्यर्थः॥ अथोच्यते मरीचिदर्शनात्तत्सादृश्याज्जलं दृष्टानुभूतं स्मर्यते न तु तत्रासज्जलं चकास्तीतितत्राह गंधर्वनगरं यथेति नहि गंधर्वनगरमेतरिक्षे कदाचिदुपलब्धं

नत्वं खरकुटीः पश्य इहचंचाः पश्य वध्रिकाः पश्य खरकुटीः पश्येति तस्माच्छसोनः पुंसीतिनत्वं प्राप्नोति। यद्धि लोके दृष्टा एतदवसीयते अयं पुमानिति अस्तितद्वध्रिकादिषु खद्वावृक्षौनसिध्यतः खद्वावृक्षयोस्तु लिंगं न सिध्यति यद्धि लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते इयं स्त्री अयं पुमानिति नत्वं खद्वावृक्षयोरस्ति किं तर्हि तयोर्लिंगं स्यात्प्रं नापुंसकं भवेत्तस्मिन् नापुंसकं खद्वावृक्षयोर्लिंगं स्यात्प्रं किमिदं नापुंसकमिति तत्पुंसकं नपुंसकं तदभावे स्त्रीपुंसलिंगाभावे नपुंसकं लिंगं स्याप्तं। असत्तु मृगतृष्णावत् असत्तु खद्वावृक्षयोर्लिंगं दृष्टं कथं पुनरसत्नामलिंगं शक्यं दृष्टुं मृगतृष्णावत् तद्यथा मृगास्तृषिता अपांधाराः पश्यंति नचताः संति गंधर्वनगरं यथा यथा गंधर्वनगराणि दूरात्तोदृश्यंते उपसर्पतचनोपलभ्यंते तद्वत्खद्वावृक्षयोरसल्लिंगं दृष्टव्यं॥ ॥ ॥

नचतत्रतत्सदृशवस्त्वंतरग्रहणं येन गंधर्वनगरं स्मर्यते तस्मादसतामपि भावानामचिंत्यान्निमित्तसामर्थ्याद्यथोपलंभस्तथा खद्वादावपि स्त्रीत्वादेरित्यर्थः तथोक्तं हरिणा यथासलिलनिर्भासो मृगतृष्णासु जायते जलोपलब्ध्यनुगुणाद्बीजाद्बुद्धिर्जलेऽसति तथैवाव्यपदेश्येभ्यो हेतुभ्यस्तारकादिषु मुख्येभ्य इव लिंगेभ्यो भेदो लोके व्यवस्थित इति॥ ॥ श्री ॥७॥ ॥

=कारिकायांपूर्वार्द्धंस॰सलिलनिर्भासंस्वयमेवविवृणोति॰जलोपलब्धीत्यादि॰बीजात्॰अनाद्यविद्यारूपमिथ्यावासनारूपात्॰इत्यविशेषरूपाद्विंसाद्वेति॰अव्यपदेश्येभ्यः।अचिंत्येभ्योहेतुभ्यः।इत्युक्तेभ्यः।तारकादिषु॰अचेतनेषु॰आदिपदात्खद्वावृक्षादिषु॰भेदः॥स्त्रीपुंनपुंसकानांव्यवहारः।

=निराकरोतीति । असत्त्वमलं देशरथविषाणादेरनुपलब्ध्यापत्तिरिति दिशा प्रत्येतन्निराकृत्य व्यवस्थाकारणं तत्समाहेत्यर्थः । तत्कृतकार्यदर्शनादि । अंगमंगलनादि । दृश्यानुपलब्धिमिति । दर्शनयोग्यानुपलब्धिः =४=

भा०कै०४

९

इदानीमसत्वं निराकरोति । आदित्यगतिवत्तन्वेति । यथा आदित्यगतिः सती प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते देशांतरप्राप्त्यानुमीयते तथा खड्वावक्षयोः सदपि लिंगं सूक्ष्म
त्वात्प्रत्यक्षेण शक्यं ग्रहीतुं न ॥ तत्कार्यदर्शनादनुमीयते किञ्चिद्धि स्थूलमुपलभ्यं व्यंजनं किंचित्सूक्ष्मत्वात् दुरवधारणमिति भावः ॥ विषम इति य
स्मात् कदाचिदनुपलब्धिर्भवति तस्यानुपलब्धिकारणं व्यवधानादिकमभिधीयतां । असंतानुपलब्धिस्तु शशविषाणादिष्विव तत्वद्वादैलिंगस्यासत्वमेवेत्यर्थः
येप्येत इति अनेन दृश्यानुपलब्धिमभावसंव्यवहारहेतुमुपन्यस्य तिरश्चकारणलक्षणाणां वक्ष्यादनंशात्वकि इतरो विद्यमानस्यापि लिंगस्य सौक्ष्म्यमनु

आदित्यगतिवत्तत् । अथ वा यथा आदित्यगतिः सती नोपलभ्यते तद्वत्खड्वावक्षयोः सल्लिंगं नोपलभ्यते वस्त्रांतर्हितवच्च तत् यथा वस्त्रां
तर्हितानि द्रव्याणि नोपलभ्यंते तद्वत्खड्वावक्षयोः सल्लिंगं नोपलभ्यते विषम उपन्यासः । वस्त्रांतर्हितानि द्रव्याणि वस्त्रापाये उपलभ्यंते
खड्वावक्षयोः पुनः येप्येते रथकारणवार्णीवक्ष्यादनहस्ताग्मूलात्यमति आ अप्याहुः क्षौतत्क्षणुवं ति तेपि तयोर्लिंगं नोपलभंते केनैत
द्ववसीयते खड्वावक्षयोः सल्लिंगं नोपलभ्यत इति षड्भिः प्रकारैः सतां भावानामनुपलब्धिर्भवति अतिसंनिकर्षादतिविप्रकर्षान्मूर्त्यंत
रव्यवधानात्तमसावृतत्वात् इंद्रियदौर्बल्यादतिप्रमादादिति अतोनेकत्र्विदत्तुद्रष्टव्यः येन खड्वावक्षयोः सल्लिंगं नोपलभ्यते ॥ ॥

पलब्धिकारणं दर्शयितुमाह षड्भिरिति । अतिसंनिकर्षादिति यथा स्वचक्षुर्गतस्यांजनादेः अतिविप्रकर्षादिति यथोड्डीनस्य शकुनेः मूर्त्यंतरव्यवधानादि
ति कुड्यादिव्यवहितस्य सुवर्णादेः तमसावृतत्वादिति अंधकाराक्रांतस्य घटादेः इंद्रियदौर्बल्यादिति तिमिरग्रावृतस्य नयनादेः अतिप्रमादादिति विषयांत
रव्यासक्तचित्तत्वादि सर्वथा । सौक्ष्म्यस्येंद्रियदौर्बल्येंतर्भावान्न पृथगुपन्यासः । दिव्यचक्षुः श्रोत्रा हि सूक्ष्ममप्यर्थमुपलभंते न तु दुर्बलेंद्रियाः । अतो नेति
९ इंद्रियदौर्बल्यमिति भावः ॥ ॥ श्री ॥ ॥

साम्०

९

=सतामसतां चेति॰ सतां विप्रकर्षादिना असतामसत्त्वेन अनुपलंभो ऽप्रत्यक्षत्वं॰ =१= कदाचिदपीति॰ अनेन दृष्टविषयानुमानायोगोऽत्र दर्शितः। अथ स्त्रियं दृष्ट्वेति ...श एतत्तयोः कार्यकारणभावग्रहणात् कार्यं कारणं वृष्टिमिति सामान्यव्याप्त्या घटादिना कार्येण तत्कारणलिंगानुमानं स्यात् चेत् तत्रेत= ...अर्थमाह॰ तत्राहीति॰ २=

केनैतदिति सतामसतां चानुपलंभात् खद्वादिषु सर्वदा लिंगानुपलंभात् सदसत्त्वविषयः संदेह इति प्रश्नः इतरस्तत्सद्भावेऽनुमानमाह तयोरिति स्त्रीपुंसका
र्यसम्बन्धादिकं दृष्ट्वा कारणभूतलिंगानुमानं क्रियत इत्यर्थः आकाशेनेति आकाशात इत्याकाशं प्रकाश आलोकस्तेन यथा मेघान्तरितं ज्योतिरनुमीयते तथा
लिंगमित्यर्थः अन्योन्यसंश्रयमिति ज्योतिःप्रकाशयोः प्रसङ्गेन कार्यकारणभावावगमात् भवतु कार्येण कारणानुमानं खद्वादिषु तु लिंगस्य कदाचिदप्य

×सतं शंदं दृष्ट्वा×१

केनैतदवसीयते खद्वावृक्षयोः स्त्रिलिंगं नोपलभ्यत इति तयोस्तत्तत्कृतं दृष्ट्वा स्त्री सवसीयते पुंस्तत्कृतं दृष्ट्वा पुमानिति यथा काशेन
ज्योतिषः तद्यथा आकाशं दृष्ट्वा ज्योतिरित्येतद्गम्यते ज्योतिर्निमित्तं ह्याकाशं अन्योन्यसंश्रयं खेतत् अन्योन्यसंश्रयं त्वेतद्भवति स्त्री
कृतः शब्दकृतं च स्त्रीत्वमतदितरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्रयाणि च प्रकल्पन्ते प्रसङ्गेन विरुध्यते प्रसङ्गेण खल्वपि न विरुध्य
ते यदाह खद्वावृक्षयोः स्त्रिलिंगं नोपलभ्यत इति तत्र स्वेन्द्रियविरोधः कृतो भवति न चानागमस्वेन्द्रियविरोधिना भवितव्यं ॥ ०॥

शहः २

=स्वेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविरोध इत्यर्थः॥१=

ग्रहणान्न तेन कस्यचित्कार्यकारणभावग्रहणं तत्र हि लिंगावगमाच्छब्दप्रयोगः शब्दप्रयोगाच्च लिंगावगतिरितीतरेतराश्रयमेतदित्यर्थः परस्तु कृता
दिस्वगतिवृत्तान्तेति न दूषयति प्रत्यक्षेणेति लिंगस्वरूपविविक्ता खद्वादिवस्तुविषयेण प्रत्यक्षेण। लिंगाभावनिश्चयकारणाविरुध्यत एतदि
त्यर्थः इंद्रियदौर्बल्यमनुपलब्धिकारणं प्रमाणान्तरावगतं वस्तुविषयमेवाभिधातुं शक्यते॥ ॥ श्री ॥ ॥

=लिंगस्वरूपविविक्तेति॰ लिंगस्वरूपरहितखद्वादिवस्तुविषयेणेत्यर्थः। एतदिति॰ अनुमानमित्यर्थः। =२= नन्विंद्रियदौर्बल्यात् अनुपलब्धिरित्युक्तं तत्राह॰ इंद्रियेति॰ अन्यथा शशविषाणादावप्येवं स्यादिति भावः। =१=

=रूढिपरिहारेणेति । लोके अन्यतरेण च क्वचिदादिशब्दात् स्तनकेशादिमत्त्वमनवच्छेदोपगमनैः संस्त्यानप्रसवावुभे इत्यर्थः ॥ २=

तटे चेति लिंगशब्देन तत्कार्यमेवाभिधीयते एकस्मिन् द्रव्ये विरोधात् सर्वलिंगासंभवः स्त्रीपुंसयोरभावे च नपुंसकत्वं न स्यात् तदभावेन पुंसकमिति वचनात् स्वकृतां
तरति स्वसिद्धान्तः स्त्रीपुमानिति रूढिपरिहारेण क्रियाशब्दत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः संस्त्यानइति भावसाधनत्वं दर्शयति स्त्यतेरिति स्त्यै इत्येतस्य धातोः सप् भवति स
कारस्य पकारो भवतीत्यर्थः औणादिको मसुन्प्रत्ययः ह्रस्वश्च गुरुलकात् स्त्यायत्यस्यामिति संघातरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः कर्तृसाधन इति सूतेऽपत्यं जनय

तटे च सर्वे लिंगानि दृष्ट्वा कोऽध्यवसास्यति तटे च खल्वपि सर्वाणि लिंगानि दृष्ट्वा तटः तटी तटमिति कः तदध्यवसातुमर्हति इयं स्त्री
अयं पुमान् इदं नपुंसकमिति तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिंगमास्थातुं अवश्यं च कश्चित् स्वकृतान्त आस्थेयः कोऽसौ स्वकृ
तान्तः संस्त्यानप्रसवौ लिंगमास्थेयौ स्वकृतान्ततः संस्त्यानप्रसवौ लिंगमास्थेयौ किमिदं संस्त्यानप्रसवाविति संस्त्याने स्त्यायते
र्ड्रट् स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमानिति ननु च लोकेऽपि स्त्यायतेरेव स्त्री सूतेश्च पुमान् अधिकरणसाधनो लोके स्त्री स्त्यायत्यस्यां गर्भ
इति कर्तृसाधनश्च पुमान् सूते पुमानिति इह पुनरुभयं भावसाधनं संस्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिश्च पुमान् कस्य पुनः स्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिर्वा
९ पुमान् गुणानां केषां ॥ ॥ ॥

=प्रवृत्तिरितियावत् भाष्यकारेणोत्तरभ्रमतयोक्तः ॥ १

तीति पुमानित्यर्थः संस्त्यानमिति तिरोभावः प्रवृत्तिरिति आविर्भावः साम्यावस्थाच्छित्तिः एतावस्थाः शब्दगोचरा एवेत्यवसेयं गुणानामिति सत्त्वरजस्तमांसि गुणाः
भूतपरिणामरूपाश्च तदात्मका एव शब्दादयः पंचगुणाः तत्संघातरूपं च घटादि न तु तद्व्यतिरिक्तमवयवि द्रव्यमस्तीति सांख्यानां सिद्धान्तः केषामिति सत्त्वादीनां
मनारब्धकार्याणां सूक्ष्मावस्थायामप्रत्यक्षत्वाद्व्यवहारगोचरत्वाभावात् तथा चोक्तं गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छतीति ॥ ॥ ॥

=कन्येतासामवस्थानां सर्वेषु सत्त्वे प्रत्यक्षेण कुतो नोपलंभोऽत आह एतादृशी शब्दगोचरा एव ... ॥ १=

=ननु पुरुषस्य परिणामानभ्युपगमात्कथं पुरुषस्थितिरित्थं तन्मयमिति लिंगप्रयोगइतिशंकनेयुक्तोयपीति॰ नधर्मापन्नइति॰ भोग्यत्रिगुणात्मकवस्तुधर्मापन्नइत्यर्थः॥ अयंभावः॥ भोक्तृतावस्थायां भोग्यवस्तुशबलितमेव चैतन्यं प्रतीयते तदेव चरितार्थगोचरः॰ एवं च [illegible] पुरुषइति यत्तस्माल्लि=
=गत्रयोपपत्तिरितिभावः॥=नसोति॰ परिणामस्य॰ प्रवृत्तेः सार्वत्रिकतां दर्शयति॰ प्रवृत्तिमंत इति॰ मनसिस्थिभिः प्रवृत्तिभिः सततं सर्वदा न वियुज्यंते ततः सर्वेर्थाः प्रवृत्तिमंत इत्यन्वयः॥ नित्ययोगेमतुप्॰ वाच्यैर्थैरिति॰ अत्रैवं कृते सेवपदार्थैर्वाचः शब्दस्य संबंधः॥ नहि [illegible] परिणामरहितं वस्तु शब्द=
=विषयः॥ आकाशादयोपहेलेवशब्दवाच्यत्वादिति भावः॥ अपरिणामधर्मिणि पुरुषे लिंगमुपपादयति॰ पथ्येति॰ विषयाश्रयः॥ सर्वपदार्थानुगतः॥ तेन॰ अनुगतेन॰ चितिरूपेणमें विषयाकारेण घटज्ञानेन पटज्ञानमित्येवं भिद्यते॰ कालश्चेति॰ [illegible] =५=

इतरस्तत्त्रीण्मस्त्वाल्लोकप्रसिद्धानाह शब्दस्पर्शेति । अवरतइति । अनंतरस्यार्थः । ननु शब्दाकाशं शब्दात्मकमेवस्य श्रोत्रस्य कस्य ग्राहयुः नैष दोषः संपिंडित
स्वभावास्यस्यचुर्गोचराः मूर्त्तिशब्देनात्रविवक्षिताः रसगंधावित्ति वाय्वाकाशयोरभावात् सर्वपदार्थव्यापित्वं पुंस्त्वादीनामाह प्रवृत्तिरिति नहीति सत्वा
दीनामाविर्भावादिरूपः प्रवृत्तिशब्दवाच्यो नित्यः परिणामइत्यर्थः । पुरुषोयद्यप्यपरिणामी तथापि भोक्तृत्वात् तद्धर्म्योपन्यस्तइवभवतीति तदुक्तं हरि
णा प्रवृत्तिरिति सामान्यलक्षणं तस्य कथ्यते । आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यथ भिद्यते । प्रवृत्तिमंतः सर्वेर्थाः [illegible] प्रवृत्तिभिः सततं न
वियुज्यंते वाचस्यैवात्र संभवः । यश्चा प्रवृत्तिधर्मार्थस्थितिरूपेणाख्यते । अनुयातीव सोन्येषां मरुत्तो विषु गुणाश्रयः तेनास चितिरूपं च चितिकोलश्च भिद्यते

शब्दस्पर्शरूपरसगंधानां सर्वोऽयं पुनर्मूर्त्तयएवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसगंधवस्तुः यत्राल्पीयांसो गुणास्तत्रावरतस्त्र
यः शब्दः स्पर्शो रूपमिति रसगंधौ न सर्वत्र प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या न हीह कश्चित्क्षणमपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्त्तमप्यवतिष्ठते वर्द्धते वा यावदनेन वर्द्धि
तव्यमपायेन वा युज्यते तच्चोभयं सर्वत्र यद्युभयं सर्वत्र कुतो व्यवस्था विवक्षातः संस्त्यानविवक्षायां स्त्री प्रसवविवक्षायां पुमान् उभयो
रविवक्षायां नपुंसकं तस्यो कौलोकृतो नाम ॥ ॥ ॥

तस्य स्वरूपभेदस्तु न कश्चिदपि विद्यते । अचेतनेषु संक्रांतं चैतन्यमिव दृश्यते । प्रतिबिंबकधर्मेण यत्तद्वाचो निबंधनमिति । सामान्यमपि गोत्वादिकं व्यक्ते
रव्यतिरिक्तत्वात् प्रवृत्तिधर्मम् । शशविषाणादावपुनरपदार्थस्य सस्वभावात्तद्वारको लिंगयोग इति सर्वपदार्थव्यापिनीत्वं प्रवर्त्तनैः आविर्भावतिरोभावांत
रालावस्था स्थितिरुच्यते साच नपुंसकत्वेन व्यवस्थाप्यते स्त्रीत्वं स्त्रीतापुंस्त्वमित्यादौ संस्त्यानादेरपि प्रवृत्तिलक्षणलिंगयोगः विवक्षात इति लोकव्यवहारानु
वादिनी विवक्षाश्रीयते न तु प्रायोक्तीत उक्तं हरिणा संनिधाने निमित्तानां किंचिदेव प्रवर्त्तकं यथा तथा शब्दानां लिंगेषु नियमस्तथा भावतत्वविदः शिष्टाः श
ब्दार्थेषु व्यवस्थिताः यद्यद्धर्मंगतामेति लिंगं तत्तत्प्रचक्षतइति ॥ ॥ ॥

=अरतिसामान्यं=२=

=ननु शुद्धस्य पुरुषस्य भोग्येनासंबंधात्कथं तत्संनिधर्मेण व्यवहारइत्यत आह॰ अचेतनेष्विति॰ चैतन्यमचेतनेषु संक्रांतमिव [illegible] प्रतिबिंबकधर्मेण [illegible] वाचो निबंधनं॰ वचनव्यवहारविषयः॥=१=ननु जातेर्नित्यतया प्रवृत्तिधर्मयोगात्कथं जातिः=
=सामान्यमित्यादिलिंगयोगेतत आह॰ सामान्यमपीति॰ अव्यतिरिक्तत्वादिति॰ असत्स्वरूपेऽसत्पक्षे॥ अत्यंतासच्छशविषाणादौ लिंगयोगमुपपादयति॰ शशेति॰=२=यथेति॰ तक्षणादेरनायनेकक्रियासन्निधानेपि तक्षणाश्रयस्तक्षेति व्यवहारस्तद्वदेव [illegible] प्रमाणतेन॰=१

तस्योक्ताविति लोकतः शिष्टलोकात्तस्य लिंगस्य प्रतिपादने व्यवस्थानुगंतव्येत्यर्थः भूयानिति अङ्कुशादिषु स्तनकेशादिमत्त्वलक्षणलिंगाभ्युपगमस्यागः परिहारः चंचादिषु तु तदपरिसाणेपि शास्त्राल्लिंगसिद्धिरिति भावः लिंगमशिष्यमिति लिंगव्यवस्थायां लोकः प्रमाणमित्यर्थः एकार्थ इति अनेन लिंगस्वरूपमपि लोकादेवज्ञायत इत्युक्तं भवति तत्रैकस्मिन्नेवार्थे संस्थानादिसद्भावात् पुष्यतारकानक्षत्रमिति शब्दभेदात् त्रिलिंगात्वं स्तनकेशादिसंबंधे तु लिंगेभ्युपगम्यमाने एतन्न युक्तं अवयवान्यत्वाच्चेति कुटीकुटीर इति रेफस्यावयवस्योपजने लिंगभेदो दृष्ट इत्यर्थः॥ यद्यप्यविचारितमणीयं लिं

=लिंगमित्यर्थः॥१

तस्योक्तौ वचने लोकतो नामैतद्भवति स्त्री पुमान्नपुंसकमिति गुणो वा लुपि युक्तवत् वृश्चिकादिषु भूयान्परिहारः लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचन इति एवमन्यगुणो न भवति नैचैतत्स्वयंतंत्रं स्वमनीषिकया उच्यते इति पठिष्यति ह्याचार्यः लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति पुनः पठिष्यति एकार्थे शब्दान्यत्वे दृष्टं लिंगान्यत्वमवयवान्यत्वाच्चेति संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप्प्रसवे पुमान् तस्योक्तौ लोकतो नाम गुणो वा लुपि युक्तवत् कथं पुनरिदं विज्ञायते त्रियाममभिधेयायां टाबादयो भवंतीति आहोस्वित् स्त्रीसमानाधिकरणात् प्रातिपदिकादिति कश्चात्र विशेषः त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेट्टाबादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रसयानुपपत्तिः त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेत्टाबादयो भवंतीति द्विव

"चनबहुवचनयोरनुपपत्तिः कुमार्यौ कुमार्यः किशोर्यौ किशोर्यः॥१०॥

गमाश्रिसवक्ताः शब्दानुच्चारयंति श्रोतारश्च प्रतिपद्यंते तथापि वस्तुतत्त्वनिर्णयो भाष्यकारेण कृत इतिपदमेरम्यधायि संस्त्यानादिलक्षणमलौकिकं लिंगमिति तद्याकृतं भवति कथमिति स्त्रीशब्दः शुक्लादिशब्दवद्गुणमात्रेण शक्तिनिवर्तते तत्र यदा गुणमात्रमिह स्त्रीत्वं स्त्रीशब्देनोच्यते तदा द्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वेवाच्ये टाबादय इति स्त्रीत्वं प्रसयार्थ इति पक्षः संपद्यते यदा तु स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यं स्त्रीशब्देनोच्यते तदापरपक्षद्वयं संभवति स्त्रीलोपलक्षितद्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकाट्टाबादय इति स्त्रीसमानाधिकरणपक्षसंभवः अथ स्त्रीत्वयुक्तद्रव्यवाचिनो गौणत्वे स्त्रीत्वात्प्रातिपदिकादिति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षसंभवः॥ ॥

=शङ्खादीनां आदिपदग्राह्यवस्तु इत्यादि अवस्थातुर्गुणस्य शङ्खादिरूपस्य ॰ १=

एकोयमर्थ इति प्रकृत्यर्थोपसर्जनस्य स्त्रीत्वस्य प्रत्ययेनाभिधानादिति भावः। यद्यपि शङ्खादीनामवस्थाविशेषो लिंगं अवस्थाश्चावस्थातुरभिन्नास्तथापि यथा शङ्खादीनां सन्निवेशस्तद्घटे शङ्खादीनां बहुत्वेपि सन्निवेशस्याभेदविवक्षायां घट इत्येकवचनं भवति एवमवस्थाविशेषस्य लिंगस्याप्येकत्वमेव संख्यानादेरिति मन्यते अनेकस्त्रीति पक्षद्वयेतु द्योतकः प्रत्ययोनेकस्यापि च प्रदीपादेरेकस्य द्योतकत्वमित्यनेकप्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा वाचकेतु प्रत्ययेऽर्थमप्युक्तत्वाछब्दस्यैकेनैवाभिहितेर्थे द्वितीयस्यानुत्पत्ति

किंकारणं एकत्वात्स्त्रीत्वस्य एकोयमर्थः स्त्रीत्वं नाम तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति अनेकप्रत्ययानुपपत्तिश्च अनेकश्च प्रत्ययो नोपपद्यते गार्ग्यायणीकारीषगंध्याकालितरा किंकारणं एकत्वात्स्त्रीत्वस्य एकोयमर्थः स्त्रीत्वं नाम तस्यैकेनोक्तत्वात् द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यं किंकारणं उक्तार्थानामप्रयोग इति स्वार्थस्य प्रातिपदिकार्थत्वात् स्त्रियामिति लिंगानुपपत्तिः स्वार्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् स्त्रियामिति ईकारो न प्राप्नोति अस्तु नहि स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति। स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद्भूतादिष्वतिप्रसंगः स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद्भूतादिष्वतिप्रसंगो भवति भूतमियं ब्राह्मणी
"कारणमियं ब्राह्मणी आवपनमियमुष्ट्रिकेति ॥ ॥ ॥ ॥

प्रसंगः गार्ग्यायणीति गर्गस्यापत्यं गोत्रं स्त्री गर्गादिभ्यो यञ् तदंतात् प्राचां ष्फ तद्धित इति ष्फः तदंतात् ङीप् कारीषगंधेरपत्यं स्त्री सण् तस्मात् णिञोरिति ष्यङ् ततो यङश्चाबिति चाप् कालशब्दाज्जानपदादिसूत्रेण ङीष् न तत्स्तर प्रतत ङीष्प्रप्राप्नोति ङीषा स्त्रीत्वस्योक्तत्वात् स्वार्थस्येति संख्यानवाचिद्रूत् प्रत्ययं तेन न स्त्री शब्देन स्त्रीत्वस्याभिधानात् ङीप्प्राप्नोति भूतमियमिति स्त्रीलोपलक्षितब्राह्मणीवृत्तित्वात् भूतशब्दस्य तत्सामानाधिकरण्यात् स्त्रीप्रत्ययप्रसंगः॥ ॥ ॥

या

स्त्र्यर्थाभिधानइति यसार्थे पक्षे दोषोयं नावतरतीत्यर्थः भूतादयः पौनःपुन्यं अर्थेरन्नपुत्विति तदर्थस्य स्त्रीत्वेन संबन्धाभावात् प्रत्ययोत्पत्तिप्रसंगाभावः नहि तेनैवेति स्त्री
शब्दसामानाधिकरण्यात् ब्राह्मण्यादिषु स्त्रीप्रत्ययः सिध्यति। स्त्रीशब्दे तु पदान्तरप्रयोगाभावात् ब्राह्मण्यादिपदापेक्षाभावाच्च प्रत्ययो न प्राप्नोतीत्यर्थः अथ ब्राह्म

स्त्र्यर्थाभिधाने पुनः टाबादिषु सत्सु इह तावद्भूतमियं ब्राह्मणीति नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितं किं तर्हि पौनःपुन्यं कारणमियं ब्राह्मणीति नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितं किं =स तत्त्वं पैशुन्यमिति यावत्॥१=
तर्हि प्राधान्यं आवपनमुष्टिकेति नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितं किं तर्हि संभवनं षट्प्रस्थकेऽम्प्रस्थप्रतिषेधः षट्प्रस्थकेम्प्रस्थप्रतिषेधो वक्तव्यः पंचब्राह्मण्यः
दशब्राह्मण्यः स्त्र्यर्थाभिधाने पुनः टाबादिषु सत्सु नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितं किं तर्हि भेदो विवक्षितः संख्या इह च स्त्रीईकारेण न प्राप्नोति नहि ते नैव तस्य ति
सामानाधिकरण्यमस्ति सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् स्वार्थे टाबादयः सिद्धमेतत् कथं स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् प्रातिप
दिकविशेषणं स्त्रीग्रहणं स्वार्थिकाष्टाबादयः नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायामिति नापि स्त्रीसमानाधिकरणादिति कथं तर्हि स्त्रियां य
त्प्रातिपदिकं वर्तते तस्माट्टाबादयो भवंति कस्मिन्नर्थे स्वार्थे इति अथवा पुनरस्तु स्त्रियामभिधेयायामिति ननु चोक्तं स्त्रियामिति स्त्र्य
र्थाभिधाने चेट्टाबादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः स्त्र्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् स्त्रियामिति लिंगानुपपत्तिरिति नैष दोषः य
नावदुच्यते द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिरिति गुणवचनस्य चाश्रयतो लिंगवचनभावात् गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिंग
वचनानि भवंति तद्यथा शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कंबलः शुक्लौ कंबलौ शुक्लाः कंबला इति यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणः तस्य य
ल्लिंगं वचनं च तद्गुणस्यापि ॥ ॥ ॥

णाद्यपेक्षया स्त्रीशब्दात् प्रत्ययः क्रियते तत इतरेतराश्रयदोषापत्तिः प्रत्ययोत्पत्तौ परस्परापेक्षणात् इदानीं तृतीयं पक्षमाश्रित्याह सिद्धं त्विति स्त्रीत्वयुक्ते
र्थे गौणीकृतसंख्याने वर्त्तमानात् स्वार्थे टाबादय इत्यर्थः ॥ ॥श्री ॥ ॥ ॥ ॥

=स्त्र्यर्थ शब्दे कीपि सति ब्राह्मण्यादिपदप्रत्ययः सति च प्रत्यये स्त्रीब्राह्मणी इति दोषः॥२

एवमिहापीति यद्यपि गुणमात्रे प्रत्ययः क्रियते तथापि गुणगुणिनोरभेदविवक्षायां स्वाभाविकत्वाद्गुणप्रधानभावव्यवस्थायाः कुमारीशब्देन द्रव्यस्यैवाभिधानात्त
द्गतसंख्यानिमित्ता वचनोत्पत्तिर्द्रव्यवाचिना च नित्यं सामानाधिकरण्यमिति भावः। तदुक्तं हरिणा सोपाधित्वभिसंबंधादाश्रयं प्रतिपद्यते स्त्रीत्वस्य भावप्रसिद्धौ वा गुणभा
वविपर्यय इति भावस्येति स्त्रीत्वस्य स्त्रीत्वेन योग इत्यर्थः इषिमिति इषितुमिच्छतीत्यत्रेत्यर्थः निमंत्रिस्त्वेति निमन्त्र्येतत इत्यत्र निमन्त्रणे लिङ्। धात्वित्यर्थः एकस्येति एषितु
मित्यस्यैषेरित्यर्थः। बाह्यमिति भोजनादिकमित्यर्थः सर्वकाल इति तुमुन्नित्यर्थः स हि समानकर्तृकेषु तुमुन्निति कालमात्रे विधीयते अपरस्येति इच्छतीत्यस्य आ

=कर्मनिर्देशः॥२

एवमिहापि यद्द्रव्यं श्रितं भवति स्त्रीत्वं गुणः तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्स्त्रीत्वस्यापि भविष्यति यदप्युच्यते अनेकप्रत्ययानुपपत्तिरिति भावस्य
भावयुक्तत्वाद्भावो भावेन युज्यते तद्यथा इषिरिषिणा निमंत्रिर्निमंत्रिणा विषम उपन्यासः युक्तं तत्रान्यत्वं साधनभेदात्कालभेदाच्च उ
क्तं तत्रैकस्य बाह्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः अपरस्याभ्यन्तरं साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः इति इह पुनरेकं स्त्रीत्वं अथैकमप्युपलभ्यते
१ किं चातः यद्येकमुपलभ्यते द्वितीयमप्युपलभ्यतां॥ ॥ ॥

भ्यन्तरमिति इषिरेव कर्मेत्यर्थः स चैषिषतीत्यत्र प्रकृत्यर्थत्वादाभ्यन्तरम् इह पुनरिति भेदहेत्वभावादेकमेव स्त्रीत्वं इच्छायास्त्वभिन्नरूपाया अपि कालसाधनभेदात्भ
वतु भेदग्रहणमित्यर्थः इतरदिह पुनरेकमिति ब्रुवता स्त्रीत्वमनेन प्रतिपन्नं भेदस्तु प्रसाध इति मत्वाह अथैकमपीति यद्येकमुपलभ्यत इति एवं द्व्यादिष्वसद्विभ्रमगत
स्माद्यद्युपलभ्यते लिंगं अविचारितरमणीयेन च तेन प्रसिद्धो व्यवहारः तदा स्त्रीत्वस्याद्वैद्वितीयस्याप्युपलम्भोस्त्विति भावः॥ ॥ ॥

=भेदसाधनाय यद्येकमित्यादिभाष्यं न चात्र एवमादिष्विति॥२=

=लिंगस्यानुमानगम्यत्वमुपपादयति॰सुखेति॰ तलादिलाभः॥सुखाद्यात्मकसत्वादिपरिणामरूपबंधस्थूलपरिणामैः सत्वादीनामिव सत्वादिस्वरूपपरिणामस्याविर्भावादिलक्षणलिंगस्याप्यनुमेयत्वं॰ गुणानां प्रकृतिरूपविर्भावादिलिंगं तत्पदवाच्यं॰ एवंच प्रवृत्तेरपि गुणपरि=
=णामत्वात्तत्रापि गुणाविर्भावसत्वाल्लिंगयोगइत्यर्थः॥ गुणद्रव्यति॰ समाधानांतरमनेनोच्यत इत्यर्थः॥ इदंतादति॰ तद्गुणसमूहोद्रव्यमिति लक्षणमित्यर्थः॥ इदंचैतच्छास्त्रोपयोगि द्रव्यलक्षणमिति बोध्यं॰ =२=

अथैकमिति सुखदुःखमोहान्वयात्सर्वव्यक्तीनां तत्परिणामएवेदं विश्वं गुणानांच प्रवृत्तिर्लिंगं तत्र प्रवृत्तेरपि प्रवृत्तिसद्भावाल्लिंगयोगोस्तीत्यर्थः। कस्तावदिति आश्रयेनिर्ज्ञाते सुखदुःखमाधिरिति भावः। गुणसमुदाय इति रूपादिसंनिवेशमात्रमित्यर्थः गोत्वेति भावे तल् अयमतमिति इदंतन्न इति सर्वे नामप्रत्ययमर्थो योग्यं वस्तु द्रव्यमित्यर्थः। ननु स्त्रीत्वस्यापि द्रव्यरूपत्वात् परेण स्त्रीत्वेना विरुद्धो योगः षित्करणसामर्थ्यादिति एक

अथैकमप्यनुमानगम्यं द्वितीयमप्यनुमानाद्गम्यतां कस्तावद्बहवोनेकं गुणंन्याय्यं मन्यन्ते स्त्रीत्वंनाम द्रव्यस्य द्रव्येच भवतः कः संप्र =किमात्मकं द्रव्यं भवान्मन्यत इत्यर्थः॥१=
त्ययः यदितावद्गुणसमुदायोद्रव्यं कागतिर्यएते भावाः कृदभिहिता स्तद्धिताभिहिताश्च चिकीर्षागोत्वेति अयमतमेतत् कृदभिहि =अत्रगुणसमुदायाभावात्स्त्रीत्वंनस्यात्॰२=
तोभावोद्रव्यवद्भवति स्त्रीत्वमपिस्त्रीत्वेनाभिहितं द्रव्यवद्भविष्यति किंचतावद्दोषःस्यात् दृष्टस्यहि दोषस्य सुसुखः परिहारः =लिंगस्यालिंगांतराभिधानेसमाधिद्वयमनु=
गार्ग्यायणी कारीषगंध्या कालितरेति इहतावद्गार्ग्यायणीति। षित्करणसामर्थ्यान्ङीष्भविष्यति कारीषगंध्येतिवच =कातद्धंगी कारेपिअनेकमत्ययानुपप=
नाच्चाब्भविष्यति कालितरेति नयावत्कालीना वत्कालितराकिंतर्हिप्रक्षाकालीकालितरा यत्तच्छब्दरूपं प्रकर्षेवर्त्तते तस्या =नौसमाधानमाह॰कन्येमादि॰=३=
नुत्तं स्त्रीत्वमितिकृत्वाटाप्भविष्यति यदप्युच्यते इहच स्त्रीइति ईकारोनप्राप्नोतीति निपातनादेतत्सिद्धंकिंनिर्वर्तनं स्त्रिया
९मवंतिकुंतिकुरुभ्यश्चेति॥ ॥ ॥

मपिस्त्रीत्वंप्रत्ययद्वयेनाभिधीयतइत्यर्थः वचनादिति यइः स्त्राविसस्मात्तथाहिअत्र सामान्यग्रहणायतदविघातायच प्यङोनुबंधद्वयं कृतमि
तिभावः यावत्कालीति अन्योन्यप्रकर्षयुक्तोर्थोन्यश्चाप्रकर्षयुक्तः अवस्थाभेदाद्वा चनिकणादभेदाच्चैकएवार्थोभिधीयत इति भावः॥ ॥

=नन्विदंन्यदि॰ बाधकाशमत आह॰ तथापीति॰२=नन्वेवमपि ओहिनिकेपेनां तस्यापि केकनिरासस्यादत आह॰ वाचनिकेति॰ शङ्कस्यापि

स्त्रीविषय इति । ये नित्यमेव स्त्रियां वर्त्तन्ते खट्वामालादयस्तेषामकारान्तप्रकृतित्वमवधारयितुं न शक्यते अकारान्तस्य प्रयोगाभावात् । अनेकलिङ्गेषु तु कुक्कुटादिषु शक्यते ऽका-
रान्तत्वं निश्चेतुमिति भावः । सर्वेषामिति । शाकटायनदर्शने सर्वेषां शब्दानां व्युत्पाद्यत्वात् शास्त्रद्वारेणाकारान्तत्वानि स्त्रीप्रत्यय इत्यर्थः । पञ्चभिरिति । तद्धितार्थे द्विगुः । अर्हादिठक्
तस्याध्यर्द्धेत्यादिना लुक् । लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते प्रयोगस्याकारान्तता दृश्यत एवेत्यर्थः । अजाद्यतः । शूद्रा चेति । जातिलक्षणो ङीष् अनेन टापा बाध्यते

स्त्रीविषये ऽप्यापो ऽप्रसिद्धिरकारान्तादर्शनात् । स्त्रीविषये ऽप्यापो ऽप्रसिद्धिः खट्वामाला । किं कारणं । अकारान्तादर्शनात् । न ह्यकारान्तता दृश्यते । न
तु चेयं दृश्यते । अतिखट्वः अतिमाल इति । नैषा अकारान्तता । आप एव तद्ध्रस्वत्वं । सर्वेषां तु स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः । सर्वेषामेव तु प्राति-
पदिकानां स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्त्तव्यः । शशः षष इति मा भूत् । पलाशः पलाष इति मा भूत् । मञ्चकः मञ्जक इति मा भूत् । तस्मात्सि-
द्धं । तस्मात्सिद्धमेतद्भवति । अपि चेयमकारान्तता दृश्यते । पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पटः पञ्चखट्वः दशखट्वः ॥ अजाद्यतः ॥ शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः ॥ शू-
॰द्रा चामहत्पूर्वेति वक्तव्यं । शूद्रा अमहत्पूर्वेति किमर्थं । महाशूद्री ॥ ॥

ननु पुंयोगलक्षणः । गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय इति न्यायान्मुख्यार्थवृत्तेरिह शूद्रशब्दस्य ग्रहणात्तेन शूद्रस्य भार्या शूद्री सेत्येवं भवति । अमहत्पूर्वग्रहणं तत्र महच्छब्दस्यानुक-
रणशब्दत्वाल्लौकिकार्थाभिधायित्वाभावात्तदभावः । अमहत्पूर्वेति किमर्थमिति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं टापि कृते पश्चात्सन्ने समासेन भाव्यं महती शूद्रा महाशूद्रेति । तत एव निर्देशात्त-
दन्ताट्टापः प्रतिषेधो नार्थक इति प्रश्नः । महाशूद्रीति । महाशूद्रशब्दः समुदाय एवाभीरजातिवचनो न त्वत्रावयवार्थोऽस्ति । यथा गौरखर इति । तत्र समुदायस्यानुसारेणावयवा-
र्थस्य स्त्रीत्वाभावान्नहि विवक्षितैव समासः क्रियते तत्र टापि प्रतिषिद्धे जातिलक्षणो ङीषेव भवति ॥ ॥ ॥

जातिरिति महाशूद्रशब्दः समुदायो यदा जातिवाची तदा टापः प्रतिषेधो यदा तु महत्त्वविशिष्टशूद्रप्रतिपिपादयिषिता तदा महाशूद्री सैव भवति असति तु जाति ग्रहणे अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधसामर्थ्यादन्तरङ्गोऽपि टाब् बाध्येत ततश्च ङीप्यपि प्रसज्येत अतिभवतीति भवन्तमतिक्रान्ता महान्तमतिक्रान्तेति प्रादिसमासः ततउ गितश्चेत्यनेनोगिदन्ताद् ङीप् सिद्धो भवति गौरादिषु बृहन्महतोश्च पाठो न पठितव्यो तथा च शतुरनुम इत्यत्र नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानमित्युक्तं अन्यथा ङीष एवोदात्तत्वेन सिद्धत्वात्। किं ङीप उदात्तविधानेन विभक्त्युदात्तार्थं तद्वचनमिति चेत्तर्हि गौरादिषु पाठे न प्रयोजनं अनुपसर्जनाधिकाराच्चातिमहती स्त्रीत्यत्र गौरादिङीषभावादुगिल्लक्षणो ङीप् कर्त्तव्यस्तस्य चोदात्तत्वमुपसंख्यानेन कर्त्तव्यं जातिरिति वक्ष्यामीति अन्यथा महत्

=प्रत्ययविधौ प्रतिषेधोपलक्षणमेतत्ः २=

जातिः जातिरिति चेदुक्तं यदि हि महती शूद्रा महाशूद्रा सा हि भवति शूद्रशब्दो जात्यादिषु पठ्यते तत्र कः प्रसङ्गो यन्महत्पूर्वात्स्यात् नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन तदन्तविधिना प्राप्नोति ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः भवतीह तदन्तविधिरिति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं भवती अतिभवती महती अतिमहती अत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति जातिरिति चेद्वक्ष्यामीति यद्येतज्ज्ञाप्यते पञ्चाजी दशाजी अत्रापि प्राप्नोति नैष दोषः अजादिभिः स्त्रियं विशेषयिष्यामः अजादीनां या स्त्रीति ॥ ०॥

=तदन्तविधौ दिसति अमहत्पूर्वेत्यस्य= =करणेनादिशेषणं जातिरिति चेदुक्त= =कान्तिकत्वावः २=

वैसमति प्रतिषेधे महाशूद्री महाशूद्राशब्दयोर्विषयविभागेन कथं साधुत्वं प्रतीयेतेति भावः पञ्चाजीति पञ्चानामजानां समाहार इति द्विगुस्ततो द्विगोरिति ङीप् प्राप्नोति टापा बाध्यमानत्वात् अजादीनामिति अजाद्यत इति षष्ठी तेनाजादिप्रातिपदिकाभिधेयसमवेतस्त्रीत्वमिह गृह्यते। पञ्चाजी त्वत्र तु समासाभिधेयसमाहारगतं स्त्रीत्वं न त्वजाशब्दार्थगतमिति टापोऽप्रसङ्गः प्रसासस्य च स्त्रीत्वविशेषणे पञ्चीणानामप्यजादीनामेव प्रकृतिलिङ्गविज्ञानते। सामर्थ्योद्धा। एवं तु सत्यमहत्पूर्वेति न प्रतिषेधो वक्तव्यः न हि महाशूद्रीत्यत्र शूद्रार्थगतं स्त्रीत्वमिति टापः प्रसङ्गाभावः॥ ॥ ॥ ॥

=नन्वेवं टापृकृत्स्नादितिन्यायेनेत्यत आह प्रत्याससेति सामर्थ्यादेति अजाद्यन्तप्रातिपदिकार्थगतस्त्रीत्वप्रतिपादनं तत् पुंसत्वेनैव प्रसज्येत एवं तेन कर्तुमितिभावः ॥=२= नप्रतिषेधो वक्तव्य इति तदन्तविधौ तु टापकान्तरत्वमुत्सर्गत्वमितिभावः॥१=

उगितश्च कथमिति प्रातिपदिकादिति वर्त्तते। तत्र विशेषणाविशेष्यभावे कामचारः यदि प्रातिपदिकेनोगिद्विशेष्यते तदोगितः प्राधान्यात्तेन तदन्तविधिर्नास्ति
। न च प्रातिपदिकान्तमुगित्त्वं भवतीति प्रातिपदिका उगित इति प्रसङ्गसंभवः यदा तूगिता प्रातिपदिकं विशेष्यते तदा तदन्तविधौ सत्युगिदन्तात्प्रातिपदिकादि
त्येष पक्षो भवति। पक्षद्वयेऽप्यत्रापि रितिमत्वा प्रश्नः भवतीति सर्वादिषु भवतु शतुरुगित्त्वाद्यतेः महच्छब्दोऽपि शतृवद्भावादुगित्त्वव्यपदेशः तदन्त

कादि

उगितश्च कथमिदं विज्ञायते उगितः प्रातिपदिकादिति आहोस्विदुगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति। किं चातः यदि विज्ञायते उगितः प्रा
तिपदिकादिति सिद्धं भवतीमहतीति अतिभवती अतिमहतीति न सिध्यति तदन्तविधिर्न भविष्यति। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तवि
धिः प्रतिषिध्यते अथ विज्ञायते उगिदन्तात्प्रातिपदि[illegible]ति सिद्धं अतिभवती। भवतीमहतीति न सिध्यति। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रा
तिपदिकेन उभयथा च निर्गोमती निर्यवमतीति न सिध्यति किं कारणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीति यथे
च्छसि तथास्तु अस्तु तावदुगितः प्रातिपदिकादिति कथं भवती अतिमहतीति॥ ॥ ॥
त

× अतिमहतीति·२

=तथा च ग्रहणे प्रातिपदिक[illegible]स्वरूपेणोच्चारणाभावेऽपि न दोषः।१=

विधिर्नेति उगिता प्रातिपदिकस्य विशेषणादिति भावः ग्रहणवतेति ग्रहणमुपादानमात्रं न तु प्रातिपदिकस्य स्वरूपेणोच्चारणं अथेति अमहन्नूर्वेति[illegible]षेधेने
हस्य करणे तदन्तविधेर्लोपेऽपि न त्वादिति भावः निर्गोमतीति आद्येपक्षे गोमती सत्त्वापि न सिद्धाति उगित्त्वं मतुपो गोमानित्यादौ नुमर्थस्यान्तं द्वितीयेनु गोमतीति सिद्ध्यति म
तुप उगित्त्वात्तदन्तत्वाच्च गोमत्शब्दस्य गोमतो निष्क्रान्ते इति समासेन तु कृते निरादेः समुदायान्मतुपो विधानाभावात् ङीप्रसङ्ग इत्यादिरसमर्थः॥ ॥ ॥

तदंतविधिनेति ननु प्रातिपदिके नोगितो विशेषणाद्विशेष्येण कथं तदंतविधिः एवं तर्हि तंत्रेणायोगद्वयमुच्चार्यते तत्र कस्मिन्योगे प्रातिपदिके नोगिद्विशेष्यते द्वितीये तूगिता प्रातिपदिकमिति दोषाभावः नैतदस्ति उगिद्ग्रहणस्य तदुगितिशब्दरूपमात्रं अन्यपदार्थं आश्रीयते ननु प्रातिपदिकमेवेत्यर्थः व्यपदेशिवद्भावेनेति प्रयोगभेदेन भवान्भवतीतिवच्छद्रूपं नानारूपं प्रयुज्यते तत्स्यायं भवच्छब्दोऽन्त इति कल्पनयेत्यर्थः एतेन येन विधिस्तदंतस्येत्यत्र स्वं रूपमिति नि

तदंतविधिना भविष्यति ननु चोक्तं ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदंतविधिः प्रतिषिध्यत इति नैतत्प्रातिपदिकग्रहणं प्रातिपदिका प्रातिपदिकयोरेतद्ग्रहणं अथवा पुनरस्तु उगिदंतात्प्रातिपदिकादिति कथं भवतीमहतीति व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ननु चोक्तं व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति नैतत्प्रातिपदिकग्रहणं प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेतद्ग्रहणं यदप्युच्यते उभयथा निर्गोमती निर्यवमतीति न सिध्यति किं कारणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति नैतत्प्रत्ययग्रहणं प्रत्ययाप्रत्यययोरेतद्ग्रहणं कथं वर्णोप्युगित् प्रत्ययोप्युगित् प्रातिपदिकमप्युगित् धातोरुगितः प्रतिषेधः धातोरुगितः प्रतिषेधो वक्तव्यः उखास्रद्ब्राह्मणी पर्णध्वद्ब्राह्मणी अंचतेश्चोपसंख्यानं अंचतेश्चोपसंख्यानं कर्तव्यं प्राचीप्रतीची ॥ " " ॥

वच्चमिति दर्शितं भवति तेन गोक्षीरमित्यादौ गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न भवति वर्णोप्युगिदिति अर्वणस्त्रसावनञ इत्यत्र वेच्छ ह्रस्पत आदेशस्तत्रार्वतीति ङीर्भवति अस्य पर्यायो वनृशब्दः नत्वंगस्य तपाद् आदेशो विधीयते तत्र ऋन्नेभ्य इति ङीपि कृते आदेशे न भवति तत्त्वं एवं तर्हि संभवमात्रे गोत उक्तमित्यदोषः॥

=अर्वन्नृशब्दस्य स्त्रियां हृतिलं दर्शयति अस्य पर्याय इति ९=अदोष इति वस्तुतस्तु कोऽपि सादावांगोक्त्रिमांचेतित्वस्यावोपधाङीवृत्तेः प्रागेवं आदेशोपि ङीबुल्ने: प्रागेवेतिभाष्याशयः=९=

=अकारस्य उच्चारणार्थ इतिभावः।४=आदिनं चेति। ङीपि कृते आदिना भित्यर्थः। नलोपस्तु प्राप्य एवेतिभावः।४=

उगित्सं चतिग्रहणादिति' उगिदचामिति सन्नोगिद्ग्रहणादंचतेरपिग्रहणोसिद्धे चतिग्रहणं नियमार्थं इह यतः शास्त्रे यत्कार्यमुगितो विधीयते तदंचतेरेव धातोर्भवति नान्यस्य धातो रिति कार्यमात्रं नियम्यते न तु मागम एव' अधातुग्रहणं तु तत्र धातुभूतपूर्वस्यापि नुमागमार्थं तेन गोमंतमिच्छतीति क्यचि क्विपि च कृते गोमानित्यत्रापि नुमभव ति। अन्यथा धातुत्वादंचतिग्रहणान्नियमार्थान्न स्यात् अन्येत्वाहुः' उगित इत्यस्य शतृः सोंचतेर्लुप्ताकारनकारस्यानुकरणं। विभक्तेश्च सुपां सुलुगिति लुक् भाविनं चाकारलोपमाश्रित्य चेतिनिर्देशः कृतः ततश्चांचतिग्रहणमिहैव नियमार्थं अकारनकारलोपयोश्चातत्रत्वात् नांचेः पूजायामितियदान

उगित्संचतिग्रहणात्सिद्धमधातोः' उगिति अंचतिग्रहणात् अधातोः सिद्धं' अंचतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति' अंचतेरेवोगितो धातोर्नान्यस्योगितो धा तोरिति "वनो रच" इह कस्मान्न भवति निः प्युनी अतिपूनीति' अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति एवमपि मघोनी अत्र प्राप्नोति' मघवन्शब्दः श्वुसन्नंप्रातिप दिकं वनो न हशः' वनो रचेसत्र हशंतान्न भवतीति वक्तव्यं' इह माभूत् सहयुध्वा ब्राह्मणीति' यदि न हशः इत्युच्यते शर्वरीति न सिध्यति' विहितविशेषणं हशग्रहणं' हशंताद्यो विहित इति' एवमपि प्रेर्वरीति न सिध्यति कथं चात्र तु गागमः॥ ॥ ॥ ॥

लोपः प्रतिषिध्यते तदापि ङीप् भवति' वनो रच' निः प्युनीति' प्युनो निः क्रांता युवानमतिक्रांतेति प्रादिसमासस्ततो ङीप् श्व न शहस्य गौरादिपाठे श्वुसज्ज्ञे नत्वादत्र ङीप् भ वति' मघोनीति मघमस्यास्तीति छेर्दसीवनिपौ वक्तव्यावितिवनिप् स चार्थवानिति प्रश्नः' अश्वुसन्नमिति श्वन्नुक्षन्निति सौत्रादिको मघवं च्छद् उणादिषु च नावशंप श्वुसन्निनिमित्तं कार्यं भवतीति प्रागेवोक्तं वनो न हश इति द्वयोरपि ङीब्रप्रयोर्निषेधः सहयुध्वेति सहे चेति क्वनिप् शर्वरीति शृ हिंसायामिति तस्मात् अन्येभ्योऽपि दृश्यं त इति वनिप् तत्र गुणे रपरत्वे च कृते हशंतो न भवतीति पूर्वः पक्षः प्रेर्वरीति ईर् गताविति तस्मात् पूर्वोदन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति क्वनि वनिपोरन्यतरः स च हशंता द्वि हित इति ङी ब्रो न स्यातामिति प्रश्नः॥ ॥

छांदसत्वादिति । मईइति शब्दाद्देरूङ्ट्चेत्युणादिसूत्रमनपेक्ष्यैतदुक्तं । यज्वरीरिति । सुयजोर्ङ्वनिप् । वां छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । बहुधीवरीति । बहवो धीवानो ऽस्या इ
ति बहुव्रीहिः । तत्रानो बहुव्रीहेरिति ङीपः प्रतिषेधः प्राप्नोति । रेफस्य ङीप्सन्नियोगेन विधानात्तदभावादेवाभावप्रसंगः । यदि वा स्त्रियां यदुक्तं तत्समस्तं स्या
न्नो बहुव्रीहेरिति प्रतिषेधविधानाद्वनो ङीब्रौ न प्राप्नुतः । तस्माद्वनो र च बहुव्रीहेश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र बहुव्रीहेश्चेत्यनेन लक्षणं तदेतानन उपधा
लोपिन इत्यनेन विहिते ङीपि रेफमात्रं विधेयं यदि तु द्वावपि ङीब्रौ विधीयेयातां तदा सुपर्वादेरनुपधालोपिनो पि स्यातां । अन इति । अनो बहुव्रीहेरि

×यज्वनीरिषः×१

छांदसत्वात् ङीब्रावपि तर्हि छांदसत्वादेव भविष्यतः । बहुलं छंदसि बहुलं छंदसि ङीब्रौ वक्तव्यौ यज्वरीरिषः । रविधाने बहुव्रीहेरुप
संख्यानं प्रतिषिद्धत्वात् रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं कर्तव्यं बहुधीवरी । किं पुनः कारणं न सिध्यति प्रतिषिद्धत्वात् अनो बहुव्रीहे
रिति प्रतिषेधः प्राप्नोति [illegible] अनो बहुव्रीहेः प्रतिषेधे वोपधालोपिनो वा वचनं अथवा अनो बहुव्रीहि प्रतिषेधे उपधालोपिनो
वेति वक्तव्यं अन्यथा कृत्वा चोदितमन्यथा कृत्वा परिहारः यथोपसंख्यानं चोदितं तथा नित्यौ स्यातां ङीब्रौ स्यातां भवितव्यं यथा परिहार
स्तथा विभाषया भवितव्यं यथोपसंख्यानं चोदितमेवमपि विभाषया भवितव्यं न ह्यत्र ङीपं दुर्लभः सिद्धोऽत्र ङीप् अन उपधालोपिनो
ऽन्यतरस्यामिति ॥ श्री ॥ ॥

तस्मादनंतरमुपधालोपिनो वेति वक्तव्यं तेनानउपधालोपिनोऽन्यतरस्यामित्येतन्न वक्तव्यं भवति तत्रानुपधालोपिनो नित्यो ङीप्प्रतिषेधो भवति सुपर्वे
ति उपधालोपिनस्तु ङीप्विकल्पस्तेन बहुराज्ञी बहुराजा नौ बहुराजे इति रूपत्रयं सिध्यति एवं बहुधीवरी बहुधीवानौ बहुधीवे इति वन्नंतस्माप्युपधालोपिनो रू
पत्रयं भवति इतरः पूर्वोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह अन्यथा कृत्वेति ॥ ॥ श्री ॥ ७५ ॥ ॥

×ग्रहणं हृदूxx

अन्येन सतीति प्रकरणान्तरविहितत्वात्तस्य ङीप इति भावः बह्व्रीहेश्चेति वचने न प्रकरणान्तरविहिते प्राप्तिके ङीपि रेफो विधीयत इति तदेव रूपत्रयं भवतीत्यर्थः किं पुनरिति ङी-
प्सन्नियोगमनपेक्ष्य रेफमात्रं वचनं तस्य स्त्रियां विधीयतां ततश्च बहुधीवरीत्यत्रापि रेफो भविष्यति न उपधालोपिन इत्यसने न च ङीबिति प्रश्नः ङाविति एतत्तत्रैव व्याख्यास्यते।
केचित्तु रर्थन्ति वन्निति प्रसज्य ग्रहणं वा ततश्च भस्य यग्रहणं यस्मात्सविहित इति कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वा बहुधीवरीति रेफो न प्राप्नोति नैष दोषः

ङीप्सन्नियोगेन र उच्यमाने अन्येन सतीति न स्यादित्येवमर्थमुपसंख्यानं चोद्यते किं पुनः कारणं ङीप्सन्नियोगेन र उच्यते इह मा भूत् सुपर्वो चारूप-
र्वेति तत्र स्येवोपसंख्यानेऽकर्तव्यं न कर्तव्यं वक्ष्यति ङाबुभाभ्यामन्यतरस्यामित्यत्रान्यतरस्यांग्रहणस्य प्रयोजनं ङाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते ङीब्रावपि य-
थास्यातामिति नषट्स्वस्रा कस्यायं प्रतिषेधः ङीब्रनन्तरस्तस्य प्रतिषेधः अथेदानीं ङीपि प्रतिषिद्धे षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न
स्यात् अत इति प्राप्नोति असिद्धो नलोपः तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति परिगणितेषु कार्येषु नलोपोऽसिद्धः न चेदं तत्र परिगणने इदमपि त-
त्र परिगणने कथं प्रत्याहाराच्चापासिद्धा सुबिति ने इत्यस्य यग्रहणं किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणं कस्य विशेषानां प्रत्याहारः प्रथमैकवचनात्प्रभृ-
((साचापः पकारात् यदि प्रत्याहारग्रहणं॥ ॥ ॥

=किं पुनः कारणमिति स्वस्ने णेपसंख्या
=नेनत्वाङ्कमिति मानान्तर सि ङीप्सन्नि
=योगेन रो विधीयते अपूर्वो देव बहुधीवरी
=किं न विधीयते इत्यर्थः अपूर्वविधाने
=चनितमिति यस्मादिति भावः। तत्र हीति
=उपधालोपिनो वेति न्यासाभावे इति रेफः

अमहन्नवमिति प्रतिषेधे [illegible] न्योपिनत्वात् नषट्कस्यायमिति परि ङीपः प्रतिषेधस्तदा पञ्च ब्राह्मण्य इत्यत्र नलोपे सति स्वदन्तत्वाट्टाप् प्राप्नोतीति मत्वा प्रश्नः।
आचार्यः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं परिहाराभासमाह ङीब्रनन्तर इति यस्तु टाबुचीति पाठं तादृगाविहितस्तस्यात्र प्रसङ्गाभावात् ङीब्रनन्तर इत्युक्तं परिगणितेष्विति
नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति इति नियमार्थं सुबादिविधिष्वेव नलोपोऽसिद्धो नान्यत्रेत्यर्थः आचापर इति यज्ञ्श्चा विसस्यातत्र प्रत्याहारे टापोऽन्तर्भावात् टाब्विधिः सुब्वि-
((धिः [illegible] तत्र नलोपस्यासिद्धत्वमस्त्येवेत्यर्थः॥ ॥

दोषस्त्विल इतिं तत्र हि सुब्विधिरिति सर्वे विभक्त्यंतावयवः समासस्याश्रीयते। ततश्चटापि सुपि विधिरित्वं सुब्विधिर्भवतीति इत्वे कृते खेन त्लोपस्यासिद्धत्वात्कास्
वेंः काऐन भवतीति इत्वं न स्यादित्यर्थः। स्त्रियां यत्प्राप्नोतीति अर्थो ग्रय प्राप्तिमात्रापेक्षोऽयं प्रतिषेध इत्यर्थः। डाबु योगाभ्यामिति यो गाभ्यां प्रकृतियोग शब्दे नो
च्यते। प्रकृतमिति द्वयोरपिस्थितत्वप्रतिज्ञानादपेक्षणाद्वेति भावः। एवमुभाभ्यामिति प्रसाख्या नंताबुभावपीति यद्यपि यत्नेव ङी प्रतिषेधस्तत्रैव डाप्स्यात्
तदाप्रतिषेधा येव मनो ऽन विलुच्येत ततोः नो बहुव्रीहेरित्यनेनापि डाबेव विधीयेत तस्य एव हि ङीपं बाधिष्यते किं प्रतिषेधेन। तस्मा उभय विधानसाम
धमवि२

दोषस्त्विले इत्वे दोषो भवति बहुचर्मिका प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुप इति न प्राप्नोति तस्मान्नो भौ तस्मात्स्वदंतकेभ्य उभौ न भवत इति व
क्तव्यं तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं। स्त्रियामिति वर्त्तते स्त्रियां यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः षट्‌संज्ञानामंते लुप्तेटावुसत्निःकस्मान्न स्यात् प्र
साहाराद्यायामिदं दोषस्त्विले तस्मान्नो भौ डाबु किमर्थमुभाभ्यामित्युच्यते उभाभ्यां योगाभ्यां डाब्यथा स्यात् मन्नंतात् अन्नंतोपेक्ष नैतदस्ति
प्रयोजनं प्रकृतमुभयमनुवर्त्तते अथान्यतरस्यां ग्रहणं किमर्थं अन्यतरस्यां डाब्यथा स्यात् डापामुक्ते प्रतिषेधोपि यथा स्यादिति
नैतदस्ति प्रयोजनं इह डाबुच्यते प्रतिषेधोपि तावुभावुच्यते नाङ्क्षियतः इहं ते हि प्रयोजनं डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते ङी बपि यथा स्या
त् सिद्धो ङीप्। अनउपधालोपिनो ऽन्यतरस्यामिति अथ तदन्यतरस्यां ग्रहणं शक्यमकर्त्तुं॥ ॥ ॥

ण्यो उभयं भवियतीत्यर्थः सिद्धो ङ्ग्रेति ननु यत्र ते ननसिद्धातिसुपर्वैस्यादेः तदर्थमन्यतरस्यां ग्रहणं स्यात् नैतदस्ति पदानेनान्यतरस्यां ग्रहणेन पक्षे ङीबनुत्ता
यते तदानउपधालोपिन इत्येतन्नियमार्थं भवति। उपधालोपिन एवान्नंतात् ङी भवति नान्यस्मादिति ततश्च सुपर्वैस्यादेरनुपधालोपिनो ङीपानभा
वमेव वापयतदिति अंतालेविचारः क्रियते इदमेवान्यतरस्यां ग्रहणं भवतु तत्र संनकर्त्तव्यं भवतीति मन्यते॥ ॥ ॥

=योगाभ्यांप्रसपविधेरसंभवा
=दाह-योगाभ्यामिति-२=

ऋतऽः कारणं समस्यते । बाढमिति । ईबपीति । अन्यतरस्यांग्रहणेनाचसेन प्रापित इति भावः । इदं लिति । अस्मिन्नन्यतरस्यांग्रहणे क्रियमाणे न तुपधालोपिनो
न्यतरस्यामिति नियमार्थं कर्तव्यं तदेवेहास्ते अन्यतरस्यांग्रहणे विध्यर्थं भविष्यतीति भावः । इदमपीति । असति ह्यन्यतरस्यांग्रहणे न उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामि
ति सूत्रं विध्यर्थं स्यात् । ततश्च मकारान्तेरणी ङीपो विधानाद्वनोरचेत्यनेन ऋन्नेभ्यो ङीबिसेत तत्र विधीयमान ङीपसन्नियोगेन विधीयमानो रेफो बहुधीवरी स
त्र न स्यात् बहुधीवनीति स्यात् । सति त्विहान्यतरस्यांग्रहणे न उपधालोपिन इति सूत्रं नियमार्थं भवति न तु विध्यर्थमिति बहुधीवरी सत्र ऋन्नेभ्यो ङीबिस

बाढं शक्यं कर्तुं यद्यहडाबप्युच्यते प्रतिषेधोऽपि ङीबपि तत्सर्वं च वचनाद्भविष्यति । नैवं शक्यं विज्ञातुं अक्रियमाणे हि तत्रान्यतरस्यांग्रहणे
अनवकाशो ङीप् डाप्प्रतिषेधौ बाधेत । डाप्प्रतिषेधावप्यनवकाशौ तौ वचनाद्भविष्यतः । सावकाशो डाप्प्रतिषेधौ कोऽवकाशः सुपर्वा चारुपर्वे
ति । तस्मात्तदन्यतरस्यांग्रहणं कर्तव्यं । इदं तु खल्वन्यतरस्यांग्रहणं शक्यमकर्तुं । इदमप्यवश्यं कर्तव्यं किं प्रयोजनं डाप्प्रतिषेधाभ्यां
मुक्ते ङीब्यथा वपि यथा स्यात् तामिति रविधानेन बहुव्रीहेरुपसंख्यानं चोदितं तन्नवक्तव्यं भवति अथेह कथं भवितव्यं बहवः श्वानोऽस्यां रथ्या
यां बहवो युवानोऽस्यां शालायामिति बहुशूका बहुयूका इति भवितव्यं का रूपसिद्धिः डाप् टिलोपः संप्रसारणं संप्रसारणपरपूर्वत्वं घत नेर
श्वेति कप् कपा तावन्न भवितव्यं किं कारणं न घेता नां यो बहुव्रीहिरित्येवं तद्विज्ञायते न चैष नघेतानां बहुव्रीहिः संप्रसारणेनापि न भवितव्यं ॥ ७ ॥
नेनैव ङीप् भवति । ततश्च वनोरचेति रेफादेशः सिध्यति । यदि तर्ह्यन्यतरस्यांग्रहणेन पक्षे ङीबनुज्ञाप्यते तदा मनन्तान्न अपि प्राप्नोति । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानान्न भविष्यति ।
अथवा डाबुभाभ्यामित्येको योगः क्रियते ततोऽन्यतरस्यामिति द्वितीयस्तत्रानो बहुव्रीहेरिति वर्तते तेन न तु मन इति । अथेहेति । यद्यत्र घतश्चेत्यनेन न घेताद्बहुव्रीहेः क
विधीयते तेनैतज्ञापितं यामाव्यं अयं न घेतानां वर्णियहानां यो बहुव्रीहिस्ततः कप् विहितस्तत्र कपान भाव्यमिति संघाप्य पृच्छति । आचार्यदेशीय आह बहुशूके ति
संप्रसारणपरपूर्वत्वमिति संप्रसारणस्य उपश्लेषार्थः नतो हल इति संप्रसारणान्तस्य दीर्घत्वम् अंगप्रत्यययोरेकादेशस्य पूर्वंप्रसंतवद्भावात्ततो न दीर्घसंज्ञायामुपजातायां

=दीर्घप्रवृत्तिनिमित्तं संप्रसारणान्तत्वं तदन्तांगत्वं चोपपादयति· अंगेत्यादि· हल इति सूत्रे अंग इत्यस्य सामर्थ्यात्तद्विधावप्यतिदेशप्रवृत्तिः। एवं कपोनिमित्तं बहुव्रीहित्वमपंन्नभवतीत्याशयः ॥

= = कुरुचरशब्दे हि टित्त्वादश्रयोऽसमुदायेन प्राप्नोतीति निषेधस्त्वैयर्थ्यापत्त्यादिकां विधेराक्षिमाह· तत्रेति·२= आर्धधातुकेआयस्यैकल्पिकत्वेन केवलेनाद्वारितार्थमितिभावः।३=
=अणस्त्रीपमिः अप्रधानमुपसर्जनमित्यस्य ग्रहणेतु कुरुचरीत्यत्राल्लीस्यापि स्यात् कुरुचरी नस्याप्रधानत्वात्·२=

भा० कै०४
१८

वस्पतीति। इपि परतः पूर्वमंगंशवं तन्तुप्रसयांतरइति संप्रसारणस्य इणपश्च समानांगत्वानास्तीत्युकाराकारयोरेकादेशभावो यथा शकन्ध्वादिति। अनुपसर्जनात् उपसर्जने नमिह शार्ङ्गरवी यंग्रह्यते समासाद्यवयवभूतं तच्चावयवाश्रयं कार्यं समुदायस्य न प्राप्नोति। यदेव यदेवकार्यं मकृतार्थं तत्समुदायस्य भवति यथा जुगुप्सतइत्यादावात्मनेपदं न तु यदवयवे कृतार्थं यथा पुण्णायतीति न भवत्यात्मनेपदं तदंतविधिश्च ग्रहवृत्तेतिप्रतिषिद्धः ततश्चानर्थको यं प्रतिषेधइतिमत्वाह। अनुपसर्जनादितिकिमर्थमिति इतरो। महत्वेतिप्रतिषेधेन तदंतविधिर्लापितइतिमत्वाह। बहुकुरुचरेति बहवः कुरुचरा अस्यामि

संतग्रहणमनर्थकां१

वक्ष्यत्येतत् ष्यादीनां प्रसारणे तकारान्तप्रतिषेधार्थमिति परपूर्वत्वेन चापि न भवितव्यं वक्ष्यत्येतत् संप्रसारणपूर्वत्वे समानांगग्रहणमसमानांगप्रतिषेधार्थमिति तस्माद्धरुण्वावकुपुवेतिभवितव्यं अनु अनुपजेनादितिकिमर्थं बहुकुरुचरा। प्रियकुरुचरामथुरा नैतदस्तिप्रयोजनं कुरुचरशब्दात्स्य यो विधीयते तेन चकः प्रसंगोयत्बहुकुरुचरशब्दात्स्यात्। नैवप्राप्नोतिनार्थः प्रतिषेधेन तदंतविधिना प्राप्नोति अतउत्तरं पठति अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकेन तदंतविधिप्रतिषेधात् अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकम् किंकारणं प्रातिपदिकेन तदंतविधिप्रतिषेधात् ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदंतविधिः प्रतिषिध्यते ज्ञापकंतुपूर्वत्रतदंताप्रतिषेधस्य एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वत्रतदंतविधिप्रतिषेधोन भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं भवती अतिभवती महती। अतिमहती सत्रतदंतविधिः सिद्धो भवति॥०

तिवहुव्रीहिः कुरुचरशब्द उपसर्जनमितिङीम्न भवति कुरुचरशब्दादिति टित्त्वाणिसत्रदित्यातिपदिकंगत्यते तच्च किंचित्साक्षादिद्धवति यथा नदट्चोरडितिकिंचित्ववयवद्वारेण अवयवेह्यित्र्त्रदित्वम किंचित्करं तत्र समुदायार्थं तद्धिताय तत्ससचावयवः कचिदानुपदिद्रवति यथा स्तनंधयीति कचिन्न दितः घुघुलादिः॥ कचित्कृतत्वुडादिस्तत्र यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरतितत्र यं मवयवस्यदित्वमित्येनेनाभिप्रायेणोक्तं कुरुचरशब्दादितिनतुकृत्यग्रहणपरिभाषायोगेण

१ नहिदितित्कृतएवग्रहणं॥ ॥ ॥

एम०
१८

=ननुचरेस्यदित्वादीनोविधीयमानोऽपि तत एवप्राप्नोतिति तदंतविधावपि चरशब्दात्सर्वथापि कुरुचरशब्दादिस्युक्तमत आह· टिट्ठेति· प्रातिपदिकाधिकारादितिभावः। नन्ववयवदित्वद्वारेण समुदायस्य टित्वेबहुकुरुचरेत्रापिस्यादत आह· तत्रयमिति·=१=

=नकुधनोरदेत्यत्र वक्ति किं प्रत्ययग्रहणात्कथं ग्रहणवने ति निवेधोत आह बनोरदेत्यत्रेति प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेति भावः तथा च सामर्थ्याद्गृहीते न वन्नंत प्रातिपदिकेन प्रातिपदिकाधिकारे विशेष्यसंभवन्नापित दंतविधिः प्रतिषेधान्कस्यास्मात् तदापकार्पवसा निनासर्य ० १ =

बहुधीवरीति बनोरचेत्यत्र वन्नंतस्य प्रातिपदिकस्य ग्रहणादेव तदंतविधिनेत्यादिति भावः उपसंख्यानात्तत्र सिद्धिमत्वाह एतदपीति अतिधीवरीति धीवानमतिक्रांतेति तत्पुरुषः न नुअमहत्सर्वेत्स्यने नैव ज्ञापितस्तदंतविधिस्तत्र सूनार्थोऽनेन ज्ञापकेनेत्याह एवं सूत्रनिर्देश इति वा शब्दस्तु अर्थे अथवा एवं तदंतविधेर्ज्ञापितत्वा उपसर्जनेनापि तदंतविधिः स्यादिति प्रयोजनसमुच्चयार्थो वा शब्दः एवं सूत्रशब्देन एवं चार्यस्तं व्याकरणमुच्यते =पापिशलिना प्रोक्तमिति तीनस्थेत्युपसर्गततोऽध्येत्रांतरधीतइत्यण् तस्य प्रोक्ता लुगिति लुक्

नैतदस्ति प्रयोजनं उक्तमेतत् तवस्यैप्यु गितः प्रत्ययो प्युगितः प्रातिपदिकमप्युगिदिति इदं तर्हि बहुधीवरी बहुपीवरीति एतदपि नास्ति प्रयोजनं अत्राप्युक्तं रविधाने बहुब्रीहेरुपसंख्यानं प्रतिषिद्धत्वादिति इदं तर्हि अतिधीवरी अतिपीवरीति एवं सूत्रनिर्देशो वा पिशलमधीत इति एवं सूत्रनिर्देशो वा पुनरयं इष्टव्यः एवं सूत्रे अप्रधानस्योपसर्जनमिति इहं ज्ञाक्रियते यावद्ब्रूयात्प्रधानादुत्पत्तिरप्रधानान्नेति तावदनुपसर्जनादिति किं प्रयोजनं आपिशलमधीते ब्राह्मणी आपिशला ब्राह्मणी अणंतादिति ईकारो माभूदिति अथानुपसर्जनादित्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति अणंतमेतदनुपसर्जनं नानुपसर्जनग्रहणेनाणंतं विशेष्यते अणंतादनुपसर्जनादिति किं तर्हि अणेव विशेष्यते अणयः अनुपसर्जनमिति जातिश
(१) हेस्पत्तत्वतिप्रसंगः॥ ॥ ॥ ॥

प्रोक्तप्रत्ययस्याणोऽत्रोपसर्जनेन ▇▇▇ मत्र भवति अणंतमिति प्रत्यये लुप्तेप्रकृतेरेव तदर्थाभिधानादिति भावः अणेवेति अत्र प्रोक्तार्थस्योपसर्जनत्वादर्थद्वारेणाणप्रत्ययः उपसर्जनमिति भावः यत्वध्येत्रांप्रत्ययउत्पन्नस्तस्य लुप्तत्वान्नदाभ्रयो ङीन्न भवति। प्रत्ययलक्षणेनापि न भवत्यणोऽकार इति विज्ञानानात्॥ ॥ ॥

=ननु तेन तदंतविधिज्ञापनेव
=कुकुसचरेत्याघर्यमधिका
=स्थाक्षयक इति तमर्थद
=समुक्तमत आह अथ वेति

अतिप्रसंग इति तेन तेभ्योऽपि प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः। अवन्तीति। अवन्तेरपत्यं स्त्री वृद्धेत्कोशलाजादाञ्ञ्यङ् तस्य स्त्रियामवन्तिकुन्ति कुरुभ्यश्चेति लुक्। गांधारीति। गांधारेरपत्यं स्त्री साल्वेयगांधारिभ्यां चेत्यञ् न तस्मात्तस्येति लुक्। अत्र प्रत्ययार्थप्रतिपत्त्यर्थस्योपसर्जनत्वादितो मनुष्यजातेरिति ङीष् न प्राप्नोति। तस्य तु दाक्षीसादिरेवकाशः। सिद्धं त्विति। प्रत्यये लुप्ते प्रकृतिरेवोपसर्जनलक्षणं जातिमाहात्त्वानुपसर्जनमित्यर्थः। एतदपीति। यदुक्तं सर्वे सूत्रनिर्देशेविति तत्र भाष्यकारः प्रत्याचष्टे। स्त्रियां योऽस्तीति। आपिशलशब्दानुपयो

जातिशब्देभ्यस्त्वतिप्रसंगो भवति अवन्ती कुन्ती गांधारी सिद्धं तु जातेरनुपसर्जनत्वात् सिद्धमेतत् कथं अनुपसर्जनादित्युच्यते नच जातिरुपसर्जनं एतदपि नास्ति प्रयोजनं स्त्रियामिति वर्तते तेनाणं विशेषयिष्यामः स्त्रियां योऽण् विहित इति एवमपि काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी काशकृत्स्नीमधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी अत्र प्राप्नोति नैष दोषः अध्येत्र्यामभिधेयायामण् ईकारेण भवितव्यं यच्चाध्येत्र्यामभिधेयायामण् लुप्तः सः यश्च श्रूयते उत्पन्नः तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्न भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनं प्रधानेन तदन्तविधिर्यथा स्यात् कुंभकारी नगरकारी अत्र हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति अवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति संघातादुत्पत्तिर्भविष्यति

॥ कृद्ग्रहण इत्युच्यते। नचैतत् कृद्ग्रहणं कृदकृद्ग्रहणमेतत्। कृदप्ययमण् तद्धितोऽपि॥ ॥

कार्येऽण्प्रत्ययः स स्त्रियां न विहितः उत्पन्न इति सोऽपि लुक्कृद्धितलुकीति लुप्तः पुनर्नेति सकृत्प्रवृत्तौ शास्त्रस्य चरितार्थत्वात् पुनः प्रवृत्त्यभावः अकारान्तस्य चाध्येत्र्यां स्त्रियां वर्तमानाद्भवति इदं तर्हीति प्रधानेन तदन्तविधेर्ज्ञापनार्थमित्यर्थः ननु च महत्सूत्रे वैतिज्ञापितो सौ एवं तर्हि ज्ञापकात् यथा प्रधानेन भवति एवमुपसर्जनेनापि स्यादिति सवेयायं योगः कृतः भाष्यकारेणानुसूत्रमेवेदं ज्ञापनमाश्रितं गणपठितप्रतिषेधानपेक्षया सर्वोऽस्तीति भाष्यमनुपसर्जनादिसयं योगः प्रत्याख्यायत इत्या

तदपेक्षमेतिः स्त्रियामित्यस्य प्रत्ययमाणविशेषणत्वापेक्षयाचेतिर्भावः

=एवं च स्त्रीप्रत्ययांतप्रातिपदिकाद् ङीको विधानसामर्थ्येन प्रत्ययग्रहणपरिभाषा न प्रवर्तत इति भावः ।१८=

एवं तर्हीति कुंभस्य कारी शब्दे नोपपदलक्षणः समासः करिष्यते स्त्रीभ्यो ढगित्यत्र च ङ्याप्प्रातिपदिकादिति त्रितयाधिकारात् स्त्रीप्रत्ययांतात्समासप्रातिपदिकात् ढग्विधास्य ते। समासमंतरेण स्त्रीप्रत्ययांतस्य प्रातिपदिकस्यासंभवात् समासः स्त्रीप्रत्ययांतो गृह्यते ङ्याबंतेभ्य स्वसुप एर्प्रादिभ्यो ङ्याब्ग्रहणानुवृत्त्या भविष्यतीति भावः अव्यया दिति अत्र चोदयंति कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्र कृद्ग्रहणपरिभाषया कुंभकारशब्दस्य प्रातिपदिकत्वात्ततएव ङी भविष्यतीति तदयुक्तं अत्रासां परिभाषायाः अनुपस्थानस्य प्रयोगतः प्रतिपादनात् नन्वेवमपि कारशब्दात् ङीपि विहिते कुंभकारीशब्दादेव ढग्भविष्यति। स्त्रीप्रत्ययग्रहणे तदादिनियमाभावात्। तथा च पर

एवं तर्हि ईकारांतेन समासो भविष्यति यद्येवं लभ्येत कृतं स्यात् तत्तु न लभ्यं किं कारणं अत्र हि गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीति समासः एवं ता वद्भवति समासे च कृते अवयवाः उत्पत्तिः प्राप्नोति अवयवादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः कौंभकारेयो न सिध्यति अवयवस्य र

१ ङ्यिस्वरौस्यातांतस्मादत्रुपसर्जनाधिकारः॥ श्री ॥७१॥

मकारीषगंधीपुत्र इत्यत्र संप्रसारणं भवति एवं तर्हि तदादिनियमाभावाद् नियमः प्रसज्येत तथा च कदाचित्कारीशब्दात्प्रत्ययः स्यात् कदाचित्कुंभकारीशब्दात् यदा तु कुंभकारशब्दात् ङीप् विधीयते कुंभकारीशब्द एव स्त्रीप्रत्ययांतो भवति न तु कारीशब्द इति ततः प्रत्ययो न भवति ननु कदाचिन्नियमाभावात् कारीशब्दोऽपि स्त्रीप्रत्ययांतो भवतीति ततोऽपि ढक्प्रसंगः नैष दोषः नियमप्रतिषेधेनाधिकस्य तदंतस्य कार्यं विधीयते न तु न्यूनस्य अपवादः स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावमनाश्रित्य

तदा २ १ कुंभकारीतिप्रयोजनमुक्तं॥ ॥ ॥ ॥

=नन्वसत्यपि प्रधाने नतदंतविधौ स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात् कुंभे नैकार्थी[illegible] ततः स्वनिकृष्यापत्त्यनानन्यथा[illegible] [illegible] अथवेति तदाश्रयणे नुप्रयर्थमेवेदमिति ध्वनयति=१८=

सुपर्णीति शोभनानि पर्णान्यस्याः इति बहुव्रीहिः। तत्र पर्णशब्दस्य उपसर्जनत्वात् ङीष् न प्राप्नोति। नवेति सुपर्णशब्दो जातिवाचि प्रातिपदिकं न चाप्यनुपसर्जनं बहुकुरान
गी सत्र तु जातिवाचिनः कुक्कुटशब्दस्योपसर्जनत्वात् समासस्य जातिवाचित्वात् ङीषो भावः। जाते रिति जातेरित्यनुवर्तमाने पाक[illegible]र्णपर्णेत्यनेनेत्यर्थः बहुव्रीहि

अनुपसर्जनाधिकारे जातेर्ङीष्विधाने सुपर्ण्या उपसंख्यानं। अनुपसर्जनाधिकारे जातेर्ङीष्विधाने सुपर्ण्या उपसंख्यानं कर्तव्यं। सुप
र्णी। न वा समासस्यानुपसर्जनत्वाज्जातिवाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्येन ङीष्विधानं। न वा एष दोषः। किं कारणं। समासस्यानुपसर्जनत्वात्
समासोऽत्रानुपसर्जनं। स च जातिवाचकः। समासस्यानुपसर्जनत्वात् जातिवाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्येन ङीष् भविष्यति। जातेरस्त्री
विषयादयोपधादिति। कथं कृत्वा चोदितं कथं कृत्वा परिहारः। बहुव्रीहिरिति कृत्वा चोदितं तत्पुरुष इति कृत्वा परिहारः॥ ॥ इति
श्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकं॥ ॥ ॥

रिति। नास्त्यनुपसर्जनमस्मिन्नित्यनुपसर्जनमित्याश्रीयमाणे पर्णशब्दस्योपसर्जनत्वात् ङीष् न स्यात्। तत्पुरुषे तु दोषाभावः। समासस्योपसर्जनत्वाभावात्॥ ॥
इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैय्यटकृते महाभाष्यप्रदीपे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाह्निकं॥ ॥श्री ॥७॥ ॥

=अन्यथा आद्युदात्तत्वमनेन २८ =प्रसंगेनेति ननु प्रकृते ऽनुको ग्रहणमनुपपन्नं प्रयोजिकास्येसर्थः॥ २

टिड्ढाणञ् तव्यग्रहणम् इति पूरणगुणेति तव्येन समासप्रतिषेध उच्यमानः तव्यता न भवतीति ब्राह्मणेन कर्तव्यमिति समासो भवत्येव तत्र कृत्स्वरेणान्तस्वरितं भवति। तव्येन तु समासे कृत्स्वरेण तथा ह्याकार उदात्तः स्यात् दिव ग्रहणम् इति नेनाक्षद्यूरिति दिव औदिति न भवति अक्षद्यूभ्यामिति दिव उदिति न भवति अन्यथा उठि कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादौत्त्वे स्यातां॥ परिभाषायां तु ससांप्रातिपदिकस्य स्वर्गतिरीक्षवाचिनो दिवशब्दस्य ग्रहणं। प्रसंगेन परिभाषान्तरमपि पादनायाह ननु चेयमितिसए

=तिन्वादिनमित्यनेन १

टिड्ढाण ढग्रहणे सानुबंधकस्योपसंख्यानं ढग्रहणे सानुबंधकस्य उपसंख्यानं कर्तव्यं। कारिकेयी हारिकेयी किं पुनः कारणं न सिध्यति अननुबंधकग्रहणे हि न सानुबंधकस्य॥ अननुबंधकग्रहणे हि न सानुबंधकस्य ग्रहणं भवतीति एषा परिभाषा कर्तव्या। का न्वेतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। तव्यग्रहणे तव्यत् ग्रहणं मा भूत्। दिव्ग्रहणे दिवु ग्रहणं मा भूत्। ननु चेयमपि कर्तव्या तदनुबंधकग्रहणे अतदनुबंधकग्रहणं नेति का न्वेतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि यङ्ग्रहणे एप ङ्ग्रहणं मा भूत् अङ्ग्रहणे च ङ्ग्रहणं मा भूत् ते द्वे एते परिभाषे कर्तव्ये। न कर्तव्ये। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत एते परिभाषे इति यदयं वामदेवात् ड्यत्ड्याविति यय तो ङितौ करोति तज्ज्ञापयति नोपसंख्यानं कर्तव्यं न कर्तव्यं अननुबंधकोऽठ शब्दः स्त्रियां नास्ती

॥ निकृत्वा सानुबंधकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते ननु चायमस्ति शिलायाढ इति॥ ॥ ॥

वानुबंधो यस्येत्यर्थः उपात्तानुबंधव्यतिरिक्तानुबंधयुक्तस्तदनुबंधकः यङ्ग्रहणे इति यतो ऽन्यावङ्सादाविसर्थः अङ्ग्रहणे इति ऋदृशोऽङि गुण इत्यत्र च ङो ग्रहणमावाङ्ङि विधीयमानं ग्यते रङ्सत्वं चरि न भवत्सु शि ष्वियङिति ड्यत् ड्याविति यस्येति लोपेन वामदेव्यमिति रूपे सिद्धे ङित्करणं यतो ऽन्यानतदर्थ इत्यत्र प्रयतोर्ग्रहणनिवारणार्थं एवं चेतनङित्वस्य प्रयोजनं भवति। यद्येते परिभाषे भवतस्तेना वामदेव्यमित्यत्रान्तोदात्तत्वं न भवति अपि तु ययतोश्चातदर्थे इति सर्वे पदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं॥ ०॥

=तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यनेन १

नैषस्त्रियामितिशिलेव शिलेयमितिनपुंसकलिंगएवशिलेयशब्दः स्वभावात् कथंस्त्रीनामेति यत्र सभायांविदुषामेवपुरुषाणां साधुत्वं तावधिकाएदिति भावः न
नु सभायांसाधुरियंब्राह्मणपंक्तिः परिषदेतिसंभवतिस्त्रियाः सभायांसाधुत्वं एवंतर्हिछंदसिसभेयशब्दस्यैवंविधायांस्त्रियांमयोगाभावः अन्यग्रहणमिति
शार्ङ्गरवाद्यञोङीन्विधानादनंतरं ङीन्विधानमनर्थकं। स्वरेविशेषाभावाद् अंतस्याद्युदात्तत्वात् ङीपि ङीनिवाद्युदात्तस्यैवावस्थानात् औत्सीति उत्सेभवेति

नैषस्त्रियांवर्त्तते अयंतर्हिसभायायः छः छंदसीति। एषोपिनस्त्रियांवर्त्तते। किंकारणं। तत्रसाधुरितिवर्त्तते। कथंस्त्रीनामसभायांसाध्वीस्यात्।
अन्यग्रहणमनर्थकं। तदंताद्धिङीन्विधाने। अन्यग्रहणमनर्थकं। किंकारणं। तदंताद्धिङीन्विधाने। तदंताद्धि अनंतात् ङीन्विधीयते शार्ङ्गरवाद्यञो
ङीनिति। नचास्तिविशेषः अनंतात् ङीपोङीनोवाततदेवरूपं सएवस्वरः। नवाजात्यधिकारात् नवानर्थकं। किंकारणं। जात्यधिकारात् जातिरिति[illegible]
त्रानुवर्त्तते अजात्यर्थोयमारंभः औदपानी। औत्सी। नचावश्यं जातिग्रहणमनुवर्त्त्यं। अनधिकारेहि पुंयोगादाख्यायांङीन्प्रसंगः अननुवर्त्त
मानेहिजातिग्रहणे पुंयोगादाख्यायांङीन्प्रसज्येत वैदस्यस्त्रीवैदीति। यदितर्ह्यस्यनिबंधनमस्ति। इदमेववक्तव्यं। तन्नवक्तव्यं। तदप्यवश्यंवक्तव्यं
। अनुच्यमानेहितस्मिन् वैदस्यभगिनीवैदीति परत्वाज्जातिलक्षणोङीष् ङीपंबाधेत। ङीनिपुनः सतिपरत्वात् ङीन् ङीषंबाधते ष्वुन्उपसं
ख्यानं। ष्वुनउपसंख्यानंकर्त्तव्यं आढ्यंकरणी सुभगंकरणी असल्पमिदमुच्यतेष्वुन इति॥ ॥०॥

भवादावर्थे उत्सादिभ्योऽञ्निसन्नविधाने जातिवाचित्वाभावः वैदस्यभगिनीतिच्छन्नेनजातिवाचित्वंदर्शयति। याहिवैदस्यभगिनी सावैदस्यापत्यमितितस्यां
जातिनिमित्तएववैदशब्दः प्रवर्त्तते। नपुंयोगनिमित्तः परत्वादितिपरत्वग्रहणेनबाधकत्वंलक्ष्यते इत्यपवादत्वादित्युक्तं भवति ष्वुन इतिसूत्रे ष्वुनः पाठो
नार्थः॥ ॥

=ननुशार्ङ्गरवादितिसूत्रे जातिग्रहणमनुवर्त्ततो निरवकाशत्वात् ङीनः कथंपरत्वोक्तिरत आह परत्वे ति ९=

=अनन्तावाद्युदात्तादिष्वोः तत्र ङीप्याद्युदात्तत्वं ङीषि त्वन्तोदात्तत्वमिति विवेकः ।१=

नञ्स्नञीति तरुणतलुनशब्दयोर्वयोर्थे ग्रहणं तरुणी सुरेति प्रातिधर्मो हि वयः गौरादिषु तरुणतलुनशब्दयोः पाठात् ङीषपि स्वरे विशेषः अथवा वयोवाचिभ्यामपि
गौरादिपाठात् परत्वात् ङीषेव स्यादिति वयोवचनादपि तरुणतलुनशब्दावुपसंख्यानं प्रयोजयतस्तत्र सामर्थ्यात् ङीप् ङीषो विकल्पः यञश्च अपत्यग्रहणमिति अपत्ये
भवत्यपत्यः द्वैप्येति द्वीपे भवेति भवार्थे द्वीपादनुसमुद्रं यञिति यञ् । कञ्ञकारयोः यञश्चेति अयं संहितापाठ आर्षः तत्र गर्गादिभ्यो यञित्यत्राकारप्र
श्लेषाद्यञ् विधीयते स एव चेहानुक्रियते तेनात्राकारेऽनुनासिक इत्संज्ञक इह विशेषणार्थ इति यञोऽग्रहणाभावात् द्वैप्येति टाबेव भवति । यस्कादिभ्यो गोत्रे यञ

नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानं कर्तव्यं । नञ् स्त्रैणी । स्नञ् पौंस्नी । ईकक् शाक्तीकी । ख्युन् आढ्यंकरणी सुभगंकरणी तरुणत
लुनं तरुणी तलुनी । यञश्च । अपत्यग्रहणं द्वीपाद्यञः प्रतिषेधार्थं अपत्यग्रहणं कर्तव्यं द्वीपाद्यञः प्रतिषेधार्थं इह मा भूत् द्वैप्येति तर्हि वक्त
व्यं न वक्तव्यं नैवं विज्ञायते कञ्ञकारयः यञश्चेति । कथं तर्हि कञ्ञकारयोः यञश्चेति प्राचां तद्धितवचनं किमर्थं तद्धितवचनं षितः प्रातिपदिकादी
कारार्थं तद्धितवचनं क्रियते षितः प्रातिपदिकादीकारो यथा स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं षित्करणसामर्थ्यादेवात्र ईकारो भविष्यति यथैव तर्हि षि
त्करणसामर्थ्यात् अप्रातिपदिकादीकारो भवति एवं प्रातिपदिकादिसनुवर्तनसामर्थ्यात् अषितोऽपि प्रातिपदिकात् ईकारः स्यात् । अस्त्वस्य तत्प्रा
तिपदिकादिसनुवृत्तौ प्रयोजनं किमुत्तरार्थं ॥ ॥ ॥

ञोऽस्त्वे सत्राप्यकारप्रश्लेषः अथवा गोत्रग्रहणानुवृत्त्या गर्गादिभ्यो यञित्यस्यैव लुप्ताकारस्य निर्देशः प्राचां षित्करणसामर्थ्यादिति धातोस्तत्र पाठः षित्त्वमङीषौ
चरितार्थमिति तत्र पाक्षमे मा दौ ङीष् न भवति । यथैव तर्हीत्यादि षिद्गौरादिभ्यश्चेत्यत्र षित्प्रातिपदिकशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावो नास्तितरां समुच्चये न भा
व्यमिति भावः उत्तरार्थमिति अत्र त्वनुवर्तनं नान्तरीयकं । एतच्च गौरादिग्रहणाद्विज्ञायते समुच्चये गौरादिभ्यो ङीषः सिद्धत्वात् ॥ ॥ ॥

=एतच्चेति अत्रानुवृत्तेर्नान्तरीयकत्वं चेत्यर्थः । यद्यपि गौरादिग्रहणमितरप्रातिपदिकमात्रमर्थं तथापि व्याख्यानादत्र तत्सम्बन्धेन षित्प्रतिपदिकत्वं कार्यमिति भाष्याशयः ।१

अतइत्रितिं अन्यथातइति समर्थविशेषणंस्यादितिभावः सर्वत्र सिद्धमिति अचारंभसामर्थ्यात्याचामितिनसंभवत्यतइतिभावः सर्वेषामिति अपवादविषयाणामपीत्यर्थः। इहानुपयोगात्पूर्वसूत्रेण सर्वत्रग्रहणं संबध्यते नेनावद्यायनीतिप्राचांष्फः सिद्धोभवति अन्यथा स्यावद्याच्चेतिचाबुद्धीचांसावकाशः परत्वात्प्राग्दीव्यतो बाधेत कण्वात्त्विति गर्गादिषु कपिकतकुरूकत अनडुहकण्वशाकलेसेवं गणसन्निवेशः तत्रानडुहकुरूकतशब्दावतःस्थानात्पक्षव्यान्यत्र पठितव्यौ शाकलशब्दस्तकतकण्वशब्दयोर्मध्ये पठितव्यः। कतशाकलकण्वेति तत्रकतस्यांतः कतंतइतितस्यरू

अतइत्र्यादिश्लिः ञ्प्रिञ्। सर्वत्रसर्वेत्रग्रहणंकिमर्थं प्राचामेवहिस्यात् नैतदस्ति सिद्धमत्रपूर्वेण। इदंतर्हिप्रयोजनं सर्वेषामेवयथास्यात् आवध्यायनी चापं बाधित्वाष्फेयथास्यात् लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानं लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानंकर्तव्यं शाकल्यायनी [illegible] यदिपुनरयं शाकलशब्दो लोहितादिषु पठ्येत नैवं शक्यं इहहि शाकल्यस्यछात्राः शाकला इति। कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यणन्स्यात्। एवंतर्हि कण्वात्तु शाकलः पूर्वः। कण्वशब्दात् शाकलशब्दः पूर्वः पठितव्यः। कतादुत्तरइष्यते। कतशब्दात् शाकलशब्दः उत्तरः पठितव्यः। पूर्वोत्तरौ तदंतादी ष्फाणौ तत्रप्रयोजनं पूर्वोत्तरौ गणौ तदंतादीइष्येते येकण्वादयस्तेषाकलादयः येकतपर्यंतास्तेशाकलपर्यंताः। किंप्रयोजनं ष्फाणौ तत्रप्रयोजनं। ष्फाणौतत्र प्रयोजयतः। कण्वात्तु शाकलः पूर्वः कतादुत्तरइष्यते पूर्वोत्तरौ तदंतादी ष्फाणौतत्र प्रयोजनं कौरव्यमंडूका कौरव्यमांडूकयोरासुरेरुपसंख्यानं। कौरव्यमांडूकयोरासुरेरुपसंख्यानंकर्तव्यं। आसुरायणी॥ ॥ ॥

षेण शाकलशब्द उच्यते शकंध्वादित्वान्निपातनाद्वापररूपत्वं। तथाकतेंतः तोयेषांतानिकतंतानि तत्रब हुव्रीहितत्पुरुषयो बहुव्रीहिः। शिष्यतेस्वरभिन्नानांयस्योत्तरस्वरविधिः सशिष्यतइतिवचनात्। एवं कण्वादिभ्योगोत्रइत्यत्राप्येकशेषः ष्फाणाविति शाकल्यायनीतिद्वियामनेनष्फः शाकल्यस्यछात्रा इतिछापवादः कण्वादिभ्यो गोत्रइति शैषिकोऽण्भवति। कौरव्या आसुरायणीतिप्राचांष्फ तद्धितइत्यसंचसूत्रपाठापेक्षयातद्धितग्रहणं प्रत्याख्या

आसुरीय इति आसुरिणा प्रोक्त इति शेषे छप्रत्यये इत्यणोऽपवादे छस्य प्रतिप्रसवरहे वल्लाघवार्थं क्रियते अन्यथा आसुरिग्रहणं कर्तव्यं स्यात्। वयसि वयस्य च
रम इति येन स्त्रीणां वयांसि इच्छन्ति। कौमारयौवनस्थविरत्वानि। तन्मतेनेदं वक्तव्यं। वधूट चिरंट शब्दयोर्द्वितीयवयोवचनत्वात् यदा तु द्वे एव वयसी। उपचयापचयल
क्षणे इति दर्शनं तदैतन्न वक्तव्यं। यौवनस्यापि प्रथमवयोरूपत्वात् उत्तानशयेत्यादि एते हि शब्दाः प्रथमवयोविषयाः प्रयुज्यन्त इति भावः नैतानीति नैषां वयःप्रवृ =बाल्यादिलक्षणं-२

छस्चेति वक्तव्यं आसुरीयः कल्पः। वयसि प्रथमे। वयस्यचरम इति वक्तव्यं इहापि यथा स्यात् वधूटी चिरंटीति इह कस्मान्न भवति उत्ता
नशया। लोहितपादिका। द्विवर्षा त्रिवर्षा नैतानि वयोवाचीनि कथं तर्हि वयो गम्यते संबंधात् वयो गम्यते यद्येवं तर्हि यत्र संबंधाद्वयो गम्य
ते तत्र न प्राप्नोति इहापि न प्राप्नोति कुमारीति अत्रापि संबंधाद्वयो गम्यते॥ कोऽसौ संबंधः योऽसौ पुंसा सहासंप्रयोगः संबंधादेवात्र
॰वयो गम्यते॥ श्री ॥ श्री ॥ ॥

त्तिनिमित्तमित्यर्थः संबंधादिति विशेषणविशेष्यभावलक्षणादित्यर्थः। तत्र च बहिरंगत्वाद्वयःप्रतीतेर्ङीप् न भवति कुमारीति पुंसा सहासंप्रयोगोऽस्य प्रवृत्तिनिमि
त्तं न तु प्रथमं वयः तथा च वृद्धकुमारीति प्रयोगः। पाणिगृहीती तु प्रथमवयस्यपि कुमारीशब्देन नोच्यत इति भावः संबंधादेवेति औपमिकाद्वाच्यवाचकभावलक्ष =स्वाभाविकात्-२
णात्संबंधादित्यर्थः कुमारशब्दस्य हि प्रथमं वयः प्रवृत्तिनिमित्तं साहचर्यात्तु पुंसा सहासंप्रयोगमुपादाय वृद्धायां गौणः कुमारीशब्दः प्रयुज्यते॥ ० ॥

=पुंसि तथैव दृष्टत्वात् प्रथमं वयस्यापंचमात्स्यात्कौमारमित्यकथा हि पाणिग्रहणं तु पंचमाद्वर्षादूर्ध्वमिति न पाणिगृहीती कुमारीशब्देनोच्यत इति तात्पर्यः।१=

=प्रकरणादिसापेक्षावधारणादिगर्भविशेषणविशेष्यभावादित्यर्थः। सर्वापि कदाचिदुत्तानशेते इति सामर्थ्यादुत्तानैव शेते इत्यवधारणघास्त्रीयतेन तत्र प्रकरणादेस्तत्त्वाभावे निश्चिते बाले लिंगम्यत इति तात्पर्यं-३=

=एतेन संबंधोपस्येति कुञ्चीदिः प्रमाणांतरं प्रकरणादिः विशेषणेन वाल्यादिना ।१=

संबंधसंबंधादिति कर्त्तृमात्रादेरभिधेयस्य शङ्कसंबंधस्य प्रमाणांतरावगतेन विशेषणेन संबंधादित्यर्थः कर्तृत्वमिति उत्तानशयेति शेतेति क्रियायाः कर्त्री शब्दार्थः यदा तु प्रकरणादिवशात् प्रथमवयो विशिष्टा कर्त्री प्रतीयते तदा प्रथमवयोविषयत्वं बहिरंगमित्यर्थः ॥ लोहितपादिकेति अत्रापि पदार्थमात्रं शब्दार्थः । विशेषप्रतिपत्तिः प्रकरणात् । द्विवर्षेति द्वेवर्षे भूते ति ठञो वर्षाल्लुक् चित्तवृत्तिरित्यमिति लुगत्रापि परिमाणमात्रं शब्दार्थः शालादावपि

=शेतिक्रियया ।१=

इह पुनः संबंधसंबंधात् इह तावत् उत्तानशयेति यदा कर्तृत्वं विशेषितं भवति तत उत्तरकालं वयो गम्यते लोहितपादिकेति यदा बहुव्रीह्यर्थो विशेषितः तत उत्तरकाले वयो गम्यते । द्विवर्षा त्रिवर्षेति यदा द्विग्वर्थो विशेषितः तत उत्तरं वयो गम्यते यदि तर्हि यत्र संबंधादेव वयो गम्यते तत्र भवितव्यं इहापि प्राप्नोति कन्येति । निपातनात्सिद्धं किं निपातनं कन्यायाः कनीन चेति अपरिमाणद्वितीयौ प्रतिषेधावुच्येते एकः शक्यो वक्तुं कथं एवं वक्ष्यामि । परिमाणांतात्तद्धितलुकि ङीब्भवतीति तन्नियमार्थं भविष्यति परिमाणांतादेव तद्धितलुकि नान्यत इति ततो बिस्ताचितकंबल्येभ्यो नेति । तद्धितलुकीत्येव ॥ ० ॥

=वर्षिपदार्थाभ्यां ।२=

=द्विगुनिमित्तप्रसयार्थः ।२

=एवं हि समाहारेत्स्यादिति भावः ।१=

प्रयोगात्त्वयः प्रतिपत्तिस्तत्प्रमाणांतरनिबंधना अपरिमाण परिमाणांतादेवेतितद्धितलुक्येवेत्येवतु विपरीत नियमो न भवति । लक्ष्यानुसारित्वाल्लक्षणस्येते न तद्धितलुकि समाहारे द्विगौ ठकीति ङी ब्भवति पंचभिरश्वैः क्रीता पंचाश्वेत्यत्र हि न भवति बिस्तादीनां परिमाणवाचित्वात्प्रतिषेधो विधेयः ॥ ० ॥

२०

बहुव्रीहेः ऊधस इति ऊधसोऽनङ् इति समासान्तप्रकरणे सूत्रमकृत्वा बहुव्रीहेरूधसो ङीष् न स्त्रियामिति वक्तव्यं तत्रालोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य नकारो ङीष्प्रत्ययश्च स्त्रियां भवतीत्यर्थो भवति धनुषोऽनङ् इति समासान्ते सुपठितस्य समेवं च महोधाः पर्जन्यः कुण्डोध्नी धेनुः किमित्यनङ् न भवति नवेति समासान्तप्रकरण एव ऊधसोऽनङ् स्त्रियामिति वक्तव्यं न

बहुव्रीहेः ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे। ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे वक्तव्यः इह मा भूत् महोधाः पर्जन्य इति न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात्। न वा लिङ्गाधिकारे नकारः कर्तव्यः किं कारणं समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात् समासान्ताधिकार एव स्त्रीग्रहणं कर्तव्यं इतरथा हि कब्विधिप्रसङ्गः इतरथा हि कब्विधिः प्रसज्येत कस्यां पुनरवस्थायां कप् प्राप्नोति प्राक् ङीषुत्पत्तेः प्राक् तावन्न प्राप्नोति किं कारणं न हि ङीषि भाषा। उत्पन्ने न हि ङीषि प्राप्नोति उत्पन्ने चापि न भवितव्यं किं कारणं नद्यन्तानां योऽयं बहुव्रीहिरिसेवं सः। न चैष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः प्रागेव तर्हि प्राप्नोति ननु चोक्तं न हि ङीषि विभाषेति। यद्यपि न ङीषि विभाषा। कप् तु विभाषा। कपो वकाशः अन्यो बहुव्रीहिः अयवकः अव्रीहिकः। ङीषो वकाशः। विभाषा कप् यदा न कप् सो वकाशः कुण्डोध्नी घटोध्नी। कप्प्रसङ्गे उभयं प्राप्नोति परत्वात् कप् स्यात् तस्मात् सुष्ठूच्यते।

।। न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणादितरथा हि कब्विधिप्रसङ्ग इति।। ।। ।।

नैवं वा वक्ष्यं कर्तव्यं कप् समासान्तनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः कस्यां पुनरिति द्वावत्र कपौ नदीलक्षणो नित्यः शेषलक्षणो विकल्पितश्चात्र कस्य प्रसङ्ग इति प्रश्नः प्रागिति शेषलक्षण इत्यर्थः। न हि ङीषीति यत्र कप् स्यात् ङीपु विधानमनवकाशं स्यादिति भावः द्वयोस्तु विकल्पे सति परस्परपरिहारेण प्रवर्तनेनान्यास्ति ङी

।। षोऽनवकाशत्वं उत्पन्न इति नदीलक्षण इत्यर्थः।। ।। ।।

दामहायनांताच्च संख्यादेरिति संख्याव्ययोर्द्वंद्वनिर्दिष्टयोरेकदेशानुवृत्तिरलभ्येतिभावः चेतनावत इति लोकव्यवहार उत्क्रमणादौ चेतनस्यैव कर्तृत्वेन प्रसिद्धत्वात्। नहि घट उत्क्रामतीति प्रसिद्धिरितिभावः अचेतनेष्वपीति देशांतरप्राप्तिरचेतनानामपि दृश्यत इत्यर्थः। एकयोगेति शब्दानुमानपक्षे

दामहाय दामहायनांतात्संख्यादेरितिवक्तव्यं इहमाभूत उद्दामावडवेति तत्पुरुषविज्ञानाद्धासिद्धं बहुव्रीहेरितिवर्त्तते तत्पुरुषश्चायं। उत्क्रांतादाम्नः उद्दामेति भवेत्सिद्धं कथं तत्पुरुषः यदा तु खलु बहुव्रीहिः तदा न सिध्यति उत्क्रांतं दामास्या इति ननु च चेतनावत एतद्भवति उत्क्रमणं वा अपक्रमणं वा दाम चाचेतनं अचेतनेष्वपि चेतनवदुपचारो दृश्यते तद्यथा स्वस्तान्यस्याः बंधनानि स्वसंते चास्याः बंधनानीति तत्र्हि संख्यादेरितिवक्तव्यं न वक्तव्यं प्रकृतमनुवर्त्तते क्व प्रकृतं संख्याव्ययादेर्ङीबिति। यदि तदनुवर्त्तते अव्ययादेरपि प्राप्नोति नैष दोषः संख्यादेरित्यनुवर्त्तते अव्ययादेरिति निवृत्तं कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोनुवर्त्तते एकदेशोन एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति तद्यथा। पाकमूलेपील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ। पक्षात्तिरित्यत्र मूल इत्यनुवर्त्तते। पाक इति वृत्तं अथेह कथं भवितव्यं द्विहायनी अस्याः शालायाः द्विहायना त्रिहायनेति हायनो वयसि स्मृतः वयोवाचिनो हायनशब्दस्य ग्रहणं नचैष वयोवाची अथ णत्वं कस्मान्न भवति णत्वमपि वयोवाचिन एव केवलमामक। मामकग्रहणं किमर्थं न अणंता
इति सिद्धं नियमार्थोयमारंभः मामकशब्दात् संज्ञाछंदसोरेव ङीप्मा भूत्॥ ॥ ॥

यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते स एवानुवर्त्तते अर्थानुमानपक्षे तु द्वंद्वार्थस्यैकत्वादनुवृत्तिः स्यात् हायन इति वक्तव्यमेतदितिभावः णत्वमपीति त्रिचतुर्भ्यां हायनस्येति विहितं केवलं ॥ श्री ॥ श्री ॥७॥ ॥

मामिकेति ममेयमितियुष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चेत्यण् तवकममकावेकवचने इति ममकादेशः टाप् मामकनरकयोरुपसंख्यानमितीत्वं अंतर्वत् अं
तर्वदिति अंतर्वत्नी गर्भिणी। पतिवत्नी जीवत्भर्तृकेत्यर्थः किंपुनरिति अंतर्वत्नीति नुगभाव एव प्रत्युदाहार्य इति मन्यते नचात्रेति अंतः शब्दस्याधिकर
णप्रधानत्वादितिभावः वाचेति मतुब्वत्वे नुनित्यमवतः पत्युर्नो इयमस्यपत्नीति यज्ञसंयोग इति पतिशब्दस्य विशेषणं मन्यते। तेन यत्र यज्वत्वा चि

मामिकावुद्धिरिति रात्रेश्च अजसादिष्विति वक्तव्यं इहापि यथा स्यात् रात्रिं रात्रिं स्मरिष्यंतः रात्रिं रात्रिमजानंतः सर्वां रात्रिं सहोवि
लाप स्याएकाविरात्रिकां अंतर्वत्स। अंतर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोगे अंतर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोग इति वक्तव्यं इह माभूत् प्र
यतेत्वया पतिमती पृथिवी इति अथांतः शब्दस्य गर्भसंयोगे किं प्रत्युदाह्रियते अंतरस्यां शालायामस्तीति किंपुनः कारणं वाक्यमेव प्रत्युदाह्रियते न
पुनर्मतुप् अस्तिसामानाधिकरण्ये मतुब्विधीयते नचात्रास्तिना सामानाधिकरण्यं इहापि नर्हि न प्राप्नोति अंतर्वत्नीति एवं तर्हि अंतर्वत्सति
वतो नुक् मतुब्वत्वे निपात्यते अंतर्वदिति मतुप् निपात्यते वत्वं सिद्धं पतिवदिति वत्वं निपात्यते॥ मतुप् प्रसिद्धः किमविशेषेणान्ते साह गर्भिण्यां जी
वपत्यां च एतस्मिन्विषये वा च छंदसि नुग्भवेत वा च छंदसि नुग्वक्तव्यः सांतर्वत्नी देवानुपैत् सांतर्वत्नी देवानुपैत् पतिवत्नी तरुणवत्सा पतिवत्नी तरु
णवत्सा पत्युर्नो यज्ञसंयोगे इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति इयमस्य पत्नी। कथं तर्हि स्यात् पत्नीसंयाजैरिति यत्र यज्ञसंयोगः नैष दोषः पतिशब्दोयमैश्वर्यवा
ची सर्वेण गृहस्थेन पंचमहायज्ञा निर्वर्त्याः यज्ञादः सायंप्रातर्होमं चरुपुरोडाशांश्च निर्वर्त्तयति तस्या सावीष्टे एवमपि तुषजकस्य पत्नी न सिध्यति।

समवधाने पतिशब्दः प्रयुज्यते पत्नीसंयाजा इत्यादौ। तत्रैव नत्वेन भाव्यमिति भावः पतिशब्दोयमिति पतिशब्दार्थस्य यज्ञसंयोग इति विशेषणं। पत्न्याश्च दंप
तोः सहाधिकाराद्यज्ञेधिकारात् कर्त्तृत्वात्तत्फलसंबंधाद्यज्ञसंयोगः तुषजकस्येति त्रैवर्णिकानामेव सभार्याणां यज्ञेधिकारो न शूद्रस्य॥ ॥

पा॰ कौ॰ ४
२५

उपमानादिति अग्निसाक्षिपूर्वकपाणिग्रहणाश्रयादिति भावः विभाषा स॰ सहशब्देन विद्यमानवचनो विद्यमानपूर्वः सपूर्वः न तु सपुत्र आगत इत्यादिवत् तुल्ययोगे सहशब्देन हि पूर्वस्य न कारणं देशं दृष्यते। तत्र पतिशब्दविशेषणं सपूर्वग्रहणमिति मत्वाह पत्युरिति उपसर्जनसमास इति सर्वोपसर्जने बहुव्रीहावित्यर्थः आशापतिरिति आशायाः पतिरिति षष्ठीसमासः प्रातिपदिकविशेषणत्वादिति प्रातिपदिकं पतिशब्देन विशेष्यते तत्तदेवानुपसर्जनग्रहणेन ▬▬▬

उपमानात्सिद्धं पत्नीव पत्नी। विभाषा स॰ पत्युः सपूर्वो डुपसर्जनसमास उपसंख्यानं। पत्युः सपूर्वो उपसर्जनसमासे उपसंख्यानं कर्तव्यं दृढपतिः दृढपत्नी स्थूलपतिः स्थूलपत्नी वचनाद्भविष्यति अस्ति वचने प्रयोजनं आशापतिः आशापत्नी सिद्धं तु पत्युः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् सिद्धमेतत् कथं पत्युः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् नैवं विज्ञायते अस्त्यस्मात् सति शब्दात् पूर्वः सोयं सपूर्वः सपूर्वात् सति शब्दात् उपसर्जनादिति कथं तर्हि अस्त्यस्मिन् प्रातिपदिके पूर्वं तदिदं सपूर्वं सपूर्वात् प्रातिपदिकात् संतानादनुपसर्जनादिति पूतक्रतो रैच पूतक्रत्वादीनां पुंयोगप्रकरणे वचनं पूतक्रत्वादयः पुंयोगप्रकरणे वक्तव्याः पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी या हि पूताः क्रतवः पूतक्रतुः सा भवति॥ ॥ ॥

=अनुपसर्जनाधिकारात्प्राप्तेरभावात्॰ १

सपूर्वग्रहणेन च पूर्वशब्दस्यावयववाची गृह्यते न तु व्यवस्थावाची। शब्दे व्यवस्य प्रत्यासन्नत्वात् सामर्थ्याच्च पतिशब्देन तदन्तविधिर्भवति। ग्रहणवतेति तदन्तविधिप्रतिषेधबाधनात् पूतक्र पूतक्रत्वादीनामिति त्रयाणां तेयोगादीप्रस्य हि नाः पुंयोगादाख्यायामिति सूत्रानुवर्त्तयितव्या इत्युक्तं भवति। तेन यदा पुंयोगात् स्त्रियां पूतक्रता॰ १ दयो वर्त्तन्ते तदायं विधिर्नान्यदा ॥ ॥ श्री ॥ ॥

एप॰
२५

=ननु दृढपत्नीत्यादौ समासप्रातिपदिकात्पूर्वस्य कस्यचिदभावात्पूर्वत्वाभावेन नकारो न स्यादत आह पूर्वशब्दस्येति अत एव वाक्ये नातिप्रसंगः प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधादाह सामर्थ्याच्चेति सपूर्वस्येति विशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः विद्यमानपूर्वावयवकस्य केवलपतिशब्दस्य ...तत्प्रकार... तदन्तविशेषणं यत्वं तादृगनुपसर्जनादिति॰ १=

लिंगसन्नियोगेनेति । लिंगार्थे विहितः प्रत्ययो लिंगशब्देनोच्यते । यद्यपि स्त्रीप्रत्ययेन सहागमादेशानां विधानं तथापि विधानोत्तरकालं स्त्रीप्रत्यये लुप्तेऽपि तेषां श्रवणं प्रसज्येत तान्निवृत्तौ प्रमाणाभावात् । यथा यमलकयोरेकविनाशे विना परस्य विनाश इति भावः । पञ्चेन्द्राण्य इति । तद्धितार्थे द्विगुः साऽस्य देवतेत्यण् । तस्य द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् । लुक्तद्धितलुकीति ङीषो लुक् । अत्रानुको निवृत्तिर्न प्राप्नोति । पंचाग्निरिति । पंचाग्नयो देवता अस्येति सर्वदेवत्समे । अत्रैकारस्य निवृत्तिर्न प्राप्नोति । पंचभिरिति । आर्हीयष्ठक्तस्याध्यर्द्धपूर्वद्विगोरिति लुक् । ततो ङीपो लुक् । अत्रेरूपस्य निवृत्तेरप्रसंगः । पंचमेनेति । तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा सत्र तावतिथेन गृह्णाती

लिंगसन्नियोगेन सर्वेषामागमादेशानां वचने लिंगलुकि तत्कृतप्रसंगः लिंगसन्नियोगेन सर्वेषामागमादेशानां वचने लिंगलुकि तत्कृतं प्राप्नोति । पंचेन्द्राण्यो देवता अस्य पंचेन्द्रः पंचाग्निः दशाग्निः किमुच्यते सर्वेत्रेति अन्यत्रापि नावश्यमिहैव क्वान्यत्र पंचभिर्धीवरीभिः क्रीतः पंचधीवा दशधीवेति लिंगग्रहणेन नार्थः सर्वेषामागमादेशानां लुकि तत्कृतप्रसंग इत्येव इदमपि सिद्धं भवति पंचमेन गृह्णाति पंचकः नैतदस्ति मत्वर्थे पाणिदिः सट् टोग्रहणेऽग्रहीष्यते इदं तर्हि प्रयोजनं षष्ठेन गृह्णाति षष्ठक इति सिद्धं त्वागमादेशानामंगतः स्त्रीप्रकरणवचनात् सिद्धमेतत् कथं आगमादेशाः यदिह स्त्रीप्रकरण उच्यन्ते तेऽङ्गाधिकारे वक्ष्यामः स्त्रीप्रकरणग्रहणेन नार्थः सिद्धं त्वागमादेशानामंगतो वचनादित्येव इदमपि सिद्धं भवति षष्ठेन गृह्णा

तीति लुक्के सुपसंख्यानात् कन्प्रत्ययोरट्श्च लुक् सट्ट इति एतेन मट्सहितस्य लुगित्यर्थः षट्क इति डारिपरतः पूर्वमकः स्युगागमो डरि निवृत्तेऽपि निवर्तेत प्रत्यय लक्षणेन वा प्रसज्येत । ननु कनि पूर्वस्य पदत्वात्संयोगांतस्य लोप इति षुत्वो लोपो भवति एवं तर्हि चतुर्थेन गृह्णाति चतुष्क इत्युदाहरणं अत्र हि रात्सस्येति नियमात् सुकः संयोगान्तस्य लोप इति नास्ति सिद्धं त्विति स्त्रीप्रकरणे आगमादेशास्तेंगतोंगाधिकारे वक्ष्या इत्यर्थः । तत्र स्त्रीप्रत्यये परतोंगस्य विधीयमाना आगमादेशास्त
तु लुप्ते न लुमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्न भविष्यंतीति भावः ॥ श्री ॥

नत्वेवं... लुग्विषये पूर्वमेवा... तत्र प्रत्ययलक्षणेनेति

पंचपटुरिति यणादेशस्यानांगत्वात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाभावः यद्यपि यणादेशः प्रत्ययलक्षणेन भवति तथापि ङ्रीप्रत्ययलुको बहिरंगत्वादसिद्धत्वाद्यणादेशो
न्तरंगो न निवर्त्तेतेति प्रसापनौत्विष्टं सिद्ध्यतीत्यर्थः संनियोगशिष्टानामिति लौकिकोयं न्यायः। एकस्मिन्प्रयोजने येषां सहाधिकारस्तत्रान्यतरनिवृत्तावितर
निवृत्तिः। लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वात्। बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्र छस्येति स्थानिनिर्द्देशस्तस्य हि प्रयोजनं छमात्रस्य लुग्यथा स्यान्नकुको निवृत्तिर्म्माभूदिति यदि
चैषा परिभाषा नाभविष्यत्तदा कुकः नन्यवर्त्स्यदिति किं तन्निर्द्देशेन कथं पंचपटुरिति नहि यणादेशः संनियोगशिष्टः एवं तर्ह्येतदंगानपि विधीनबहि

लिंगालुकि वाप्रकृतिप्रसापत्तिवचनं अथवा लिंगलुक्येव प्रकृतिप्रसापत्तिर्वक्तव्या लिंगग्रहणेन नार्थः लुकि वा प्रकृतिप्रसापत्तिवचनमि
त्येव इदमपि सिद्धं भवति षष्ठेन गर्हत्वातिषट्क इति किं पुनरत्र ज्यायः लुकि प्रसापत्तिवचनमित्येव ज्यायः इदमपि सिद्धं भवति पंचभिः प
ट्वीभिः क्रीतः पंचपटुः दशपटुरिति न तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं संनियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभावः तद्यथा देवदत्तय
ज्ञदत्ताभ्यामिदं कर्म कर्त्तव्यं देवदत्तापाये यज्ञदत्तोपि न करोति वर्णादनुदात्तादित्यसितपलितयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः असिता पलि
ता छन्दसि क्तमेके छन्दसि क्तमेक इच्छन्ति असिक्न्यस्योषधे [illegible] पलिक्नीरिद्युवतयो भवन्ति ॥ ॥ ॥

रंगे लुक् बाधत इत्यस्य तत एव यणादेशे लुकि सति निमित्ताभावाद्यणन भवति न च लुको बहिरंगत्वादसिद्धत्वं। नाजानंतर्य्य इत्यसिद्धत्वप्रतिषेधात् इकोय
णचीत्यत्र ह्यचोनंतर्य्यमाश्रितं वर्णा छन्दसि क्तमिति तस्य स्थान इति बोद्धव्यं अत्र केचित्छन्दो ग्रहणं प्रयोगदर्शनार्थमिच्छन्ति तेन भाषायामपि क्ना
देशो भवति। गतोगतानस्तूर्णामसिक्निकानामिति भाष्यकारेणलेतन्न्योपन्यस्तमिसयुक्तमिसाङुः॥ ॥ श्री ॥०॥ ॥

पिशंगादिति । उत्तरसूत्रे ङीष्विधाने ङीब्विधिः स्वरे विशेषः । पिशंगशब्दो लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरिति मध्योदात्तत्वादनुदात्तान्तः । जानपदं नीलादिति सर्वस्मिन्नना
च्छादने प्राप्नोतीति वचनं वोत्तो । उत्तर इति वचनादुच्चनग्रहणत्वादेङीऽन्ये ग्रहणं विशेषणस्यापि तु गुणस्य ग्रहणं प्राप्नोति । यथा पस्य गुणस्य हि भावादित्यत्र । ततश्च जातास
दिवचनादपि ङीष् प्राप्नोति साखुरिताद्वावितिप्रश्लेषति । को गुण इति सत्त्व इति द्रव्यमाश्रयते [illegible] तत एव च द्रव्यान्निवर्तते भिन्नजातीयेषु दृश्यते यः स गुणः । एतेन
जातेर्गुणत्वं निवारितं । सा हि द्रव्ये निविशमाना द्रव्यान्न कदाचिज्जहाति । न च भिन्नजातीयानि द्रव्याण्युपनिविशते यद्यपि गवाश्वादिषु प्राणित्वमस्ति तथापि प्रा

=इत्सुपलक्षणं संज्ञायाः ।१=

वर्णान्ङीब्विधाने पिशंगादुपसंख्यानं । वर्णान्ङीष्विधाने पिशंगादुपसंख्यानं कर्तव्यं । पिशंगी । जानपदकुंड । नीलादोषधौ । नीलादोषधावि
ति वक्तव्यं । नीली ओषधिः । प्राणिनि च । प्राणिनि चेति वक्तव्यं । नीली गौः । नीली वडवा । वा संज्ञायां । वा संज्ञायामिति वक्तव्यं । नीली नीला वो
तोगुण । गुणवचनादित्युच्यते । को गुणो नाम । सत्त्वे निविशतेऽपैति । पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च ॥ ॥ ॥

णित्वेन तेषामेकजातीयत्वमेव । क्रियायास्तु पूर्वोक्तलक्षणयोगात् गुणत्वं प्राप्नोति । सापि हि द्रव्ये निविशते कदाचिन्निवर्तते । निष्क्रियं हि द्रव्यं कदाचित् भवति क
दाचित्सक्रियं भिन्नजातीयानि च द्रव्याण्याश्रयतीत्याह । आधेय इति । उत्पाद्यो यथा घटादेः पाकजो रूपादिः । अक्रियाजोऽनुत्पाद्यो यथाकाशादेर्महत्त्वादिः ।
क्रियात् । साध्यैव न नित्येति तस्या द्वैविध्याभावात् गुणत्वाभावः । एवं तु द्रव्यस्यापि गुणत्वं प्राप्नोति । अवयवि द्रव्यमवयवद्रव्येषु निविशते । समवायिकारणसंयोग
निवृत्तौ च विनाशान्नापैति । भिन्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते द्विविधं । तन्नित्यानित्यभेदेन । निरवयवस्य द्रव्यस्यात्मपरमाण्वादेर्नित्यत्वादवयवि द्रव्यस्या

=क्रियाविति · नित्यानित्यवृत्तिजातिमत्त्वं गुणत्वं मैवं क्रियेतितात्पर्यं ·२ =इत्यत्र आह त्वर्थः ।३= आधेयेत्यस्य विवरणं उत्पाद्य इति ·४=

मा०कौ०४
२७

=तत्पर्यस्य०४

असत्वप्रकृतिरिति अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः अत्र च गजातिषित्यसमासः समासे हि जात्यंताच्छबंधुनीति छः प्रसज्येत तत्र व्यक्तिषु जात्या धारेषु दृश्यमानो जातिषु दृश्यत इत्युच्यते अयमेवार्थः श्लोकांतरेणोच्यते उपैत्यन्यदिति अन्यत् द्रव्यं शुक्लादिकोगुणः आगच्छत्यन्यत्र परित्यजति भिन्नजातीयेषु च द्रव्येषु दृष्टः। सर्वलिंगाश्रयणात लिंगग्राहित्वाद्वाचकः सर्वलिंगानां शब्दधर्मस्य वाचकत्वस्यार्थे आरोपात् वाचक इत्युच्यते द्रव्यादन्य इति यथोक्त लक्षणयुक्तेपि यस्य द्रव्यत्वं नास्ति स गुण इत्यर्थः वस्वीति धात्वोनिरिदस्तोनिरितिव नेमानेम्भस्य स्त्रिहीति व सुशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः तस्मा

सोसत्वप्रकृतिर्गुणः अपर आह उपैत्यन्यज्जहात्यन्य दृष्टो द्रव्यांतरेष्वपि वाचकः सर्वलिंगानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः गुणवचनात् ङीवाद्युदात्तार्थे गुणवचनात्ङीप्वक्तव्यः किंप्रयोजनं आद्युदात्तार्थं आद्युदात्ताः प्रयोजयंति वस्वीपद्वी खरुसंयोगोपधप्रतिषेधश्च खरुसंयोगोपधानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः खरुरियं ब्राह्मणी पांडुरियं ब्राह्मणी पुंयोगादा॥ ॥ ॥

तङीपिसति ईकारेणानुदात्तो भवति ङीपि तु हानः स्यात् अंतोदात्तानुङीपङीषोर्विशेषाभावः उदात्तयणोहल्पूर्वादिति ङीपउदात्तत्वविधानात् पुंयो पुंसा योगः पुंयोगः तस्माद्धेतोर्यन्प्राति पदिकं स्त्रियांवर्त्तते तत ङीष्भवति आख्याग्रहणं गुणभूतेनापि पुंसा संबध्यते अन्येन संबंधासंभवात् गणकादयो हि शब्दाः पुंयोगात् स्त्रियांवर्त्तमानान पुंयोगस्याख्याभवंति स्त्रियां च पुंयोगमंतरेणानवर्त्तन्त इति स्त्रिया अपिनाख्याः पुंयोगात्स्त्रियांवर्त्तमानानामस्त्री प्रसाख्यात्वमव्यभिचारान्नविशेषणं पुंविशेषणस्य नप्रयोजनं प्रजातापसूतेसा दौङीष्प्रिदृत्तिः प्रसूतादयो हि पुंयोगात्स्त्रियांवर्त्तन्ते पुमांसंतु नाच

=।।दू

एम०
२७

=तथाच प्रधानस्य योगे तस्य नाख्यायामिति विशेषणमित्युक्तं नापि स्त्रियामित्यस्य विशेषणमित्याह किमिति किं ... नाख्यायामित्यर्थ उत्तोन र कालं नाघ इत्याइ न वर्त्तत इति नांत्य इत्याइ पुंयोगादिति २=
=प्रसूतादयो हीति पुंयोगाइ तु कागर्भाधानोत्तरं तन्निःसरणरूपप्रसवप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति भावः नान्वतत इति नतो गर्भनिःसरणभावादिति भावः एवं च प्रसूतादीनां पुमाख्यत्वाभावान्नैतेभ्यो ङीष्विसाख्याग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं =

गोपालिकादीनामिति सिद्धय इति वाक्यशेषः किं पुनरिति यदि प्रष्ठादिशब्दः पुंसि व्युत्पाद्यते ततस्त्रीत्वं जिर्नेस्यात् अथ तत्समर्थाचरणात्प्रस्थानादिक्रियांप्र
तिकर्तृत्वमात्रेस्य स्त्रियां व्युत्पाद्यते तस्य तरंगत्वाद्दापि कृते सुबुत्पत्तौ समासमासे कृते अप्रकारांतत्वाभावात् टाप् न स्यादिति प्रश्नः तस्येदमित्यनेनेति यथा
राजामात्योराजकार्याणि राजव्यपदेशं च लभते तथाप्रष्ठभार्यापीत्यर्थः स्त्रानशब्दः करणसाधन इत्यपुनरुक्तः परिष्ठेक शब्दः तद्धितलुग्वचनमिति तस्येद

=गंधतैलादिवचनमित्यर्थः ।१८=

प्रकोष्ठगामिनी

गोपालिकादीनां प्रतिषेधः गोपालिकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः गोपालिका पशुपालिका किं पुनरिहोदाहरणं प्रष्ठी प्रचरी कथं पु
नरयं प्रष्ठशब्दः अकारान्तः स्त्रियां वर्तते तस्येदमित्यनेनाभिसंबंधे नयथैवस्य सौनत्व कृतानस्त्रानोद्वर्त्ते नपरिषेकाँल्लभते एवं प्रष्ठशब्द
मपि लभते यद्येवं पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनं पुंयोगादाख्यायां तद्धितस्य लुक् वक्तव्यः तस्येदमितिप्राप्नोति न तर्हीदानीमिदं भ
वति प्राष्ठ्य इमाः प्राचर्य इमा इति भवति च विभाषा लुग्वक्तव्यः यदा लुक् तदा प्राष्ठी यद्येवं नार्थो लुका विभाषा तद्धितोत्पत्तिः यदा त
द्धितोत्पत्तिः तदा प्राष्ठी यदा न तद्धितोत्पत्तिः तदा प्रष्ठी एवमपि लुग्वक्तव्यः नत्वंतरेण तद्धितस्य लुकं प्राष्ठे शब्दो वर्तते यदि पुनस्तस्यामेव

" प्रष्ठ शब्दो वर्तते ॥ ॥ ॥

=तस्येदमित्यभिसंबंधकृतावयः २=

सुप्रतीकः

मितिसंबंधस्यमेरनिबंधनत्वात् मेदाश्रय तद्धितोत्पत्तौ सत्यां तस्य लुग्वक्तव्यः लुकि च सति प्रकृतिरेव प्रष्ठशब्दस्तद्धितार्थे स्त्रियमभिधत्त इति प्रष्ठी तिङ्। प्रष्ठि ष्यति
॥ नत्वंतरेणेति तद्धितस्य विकल्पे नोत्पत्तावपि पक्षे वाक्यमेव भवति प्रष्ठस्येयमिति। तत्र च प्रष्ठशब्दः पुंस्येव वर्तते न तु स्त्रियां। तस्मात् स्त्रीत्वमिति समसेत्युक्तं तद्धितलु
ग्विधेयइत्यर्थः यदि पुनरिति यथा पंचभिर्हलैः क्रष्टाति प्रति विधानात् कर्तृत्वमेवं स्त्रियापि प्रस्थानादौ कर्तृत्वं स्यादेवेति भावः ॥ ॥ ॥

तार

=तत्समर्थाचरणादित्यर्थः । पंचभिर्हलैर्कर्षणस्यैकेनासंभवात् ।१=

=कथंपुनरन्यार्थेनान्यार्थाभिधानमत आह संबंधादिति ।

कथमिति साक्षात्तस्याः क्रियाया अकरणादकर्तृत्वं मन्यते यथैवेति साक्षात्पापमकुर्वत्यपि संविधातृत्वात्कर्तृत्वमापद्यते यथा स्वामिदासो
पचतु इति स्वामिनः संविधातृत्वात्प्रकृत्वं दासस्य तु साक्षात् तथा स्त्रीपुंसयोः प्रष्ठत्वमित्यर्थः तत्रान्तरंगत्वादिति प्रातिपदिकं पूर्वं लिंगमभिदधाति
पश्चात्तस्यैवापिति तन्निमित्तस्य पुंयोगबहिरंगत्वमिति भावः सिद्धं त्विति तस्येदमिति संबंधमात्रप्रयुक्तत्वं मन्यते यदयमिति अतिदिष्टे ङीप्सिद्धेन चाणं
तान्तङीपङीपोर्विशेषः अरात्तनिवृत्तिस्तोणङीपउदात्तत्वात् येनीकार इति यथा भानोरियमिति वृद्धाद्यछः भानवीया अत्र टाब्बाधनार्थमिदं वचनं स्यात्

प्रष्ठ्यानकर्तृत्वं तस्या इति पक्षे दोषमाह ॥

कथं पुनस्तस्यामप्रतिष्ठमानायां प्रष्ठशब्दो वर्तते यथैव ब्रह्महासावकुर्वती किंचित्पापं तत्कृतान्वै बंधनपरिक्लेशं लभते एवं प्रष्ठशब्दमपि ल
भते सुबंतसमासवचनाच्छाकारांतानुपपत्तिः सुबंतसमासवचनाच्च आकारांतता नोपपद्यते सुबंतानां समासः तत्रान्तरंगत्वाट्टाप् टा
प्युत्पन्ने समासः स्यात् प्रष्ठशब्दः समस्येत तत्र पुंयोगादाख्यायामकारान्तादिति ईकारेण प्राप्नोति सिद्धं तु स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात् सिद्धमेतत्
कथं स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात् स्त्रीपुंशब्देनाकारान्तेनाभिधीयते ननु चोक्तं पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनमिति नैष दोषः आ
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानस्तद्धितोत्पत्तिर्भवतीति यदयं पुंयोगादाख्यायामितीकारं शास्ति नैतदस्ति ज्ञापकं अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयो
जनं येऽनीकारं स्त्रीप्रसयास्तदर्थमेतत्स्यात् यत्र स्त्री आख्याग्रहणं करोति न हि तद्धितान्तमाख्या भवति ॥ ॥ ॥

=ईकारप्राप्तियोग्यार्थः ।१९=

न हि तद्धितान्तमिति तद्धितान्तस्य शब्दस्य प्रकृत्यर्थे पुंस्यवर्तनादिति भावः तदेवमाख्याग्रहणान्तस्येदमितिभेदविवक्षायामपि तद्धितोत्पत्तिमंतरेणाप्र
ष्ठशब्दस्य स्त्रियां वृत्तिं साधुत्वं ज्ञापयति तेनानेके वृत्ता प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति नियमो न प्रवर्तत इत्युक्तं अस्मिंस्तु व्याख्याने तद्धितस्यानिसो बाधकं प्राप्नोतीति
१ सिद्धं तु स्त्रिया इत्येतत्पक्षांतराश्रयेण व्याचष्टे ॥ श्री ॥१॥ ॥

=ननु प्रस्तुतात्तैः ङीपू आहत्यैतस्य [illegible] पुंयोगात्स्त्रियां वर्तत इत्यर्थकरणेनादोषात् ।२=

=ननु पूर्ववाक्ये नैवोक्तं संबंधस्यैवोक्तेः पक्षभेदो नुपपन्नोऽत आह एतत्पूर्वकेलेति ।१=

अथवेति अनेनाभिसंबंधेनेति एतत्पूर्वकेण सोयमितिसंबंधेनेति भावः इतरेतरसंबंध एवानेनोक्त इति मत्वाह ननु चेति अयमपीति अभेदाद्भेदस्य निवृत्तत्वात्तद्धिताद्युत्पत्तिः भेदस्य तु विवक्षायां तद्धितो न निवार्यते कथं पुनरिति भिन्नानाममेदाभावादिति प्रश्नः चतुर्भिरिति आरोपतेता दूर्प्यं न तु मुख्यमित्यर्थः मञ्चाह संतीति अत्र बालेषु मंचत्वारोपान्मंचशब्दप्रवृत्तिर्हसंतीति पदांतर प्रयोगाद्धि ज्ञायते जटिनमिति ब्रह्मदत्तधर्मलाभात्तद्रू

अथवा पुनरस्तु न तस्येदमिति अनेनाभिसंबंधेन ननु चोक्तं पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनमिति नैष दोषः नाव प्रथममयमेवाभिसंबंधो भवति तस्येदमिति अयमप्यभिसंबंधोऽस्ति सोयमिति कथं पुनरतस्मिन्स इत्येतद्भवति चतुर्भिः प्रकारैरतस्मिन्स इत्येतद्भवति
तात्स्थ्यात् ताद्धर्म्यात् तत्सामीप्यात् तत्साहचर्यादिति तात्स्थ्यात्तावत् मंचा हसंतीति गिरिर्दह्यते ताद्धर्म्यात् जटिनं यांतं ब्रह्मदत्त इत्याह ब्रह्मदत्ते यानि कार्याणि जटिन्यपि तानि क्रियंत इत्यतो जटी ब्रह्मदत्त इत्युच्यते तत्सामीप्यात् गंगायां घोषः कूपे गर्गकुलं तत्साहचर्यात् कुंतान्प्रवेशय यष्टीः प्रवेशयेति अथवा पुनरस्तु तस्यामेव प्रथमशब्दः ननु चोक्तं सुबंतसमासवचनाच्चाकारांतानुपपत्तिः नैष दोषः गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या कान्येतस्याः परिभाषायाः प्र
१योजनानि प्रयोजनं क्रादुल्पाख्यायां॥ ॥

पारोपः सिंहो माणवको गौर्वाहीक इत्यादावपि ताद्धर्म्यात्तद्रूपारोपात्तच्छब्दप्रवृत्तिः तदुक्तं हरिणा गोत्वानुषंगो वाहीके निमित्तात्कैश्चिदिष्यते अर्थमात्रं विपर्यस्तं शब्दः स्वार्थे व्यवस्थित इति। इह तु साहचर्यात् द्वितीयां प्रथत्वारोपः अथवेति संविधात्रीत्वात् प्रस्थाने कर्तृत्वं द्वितीयाः पुंस्त्वगता यावा
१ प्रस्थानक्रियायास्तत्सामारोपादिति भावः॥ ॥

=अन्यत्र विद्यमानमर्थरूपमन्यत्रारोपितमित्यर्थः।१=स्वार्थे गोत्वे।१=

=गामादिरूपात्।२=अत्र पक्षे पुंयोगहेतुकस्त्री हृतिलाभवाच्यपुरुषगतावपिवेकः=

=पूर्वत्र प्रस्थानादिकारक स्त्रीत्वनिमित्तमारोप्य तु अत्र स्त्रीत्वनिमित्त समारोपितनिमित्तमुपादायैव तत्प्रवृत्तिरिति भेदः।१=

अम्रविलिप्नीति अम्रशब्दस्य तत्रीयांतस्य विलिप्नाशब्देन कर्त्तृकरणे कृतेति समासः ततः करणपूर्वादिति वर्त्तमाने क्रादल्पाख्यायामिति ङीष् न प्राप्नोति वचनसामर्थ्याद् टाबंतादपि भविष्यतीति चेदत्र स्वधिकारो बाध्येत परिभाषा चान्यार्था वचनं पकर्त्तव्या अथवा वचनात् प्रातिपदिकाधिकारो वा बाध्येत तत्र स्त्रीवाक्ये ङीष् प्रसज्येत अभ्रैर्विलिप्ना द्यौरिति व्याघ्रीति व्याङ्पूर्वो जिघ्रते र्जिघ्रः संज्ञायां प्रतिषेध इति शस्य निषेधादातश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययः तत्र

अम्रविलिप्नी सूपविलिप्नी सुबंतानां समासः तत्रांतरंगत्वाट्टाप् टाप्युत्पन्ने समासः विलिप्नाशब्दः समस्येत तत्र क्रादल्पाख्यायाम् अकारान्तादिति ङीष् न प्राप्नोति जाते ङीष्विधाने प्रयोजनं व्याघ्री कच्छपी सुबंतानां समासः तत्रांतरंगत्वाट्टाप् टाप्युत्पन्ने समासः घ्राशब्दः समस्येत तत्र जातेरस्त्रीविषयाद्योपधादकारांतादिति ङीष् न प्राप्नोति समासांतस्य णत्वे प्रयोजनं वक्ष्यति प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहणमसमासांतप्रतिषेधार्थमिति तस्मिन् क्रियमाणे माषवापिणी व्रीहिवापिणी सुबंतानां समासः तत्रांतरंगत्वान्नकारांतान्ङीप् ङीप्युत्पन्ने समासः वापिनीशब्दः समस्येत तत्र समासांतस्येति णत्वं न प्राप्नोति कृदंतात् तद्धितेवृद्धिस्वरौ च प्रयोजनं॥ ॥ ॥ ॥

घ्राशब्दमात्रं जातौ न वर्त्तेत इति टाबेव स्यात् ङीषस्तु सूर्कप्यादिरवकाशः समासांतग्रहणमिति समासस्य प्रातिपदिकस्य योंतो नकारस्तस्य णत्वमित्यर्थः तत्र माषवापस भीक्ष्णमिति बहुलमाभीक्ष्ण्ये इति णिनौ कृते यदि ङीप् कृते सुबंतेन समासः स्यात्तदा समासस्यांत ईकारो न तु नकार इति णत्वं न स्यात् माषवापिणी इत्यादि

=स्तेः करणीतिमते ङ्द्ं २ ॥ ९दावेव तुस्यात्॥ ॥ ॥ ॥

=बहिरंगपरिभाषया नचेनुणंतमकृतिकमनुबंधसापेक्षमसमासापेक्षमथ इनुणंतप्रातिपदिकमनुबंधतोपस्थ= स्वरदोषस्तु व्यावक्रोशीत्यत्र प्रथमं तद्धितेन दन्तेन च समासे तो दान्तं स्यात् समासोऽन्तरमन्त्रितायुदात्तमिति दोषः ॥ = [illegible]

[illegible] समासस्य बहिरंगत्वं तद्वाच्यं प्रत्ययस्यापि प्रत्ययविशेषस्य स्वरूपसापेक्षत्वात् समासतोऽल्पप्रातिपदिकविशेषापेक्षत्वं प्रत्यये विशेषः इति तस्य बहिरंगत्व [illegible]

सांकूटिनमिति अभिविधौ भाव इनुणिति इनुण् प्रत्ययः तत्र कूटिन्निति तेन तस्मात् समासार्थो विभक्तिश्च प्राप्नोति सति इनुण् इत्यण् प्रत्ययश्च । तत्र स्वार्थिकत्वादन्त
रंगत्वादण्प्रत्ययः स्यात् । ततश्च कूटिन्निति तस्यैवांगत्वादादिवृद्धिः स्यात् । प्राक् सुबुत्पत्तेः समासेऽन्तरंगत्वात् पूर्वं समासः अणप्रत्ययो हि प्रातिपदिकविशे
षापेक्षत्वात् बहिरंगः तत्र संकूटिन्निति तस्मात् समासप्रातिपदिकादण्प्रत्यये सतीष्टं सिध्यति व्यावक्रोशीति कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णचा ण
चः स्त्रियामञित्यञ् ससामपीति णच इनुण इति प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थानात् कूटिन्नित्यादेरेवावयवात्तद्धितोत्पत्तिप्रसंग इत्यर्थः ॥ कृतद्ग्रह

सांकूटिनं । व्यावक्रोशी । अत्रावयवादुत्पत्तिः प्रसज्येत गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीति न दोषो भवति ससामप्येतस्याः
परिभाषायामवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति ॥ किं कारणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भव
तीति संघातादुत्पत्तिर्भविष्यति यदि तर्ह्येषा परिभाषास्ति नैतदस्याः परिभाषायाः प्रयोजनं भवति एतत्प्रयोजनं वक्ष्यति इदं न सिध्यति किं कार
णं ॥ अप्रातिपदिकत्वात् कृत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति ॥ ॥श्री ॥ ॥५॥ ॥

णा इति कृतद्ग्रहणपरिभाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषा बाध्यत इत्यर्थः नैतदस्या इति गतिकारकोपपदानामित्यस्याः सांकूटिनमित्यादि न प्रयोजनं । अकृत
एव समासे कृतद्ग्रहणपरिभाषया संघातात्तद्धितोत्पत्तिर्भविष्यतीति भावः अप्रातिपदिकत्वादिति णचः स्त्रियामञ् अणिनुण इत्यत्र प्रातिपदिकाधिकारा
त् ञंतादिनुणंताच्च प्रातिपदिकात्तद्धितो विधीयते । तत्र कृतद्ग्रहणपरिभाषया णजिनुणंतत्वं सिध्यति न तु प्रातिपदिकत्वं तत्र समासग्रहणेन नियमा
र्थेन संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात् संघातात्तद्धितो न स्यादित्यर्थः ॥ ॥

ननुचेति कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्रापि कृत्ग्रहणपरिभाषयासंकृष्टिन्निसस्य विनापि प्राकृ सुबुसन्ने समासेन प्रातिपदिकसंज्ञाभविष्यतितन्निबंधनश्चतद्धित इति भावः मूलकेनोपदंशमिति उपपदं शस्तृतीयायामिति णमुल् अत्रयदि समासगतिकारकस्य कृदंतस्य प्रातिपदिकसंज्ञास्यात्तदा प्रातिपदिकांतत्वेनित्वान्सु लुक् प्रसज्येत। यद्येवंतृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामितिविकल्पेन समासविधानस्य किंप्रयोजनमितिचेत्तद् धि उपदंशंभुक्त्वा इत्यत्र पक्षेप्रकृतिभावः। अन्यथाऽसमस्तस्मिन्विकल्पविधाने अमैवाव्ययेनेति नित्यसमासः स्यात्। नतद्धितन्निससमासयोः प्राक्लमतिषेधोवक्तव्य इतिप्रकृतिभावः प्रतिषिध्येत मकारक इति अत्रसमुदायस्यप्रातिपदिकसंज्ञायांसत्यांसुबुत्सन्नो परत्वपदेशो। त्तिनन्तत्तरपरत्वपदेशस्तत्र समुदायस्यकृदंतव्यपदेशेन दंतभीवानगतेस्तस्मात्तकृदंतमुत्तरंभ

पदं ५

=कृत्वादितीतरोक्तं विवृणोति ननुचे=
=दानीमिति एतयेति कृद्ग्रहणपरि=
=भाषयेत्यर्थः॥१=

ननुचेदानींप्रातिपदिकसंज्ञायामप्येतयापरिभाषयाइहशक्यमुपस्थातुं। नेसाह इहहिमूलकेनोपदंशंभुंक्त इतिवाक्येपि लुक्प्रसज्येत स्वरे चेदोषः स्यात् प्रकारकः प्रकरणं गतिकारकोपपदात्कृदंतमुत्तरपदंप्रकृतिस्वरंभवतीत्येषस्वरो नस्यात् नेषदोषः हे अत्रप्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि। तत्रअवयवस्यया प्रातिपदिकसंज्ञातदाश्रयः स्वरो भविष्यति॥ ॥ ॥

=असज्येतेति तत्वात्स्वत्येसमासग्रहणं=
=कृतनियमेनपरत्वात्कृदंततप्रयुक्तसं=
=ज्ञाया अप्यवसंबाधोवाच्यः। एवंचफ=
=लाभावान्नेतसदिशोषोपस्थितिरस्त=
=त्वेतिभावः॥१=

=थाप्यघजित्यादौ॥१=

वतीति कारकशब्दस्यप्रकृतिस्वरोनस्यात् वचनंकिमर्थमितिचेत् उपपदार्थस्यादमावास्येत्यादौ गतिकारकग्रहणं तत्रार्थस्यात्। अथवावचनस्याप्रतिपादकत्वलक्ष [illegible] णमप्रामाण्यंस्यात् हे इतिगतिकारकग्रहस्या पीत्यत्रापिशब्दात्कारकशब्दस्यापिप्रत्ययांतस्य प्रातिपदिकसंज्ञाप्रकारकशब्दस्यापिसमुदायस्येत्यर्थः। तदाश्रय इति कारकशब्दस्यप्रातिपदिकसंज्ञायांसत्यां गतिकारकोपपदानामपिसेतदन्ताश्रयणे सुप्सुपसन्न्येसमासेकृते पिग्रहणान्नकारकशब्दस्यापिकृदंतत्वाद्भूतेकृत्त्वात्स्वरो भविष्यतीत्यर्थः॥ ॥ ॥

कौंभकारेय इति एतच्चोपलक्षणं सांकूटिनं व्याक्रोशी स्वपि न सिध्यति समुदायावयवसंनिधाने द्विर्वचनवत्समुदाय एव प्रकृतित्वेनाश्रयिष्यत इति चेत्कुम्भका-
रके दोषः स्यात् समुदायस्य कृदंतत्वेन तदंतर्भावात् गतेस्तदाश्रयं स्वरो न स्यात् किंच समुदाये द्विरुक्ते [illegible] ऽवयवा अपि द्विरुक्ता भवंतीति यथा द्विर्वचनेन न
प्रयुज्यते इह तु समुदायादुत्पत्तौ तस्यैवांगसंज्ञायां तन्निबंधनानि कार्याणि प्रवर्तेरन् नावयवानामिति अवयवादपि प्रत्ययोत्पत्तिप्रसंगः तत्र कुंभका-
रशब्दे यदि कारशब्दस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञा समुदायस्यापि गतिकारकोपपदानामित्येतच्च नाश्रीयते तदा कारशब्दात्प्रातिपदिकात् ङीपि कृते
कारीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययांतत्वात् ततः ढकि सति तस्यैवादिवृद्धिः स्यात् ननु चानुपसर्जनादिति सूत्रे प्रधानेन तदंतविधिमिच्छन्त्युक्तं तत्र कारशब्दांत ङी-
प्रभविष्यति तत्कथमुक्तं कौंभकारेयो न सिध्यतीति नैष दोषः गतिकारकोपपदानामित्येतद्वचनमत्र प्रदेशे आक्षिप्तं अस्मिंश्चासत्युपपदस्य

[illegible] इहापि तर्हि सांकूटिनं व्याक्रोशी इति द्वयत्रापि प्रातिपदिकसंज्ञेऽवयवस्यापि समुदायस्यापि तत्रावयवस्य या
प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयाऽवयवादुत्पत्तिः प्रसज्येत अवयवादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः कौंभकारेयो न सिध्यति अवयवस्य वृद्धिः स्यात् ॥०॥

सुबंतेन सह समासेन भाव्यं न चांतरंगत्वात्कारशब्दादेव ङीपि सति सुबुत्पत्तौ सत्यां समासः प्रसज्येत ततश्च कारीशब्दादेव ढक् स्यात् यद्यपि स्त्रीप्रत्यये
तदादिनियमो नास्ति तथापि स्त्रीभ्यो ढगिति समुदायाढ्ढकं बाधित्वा [illegible] च इति परत्वादंतरंगत्वाच्चावयवाड्ढक् प्रसज्येत न स्यादित्यतस्मिन्नन्तरे कृतद्धितसमासा-
श्चेत्यत्र कृद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठते यस्मादप्रत्यय इत्यस्य प्रतिषेधबाधनार्थं तत्र कृद्ग्रहणपरिभाषोपस्थानेन तु सति मूलकेनोपदंशं भुंक्ते इति वा-
क्यस्यापि स्यात् तथा च समासग्रहणाद्यो नियमः स बाध्येत तमभ्येप वादा इति न्यायाच्च अप्रत्यय इत्ययं निषेधः कृद्ग्रहणेन बाध्यते ननु समासग्रहण-
कृतो नियमः तत्र परत्वात्समासग्रहणेन गतिकारकपूर्वस्यापि कृदंतस्य वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाया निवर्तनाद्यस्मात्कृद्ग्रहितस्तदा देरेव कृदंतस्य प्रातिप-

=अनुपस्थितौ प्रमाणं दर्शयति ·यस्मादिति· ३= तदा येष्वपि सत्त्वेन साकं प्रति· = स्त्रीभ्य इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययांतस्य स्याधिकस्यापेक्षणात् स्यांतरंगत्वं ·४=

तदंर

=स्तावेकार्थीभावेनावयवार्थस्यकथंस्थितिः कर्मभावात्‌।३=

=समुदायस्याधिकदूरणपरिणामेनुणंततमतः प्रातिपदिकेदिति उभयत्वममवयवस्येवतिभावः।१=

भा० कै०४
३१

तस्मादिति गतिकारकोपपदानामित्यस्याः सांकूटिनमित्यादि प्रयोजनमित्यर्थः उभाभ्यामिति सांकूटिनादि परिभाषाद्वयेन सिध्यतिन केवलयाकृतय हणपरिभाषयेत्यर्थः न तु चगतिकारकपूर्वस्यापीत्यपिग्रहणात् कूटि न्निसस्यापीनुग्णंतलादणप्राप्नोति नैषदोषः उभयोरपीनुगंतत्वेप्रातिपदिकत्वेचार्थे विछेदाभावात्स्वयत्रविछेदेप्रमाणाभावात्समुदायादेवोत्पत्तिर्भवति अमसांलेकतरस्यापरिभाषायामवयवस्यैवेनुग्णंततलात्प्रातिपदिकत्वात् द्वितीयस्याः प्र सज्येतगतिकारकोपपदात्कृदित्यत्र तु गतिकारकयोर्भेदेनोपादानात् निमित्तभावाद्यथासंभवं क्वचित्केवलस्यकृदंतस्यक्वचित्गतिकारकपूर्वस्यग सा

तस्मात्प्रयोजनमेवैतदस्याः परिभाषायाः उभाभ्यां तु रवलु सिध्यति अवदातायां तु ङीप्प्रसंगः अवदातायां तु ङीप् प्राप्नोति अ वदाता ब्राह्मणी वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न इति नैष वर्णवाची किं तर्हि विशुद्धवाची आतश्च विशुद्धवाची एवं ह्याह त्रीणि य स्यावदातानि विद्यायोनि श्च कर्म चाएतच्छिवं विजानीहि ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणमिति सूर्यादेवतायां चाब्वक्तव्यः सूर्यस्य

=तदनुकूलसंविधानमपिधातव्यमितिभावः।२=

वे ॥स्त्री सूर्या देवतायां किं सूरी॥ ॥ ॥

रिम्पउत्तरस्यस्वरोभवतितदेवं गतिकारकोपपदानामिति [illegible] वचनात्प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे प्राप्ते शार्ङ्गरवाद्यञोङीन् पुंयोगात् प्रस्थानासंगात्पुंस्कर्तृकप्रस्था नक्रियायां संविधात्रीत्वाद्वाकर्तृत्वात्तद्धियांवर्तते पुंसो वाचकत्वेतिप्रष्ठीसुदाहरणं भवति अवदातायामिति प्राक् सुबुत्पत्तेः समासस्यैसेनत्प्रसंगेनात्रे दमुक्तंवर्णादनुदात्तादित्यत्रानुवर्तनं अवदातशब्दो गौरवाचीति वर्णत्वात्प्राप्तिर्कीर्णोऽपि विशुद्धिमुपादाय प्रयुज्यते सूरीति सूर्यतिष्येतियलोपः॥ ० ॥

सामग्रीसंविधानं दि
संघटनं विधान

राम०
३१

=वर्णान्तरंगौरादितिरिक्तं नद्यु[illegible]केपिप्रयोगाज्जैरवाचीसमुक्तमितिभावः। एवंचगौरेपिविशुद्धिमादायैवबोधइतितात्पर्यं।१=

इंद्रवरुण महद्धिममिति महत्त्वयोगे हिमारण्ययोः स्त्रीत्वं यवानीति जात्यंतरमेवाभिधीयते दोषस्तु यवत्वजातेरभावे तदाकारानुवृत्तिमात्रमित्याहुः यवना
नीति तस्येदमित्यणो बाधकोऽयं ङीष् उपाध्यायेति उपाध्यायस्याप्राप्ते मातुलस्य तु नित्यं प्राप्ते आनुग्विकल्प्यते मुद्गलानीति ङीषोत्तिस्वरानुगाका
रस्पलितस्वरः अर्येति केचित्पुंयोग एवेच्छंति अन्ये तु स्वार्थेऽपीच्छंति पुंयोगे त्वर्यी क्षत्रियी सैव भवितव्यं क्रीतात् करणपूर्वादितिकिमर्थे

इंद्रवरुण हिमारण्ययोर्महत्त्वे हिमारण्ययोर्महत्त्व इति वक्तव्यं महद्धिमं हिमानी महदरण्यमरण्यानी यवाद्दोषे यवाद्दोष इति वक्त
व्यं दुष्टो यवो यवानी यवनाल्लिप्यां यवनाल्लिप्यामिति वक्तव्यं यवनानी लिपिः उपाध्यायमातुलाभ्यां वा उपाध्यायमातुलाभ्यां
वेति वक्तव्यं उपाध्यायी उपाध्यायानी मातुली मातुलानी मुद्गलाच्छंदसि लिच्चेति वक्तव्यं रथीरभून्मुद्गलानी आचार्यादणत्वं च आचा
र्यादणत्वं चेति वक्तव्यं आचार्यानी अर्यक्षत्रियाभ्यां वा अर्यक्षत्रियाभ्यां वेति वक्तव्यं अर्या अर्याणी क्षत्रिया क्षत्रियाणी क्रीतात्क
रणपूर्वादितिकिमर्थं गवाक्रीता अश्वेनक्रीता। करणपूर्वादित्युच्यमानेऽप्यत्रप्राप्नोति एषोऽपि क्रीतशब्दः करणपूर्वः। विभक्त्याव्य
वहितत्वाच्च भविष्यति यदि तर्हि विभक्तिरपि व्यवधायिका भविष्यति मनसाक्रीतीति न सिध्यति एवं तर्हि नैवं विज्ञायते करणं पूर्वमस्मात्क्रीतश
ब्दात्सोऽयं करणपूर्वः तस्मात्करणपूर्वात्क्रीतशब्दात् अनुपसर्जनादिति कथं तर्हि॥ ॥

मिति क्रियमाणेऽपि करणपूर्वे ग्रहणे सर्वे शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादनिष्टप्रसंग इति स्वेच्छति विभक्त्येति क्रमोदीनां घोनिका विभक्त्य इति दर्शनेनेरदमुच्य
ते अन्यथा विभक्तेः करणाभिधाने व्यवधानाभावं मनसाक्रीतीति मनसः संज्ञायामिति तृतीयाया अलुक्॥ ॥ ॥

तीर

अवयवेन अवयविन आक्षेपादिति भावः

करणमस्मिन्निति पूर्वशब्दोवयववचनः समासप्रातिपदिके च्चान्यपदार्थे स्तेनवा केदारी पुनर्भविष्यतीत्यर्थे बहुव्रीहेः दन्तजातेति वाजातइत्यंतोदात्तत्वंवा भवति पाणिगृहीति यस्या अग्निसाक्षिपूर्वकं पाणिग्रहणंकृतं सामिधीयते प्रवृद्धविलूनीति प्रवृद्धविलूनं यस्याः इतिबहुव्रीहिः अपरेतु कर्मधारयंकुर्वंति बहुकृतेति बहूनि कृतान्यनयेतिबहुव्रीहिः बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यंतोदात्तत्वं अकृताप्रकृतेत्यत्र न सुभ्यामिति मासजातेत्या

=सबकुलयरणाकुकुसत्तः पूर्वमेव १=

करणमस्मिन्प्रातिपदिके पूर्वं तदिदं करणपूर्वं तस्मात्करणशब्दोत्प्रातिपदिकात्क्रीतांतादनुपसर्जनादिति बहुव्रीहेश्च अन्तोदात्तेजातप्रतिषेधः अन्तोदात्तेजातस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः दन्तजाता स्तनजाता पाणिगृहीतादीनां विशेषे पाणिगृहीत्यादीनां विशेष इतिवक्तव्यं पाणिगृहीती भार्या यस्याहि यथाकथंचित्पाणिर्गृह्यते पाणिगृहीता सा भवति बहुलं तणीति वक्तव्यं किमिदं तणीति संज्ञाछंदसोर्ग्रहणं किंप्रयोजनं प्रवृद्धविलूनाद्यर्थं प्रवृद्धविलूनी प्रवृद्धविलूना अन्तोदात्ताद्बहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वात् अन्तोदात्तात्अबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वादिति वक्तव्यं बहुबहुकृतानञ् अकृता सुकृता काल मासजाता संवत्सरजाता सुखादिपुखजाता दुःखजाता

॥ जातिपूर्वाद्वा अपवाजातिपूर्वादितिवक्तव्यं ॥ ॥ ॥

दौजातिकालसुखादिभ्य इति सुखादयः सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायामितिकप्र. पूर्गणेपठिताग्रहणस्यंते अपवेति बहुव्रीहावंतोदात्तनिमित्तेषु अन्येषुनिषिद्धेषु जातिरेवांतोदात्तनिमित्तं तस्यावशिष्यत इति जातिग्रहणमेवात्रकर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ॥ ॥

अवयवेन अवयविन आक्षेपादिति भावः ... [margin note]
उत्तरपदसमासः
अतीव रोगात्
स्यादिति नशर्मा॰ वि

=अद्रवमित्यनेन रुधिरादिव्यावृत्तिः॥ नन्वेवमद्रवमिति पर्युदासः स्यात् आह। अथवेति। आकाशादेरमूर्त्तस्य वारणाय सर्वेति। अविभुद्रव्यपरिमाणमित्यर्थः॥ अविकारजमित्यनेन व्रणादिव्यावृत्तिः॥ =१

स्वाङ्गाच्चो किं स्वाङ्गमिति किं स्वमङ्गं स्वाङ्गमाहोस्विल्लक्षणान्तरमुक्तमिति प्रश्नः॥ अद्रवमिति द्रवतीति द्रवं ततोऽन्यदद्रवं मूर्त्तिः काठिन्यं अथवा सर्वगतद्रव्यपरिमाणं सा यस्यास्ति तन्मूर्त्तिमत् अविकारजमिति विकारो वातादिदोषः तस्माद्यन्न जातमित्यर्थः तथा अप्राणिस्थमपि संप्रति यत्पूर्वं प्राणिनि दृष्टं तदपि स्वाङ्गं यथा रथ्यापतिताः केशाः तस्य चेदिति अप्राणिनोऽपि मुखं स्वाङ्गं भवति यदि यथा प्राणिनां तत्स्थं वृत्तं तथैव प्राणिनामपि अप्राणिनो स॰

स्वाङ्गाच्चोप स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादित्युच्यते किं स्वाङ्गं नाम अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजं अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तस्य चेत्तत्तथायुतं अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गं अद्रवमिति किमर्थं बहुलोहिता नैतदस्ति बहुचो नेति प्रतिषेधो भविष्यति इदं तर्हि बहुकफा मूर्तिमदिति किमर्थं बहुबुद्धिः बहुमनाः नैतदस्ति। अत इति वर्त्तते इदं तर्हि बहुताना प्राणिस्थमिति किमर्थं स्थूलमुखा शाला अविकारजमिति किमर्थं बहुगडुः बहुपिटका नैतदस्ति इह तावत् बहुगडुरिति अत इति वर्त्तते बहुपिटकेति बहुचो नेति प्रतिषेधो भविष्यति इदं तर्हि बहुशोफा अतत्स्थं तत्र दृष्टं च अप्राणिस्थं प्राणिनि दृष्टं स्वाङ्गसंज्ञं भवति दीर्घकेशी रथ्येति तस्य चेत्तत्तथायुतं अप्राणिनोऽपि स्वाङ्गसंज्ञं भवतीति दीर्घनासिकी अर्चा तुङ्गनासिकी अर्चेति अथ उपसर्जनग्रहणं किमर्थं इह माभूत् शिखा उपसर्जनग्रहणमनर्थकं

१ बहुव्रीह्यधिकारात् उपसर्जनग्रहणमनर्थकं किं कारणं बहुव्रीह्यधिकारात्॥ ॥

पीति तस्य चेत्तत्तथा युतमित्यस्य सामर्थ्यलभ्योऽयमध्याहारः। बहुलोहितेति लोहितं रुधिरमुच्यते नैतदस्तीति ङीषभावार्थे लोहितस्य स्वाङ्गत्वप्रतिपादनं नोपयुज्यते स्वाङ्गे ध्रुवे उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्श्विति साधिकार्याभावार्थं नोपयुज्यत एव॥ ॥ ॥ ॥

=न तु कथमुपसर्जनग्रहणेऽसत्यन्तोदात्ताद्ङीष्प्रसिद्धिरत आह बहुव्रीहाविति ।२=

भा०कै०४
३३

अस्ति चेदानीमिति । अनेकपदावयवत्वाद्बहुत्वं बहुव्रीहेर्न संभवति । तत्र विधिसामर्थ्याद्बह्वच्ग्रहणमुत्तरपदविशेषणं भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः स्वङ्गेति
अङ्गे दक्षिणावयवविशेषः । अनन्तोदात्तार्थ इति बहुव्रीह्यधिकारात् स्वाङ्गस्योपसर्जनत्वे लब्धे पुनरुपसर्जनग्रहणमुपसर्जनमात्रपरिग्रहार्थमि

=तेन सुमुखी स्यादौ बह्वचो नेति निषे=
=धः इति भावः ।२=

बहुव्रीहेरिति वर्त्तते कृपकृतं बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तादिति बह्वजर्थेन तर्ह्युपसर्जनग्रहणं कर्त्तव्यं बह्वचो नेति प्रतिषेधं वक्ष्यति तद्बह्वज्ग्र-
हणमुपसर्जनविशेषणं यथा विज्ञायेत बह्वच उपसर्जनान्नेति अक्रियमाण उपसर्जनग्रहणे कस्य बह्वज्ग्रहणं विशेषणं स्यात्
बहुव्रीहेरिति वर्त्तते बहुव्रीहिविशेषणं विज्ञायेत अस्ति चेदानीं कश्चिद्बह्वज्बहुव्रीहिर्यदर्थो विधिः स्यात् अस्तीत्याह स्वङ्गस्वङ्गी-
ति बह्वजर्थमिति चेत्स्वाङ्गग्रहणात्सिद्धं स्वाङ्गग्रहणं क्रियते तद्बह्वज्ग्रहणेन विशेषयिष्यामः स्वाङ्गाद्बह्वचो नेति एवं तर्ह्यन्तोदा-
त्तादिति वर्त्तते अनन्तोदात्तार्थः अनन्तोदात्तार्थमुपसर्जनग्रहणं क्रियते अनन्तोदात्तार्थमिति चेत्सहादिकृतत्वात्सिद्धं परार्थं सहनञ्-
विद्यमानपूर्वाच्चेति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अनन्तोदात्तादपि भवतीति स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं तु स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं
तर्ह्युपसर्जनग्रहणं कर्त्तव्यं स्वाङ्गाद्यथा स्यात् स्वाङ्गसमुदायान्मा भूत् ॥ ॥ ॥

स्यनन्तोदात्तादपि ङीष् भविष्यतीति भावः । सहादिकृतत्वादिति सहादीनां ल्लतः [illegible] प्रतिषेधः नञ् भावः सहादिकृतत्वं तस्मादित्यर्थः सहादिपूर्वे
स बहुव्रीहेः पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघाते च नान्तोदात्तत्वमिति प्रतिषेधं न विदध्यादिति भावः ॥ ० ॥ ॥ ॥

राम०
३३

=एवं चोपसर्जनग्रहणं बहुव्रीहेरित्यस्य निवर्त्तनार्थं तस्मिन्प्रयोगसिद्धस्यान्तोदात्तादित्यस्यापि निवृत्तिर्भविष्यतीति केशी चन्द्रमुखी स्यादौ सर्वत्र ङीष् भविष्यति । अन्यथा यत्र बहुव्रीहौ मुखं स्वाङ्गमित्यादिनान्तोदात्तत्वं तत्रैव स्याद्दीर्घकेशी स्यादौ तु न स्यादिति भावः ।२=
=नासीति । इदं च सहपूर्वाभिप्रायं । नञ्पूर्वस्य नञ्सुभ्यामिति स्वरेण विद्यमानपूर्वस्य मुखेत्यादौ मुखं स्वाङ्गमित्यनेनान्तोदात्तबहुव्रीहौ विधेः प्रसक्तिर्नास्ति तु मुखं स्वाङ्गमित्यनेनास्ति नाव्ययेति निषेधात् ।१=

कल्याणपाणिपादेति पाणी च पादौ च पाणिपादं तत्कल्याणं यस्याः इति बहुव्रीहिः अत्र पाणिपादशब्द उपसर्जनं स च स्वांगसमुदायवाची न तु स्वांगवा-
ची यस्तु स्वांगवाची पादशब्दः स उपसर्जनं न भवतीति ङीष् न भवति अस्ति उपसर्जनग्रहणे पादशब्देन स्वांगवाचिना स्वांगांतो बहुव्रीहिर्भवती

कल्याणपाणिपादा अथ क्रियमाणेप्युपसर्जनग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति स्वांगं ह्येतदुपसर्जनं न स्वांगसमुदायः स्वांगग्रहणेन गृ-
ह्यते यथा न जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन गृह्यते काशिकोशलीया इति जनपदे तदवध्योरिति वुञ् न भवति एतदपि नास्ति प्रयोज-
नं असस्वांगपूर्वपदाद्वेति वक्तव्यं तेन स्वांगं विशेषयिष्यामः असस्वांगपूर्वपदात्परं यत्स्वांगं तदन्ताद्बहुव्रीहेरिति यच्चात्रास्वांगपूर्वपदा-
त्परं न तदन्तो बहुव्रीहिः यदन्तश्च बहुव्रीहिर्नैतदसस्वांगपूर्वपदात्परं स्वांगं ननु च तत्पूर्वस्मिन्योगे बहुव्रीहिविशेषणेनेसाहपू-
र्वपदविशेषणं तत् न स्वांगमस्वांगमस्वांगं पूर्वपदं असस्वांगपूर्वपदमस्वांगपूर्वपदादिति यद्येवं पूर्वस्मिन्योगे बहुव्रीहिरविशेषितो भ-
वति बहुव्रीहिश्च विशेषितः कथं क्तादिति वर्तते तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः असस्वांगपूर्वपदात्परं यत् क्तांतं तदन्ताद्बहुव्रीहेरि-
ति इदं तर्हि प्रयोजनं। बहुव्रीहेरिति वर्तमाने उपसर्जनमात्राद्यथा स्यात् निष्केशी यूका अतिकेशी मालेति॥ ० ॥

तिङीष् स्यात् काशिकोशलीया इति काशयश्च कोशलाश्चेति द्वंद्वस्तत्र भवा इत्यर्थे वृद्धात्पीति वुञ् न भवति। वृद्धिलक्षणश्छ एव भवति नस्वांगमिति
पर्युदासाश्रयेणात्र सदृशशब्दान्तरमर्थान्तरवाचि गृह्यत इत्यर्थः निष्केशीति केशेभ्यो निष्क्रांतेति प्रादिसमासः सत्सुरूपः॥ ॥ ॥

=अस्वांगपूर्वपदादिति बहुव्रीहिरि-
=तिभावः।१४=

=ननु पर्युदासेन स्वांगभिन्नस्य प्राणिस्थवाचकस्यैव ग्रहणं स्यात् आह- शब्दान्तरमिति- शब्दत्वेनैव सादृश्यं ग्रस्यते इत्यर्थः।१८=

नासिकोदरौष्ठ कवरपुछीति कवरशब्देन वर्णविशेषोऽभिधीयते विधिप्रतिषेधयोरिति विधिरुत्सर्गः प्रतिषेधस्त्वपवाद इति तुल्यबलत्वाभावादस्या
अपि प्राप्तेः सहादिलक्षणो नैव प्रतिषेधेन भाव्यमित्यर्थः न मृदूनामिति मृदुभिः कार्प्पासैः कृतः पटो मृदुरेव भवति अयं तु विधिः प्रतिषेधापवाप

नासिको नासिकादीनां विभाषायां पुछाच्च नासिकादीनां विभाषायां पुछाच्चेति क्रमं कल्याणपुछी कल्याणपुछा कबरमणिविष
शरेभ्यो नित्यं कबरमणिविशषरेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यं कबरपुछी मणिपुछी विषपुछी शरपुछी उपमानात्पक्षाच्च पुछाच्च उप
मानात्पक्षात्पुछाच्चेति वक्तव्यं उलूकपक्षी शाला उलूकपुछी सेनेति नासिकादिभ्यो विभाषायाः सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः
प्रतिषेधो विप्रतिषेधेन नासिकादिकादिभ्यो विभाषायाः सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो भवति विप्रतिषेधेन नासिकादिभ्यो विभा
अ५ षाया अवकाशः कल्याणनासिकी कल्याणनासिका सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणस्य प्रतिषेधस्यावकाशः समुखा अमुखा विद्यमान
मुखेति इहोभयं प्राप्नोति। सनासिका अनासिका विद्यमाननासिकेति सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो भवति विप्रतिषेधेन। नै
[illegible] षयुक्तो विप्रतिषेधः अयं विधिः अप्रतिषेधः विधिप्रतिषेधयोश्च अयुक्तो विप्रतिषेधः अयमपि विधिर्न मृदूनामिव कार्प्पा
सीनां कृतः प्रतिषेधविषय आरभ्यते। स यथैव बह्वच्लक्षणं संयोगोपधलक्षणं प्रतिषेधं बाधते एवं सहनञ्विद्यमानलक्षणमपि
॰बाधेत कान्तर्हि गतिः॥ ॥ ॥ ॥

वादत्वात् बलवानित्यर्थः कान्तर्हीति विधेरपि बलवत्त्वे विप्रतिषेधाभाव इति मन्यते। इदानीं यथा विप्रतिषेधोपपत्तिस्तथा दर्शयति॥ ० ॥

=सर्वप्रतिषेधकत्वात्॥

इहतावदिति दिक्पूर्वं अन्यत्रापीति यत्रापि प्रतिषिद्धो ङीषित्यर्थः असंयोगोपधादित्यादिकस्य प्रतिषेधोऽनंतरस्य विधिर्बाधो भवति प्रतिषेधो वेति ङीषु एव
भवति नानेन विधीयमानस्य ङीषो लभ्यत इति भावः एवमपीति वेसनुवर्त्ते नाद्विकल्पेन ङीष्विधीयते पक्षे प्राप्नुरखेत्यपि यथा स्यात्। तत्र ङीषामुक्ते पक्षे ङी

इहतावन्नासिकोदर इति वद्ध्वल्लक्षणस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति। सहनञ् विद्यमान पूर्वलक्षणस्य पुरस्तादपवादा अनंतरान्विधीन् बाधं
त इति। एवमियं विभाषा बद्ध्वल्लक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते सहनञ् विद्यमानलक्षणं न बाधिष्यते स्वोष्ठजंघादंतकर्णशृंगाच्चेति संयो
गोपधलक्षणस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति सहन। विद्यमान पूर्वलक्षणस्य मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधंत इति। एवमियं विभाषा सं
५६ योगोपधलक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते सहनञ् विद्यमानपूर्वं न बाधिष्यते दिक्पूर्वे दिक्पूर्वपदान्ङीषोऽनुदात्तत्वं दिक्पूर्वपदात् ङीष अनुदात्तत्वं
५५ वक्तव्यं प्राङ्मुखी ङीष्विधानेऽप्यन्यत्रापि ङीषियात् ङीपः प्रसंगः प्राग्ण्यत्का प्रत्ययस्वरत्वात्। ननु चैते विशेषा अनुवर्त्तेरन् संयोगोप
धाद्द्वचो नेति यद्यप्येते विशेषानुवर्त्तेरन् संयोगोपधाद्द्वचो नेति एवमपि दिक्पूर्वपदान्ङीषामुक्ते ङीष्प्रसज्येत नैष दोषः उक्त
मेतत् यत्रोत्सर्गापवादं विभाषा तत्रापवादे नमुक्ते उत्सर्गो न भवति अथवा ङीष आदेशो ङीप् करिष्यते। तत्तर्हि ङीषो ग्रहणं कर्त्तव्यं।
न कर्त्तव्यं। प्रकृतमनुवर्त्तते क्व प्रकृतं अन्यतो ङीषिति तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः दिक्पूर्वपदादिसेपापंचमी ङी
षितिप्रथमायाः षष्ठी प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पंचम्यः प्रकल्पिका भवंति नायं प्रत्यय
विधिः विहितप्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्त्तते जातेरस्त्री जातेरित्युच्यते काजातिर्नोम॥ ०॥
षप्राप्नोतीत्यर्थः उक्तमिति पारमध्ये षष्ठ्यावेत्यादौ। नतत्र ङीषामुक्ते तावेव भविष्यतीति नार्थः सत्रभंगेनेत्यर्थः जातेरस्त्री काजातिरिति लक्षणावि

॥१०॥

=ननु करणसाधनग्रहणं कस्मादाकृतिसमानाधिकरणतया स्त्रीलिंगाकृतिग्रहणीकेति प्राप्नोतीत्यत आह: सामान्य इति। १= नन्वेवं तटादेः सर्वलिंगत्वाज्जातित्वं न स्यादत आह: अपर इति। पूर्वलक्षणेनाप्राप्तस्येत्यर्थः। एतदभावेऽपि पूर्वेण सिध्यतीति भावः।

भा०कौ०४
३५

आकृतिग्रहणेति गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणमिति करणसामान्ये पदं संक्रियते तत्राकृतिशब्दसन्निधाने स्त्रीत्वप्रतिपत्तिर्बहिरंगत्वात् स्त्रीप्रत्ययनिमित्तं न भवति आकृतिर्ग्रहणं यस्याः साकृतिग्रहणा ऽवयवसन्निवेशविशेषव्यंग्येत्यर्थः एतेन गोत्वादि जातिर्लक्षिता। ब्राह्मणत्वादिस्तु न संगृहीता ब्राह्मणक्षत्रियादीनां संस्थानस्य सदृशत्वादिति तत्संग्रहायाह लिंगानामिति लिंगानि सर्वाणि न भजतीति सर्वशब्दस्य लिंगापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासो एविशिति ऽविमर्शयः। लिंगानामिति कर्मणि षष्ठी। अप्राप्तप्रापणार्थं चेदं वचनमिति तटादेः सर्वलिंगत्वेऽप्याकृतिग्रहणत्वात् जातित्वोपपत्तिः। अपरे

=बोधकत्वाज्ञाप्यकारवच =नाचेत्सर्थः।३

=नेति...

आकृतिग्रहणा जातिर्लिंगानां च न सर्वभाक्। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह॥ ॥ अपर आह प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्वस्य युगपद्गुणैः असर्वलिंगां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः गोत्रं च॥ श्री श्री ॥१०॥

=अपदेशसहायप्रत्यक्षेणैकत्रगृहीतब्राह्मणस्य तज्जात्यपित्रपत्यादिरूपपिंडान्तरे ग्रहणवत् देवदत्तत्वं क्वचिल्लिंगान्तरे प्रतीयते। १= शेषं स्पष्टमिति। यतिः २= नन्वेवमात्मनः प्रादुर्भावविनाशाभावेऽजातित्वं न स्यादत आह यावद्द्रव्येति। एतदर्थोपलक्षणं तदित्याशयः।३=

णापेक्षं च लिंगानामिति जातिलक्षणमिति ब्राह्मणत्वादिरेव लक्ष्यते। तेन देवदत्तत्वस्य सर्वलिंगत्वेऽपि जातिलक्षणाद्दीषभावः सकृदिति अयं गोरिति सकृदुपदिष्टा जातिर्निर्ग्राह्या तु निश्चेतुं पिंडान्तरे शक्येत्यर्थः गोत्रमिति अपत्यमित्यर्थः। चरणशब्देन शाखाध्यायिनो गृह्यन्ते। गोत्रस्य सर्वलिंगत्वात् पृथगुपादानं नाडायनेन न संसक्तमिति दर्शनात् प्रादुर्भावेति सत्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां आविर्भावतिरोभावौ प्राप्नोति यावद्द्रव्यभाविनीत्यर्थः। गुणैरिति युगपद्द्रव्येण सह वर्तते यथा निर्गुणस्य द्रव्यस्योपलंभो न भवत्येवं जातिरहितस्यापीत्यर्थः बह्वर्थामिति सर्वं व्यक्तिवाचि-

=सहेत्यर्थः।१=

१ नीमित्यर्थः अर्थशब्दो विषयवाची॥ ४१

पा० ३५

=गुणैरिति। इदमत्र लक्षणे स्वरूपकथनपरं तेन द्रव्यगतजातिरेवात्र सर्वत्र वक्ष्यमाणत्वात् तटीब्राह्मणीत्यादि सिद्धावपि देवदत्ते। तेन सिध्यत्यनो बह्वर्थामिति लक्षणान्तरं एवं तु शुक्लादिशब्देऽपि प्राप्नोत्यतोऽसर्वलिंगामिति। तथा चानेनापि

=चरणानीतिनपुंसकत्वोपपत्तयेआह-चरणेति-१=

चरणानीति चरणशब्दोऽध्ययनवचनः इह तूपचारात्तद्धेतु युवतिरेते कुमारी भार्येति कौमारमयावद्द्रव्यभाव्याकृतिग्रहणत्वात् जातिरिति जाते स्त्रीति पुंवद्भाव प्रतिषेधः। उत्तरे लक्षणे कौमारं जातिर्न भवत्यायावद्द्रव्यभावित्वात् पूर्वोक्तमेव लक्षणं भाष्यकारस्य मतं अपर आह सन्निधानादिसाहुः तथा च युवतिर्ब्रा प्र चउदाहरणं दर्शितं सिताद्विद्वितिप्राप्तस्य पुंवद्भावस्य जाते स्त्रीति निषेधात् अयोतियदा स्त्रीविषयोस्मिन्नर्थे प्रकृतिर्निमित्तत्वे स्वपदार्थे प्रकृतिर्निमित्तमा

चरणानि च कः पुनरेतयोर्जातिलक्षणयोर्विशेषः यथा पूर्वं जातिलक्षणं तथा कुमारी भार्येति भवितव्यं यथोत्तरं तथा कुमारभार्येति भवितव्यं अथा स्त्रीविषयादिति कथमिदं विज्ञायते समानायामाकृतावस्त्रीविषयमिति आहोस्वित्क्वचिदस्त्रीविषयमिति किं चातः यदि विज्ञायते समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषयमिति। द्रोणी कुटी पात्री न सिध्यति अथ विज्ञायते क्वचिदस्त्रीविषयमिति माला बलाका अत्रापि प्राप्नोति अस्तु क्वचिदस्त्रीविषयमिति [illegible] कथं माला बलाकेति अजादिषु पाठः करिष्यते अयोपधादिति किमर्थम्। इभ्या। क्षत्रिया अन्यत्वमिदमुच्यते अयोपधादिति अकोपधादिति वक्तव्यं इहापि यथा स्यात् चटका मूषिकेति यद्यकोपधादित्युच्यते काकी कोकी। पिकी मुकोति न सिध्यति अस्तु तर्ह्ययोपधादित्येव कथं चटका मूषिकेति अजादिषु पाठः कर्तव्यः॥ ॥ ॥

स्त्रीयते तदा समानायामाकृतावस्त्रीविषयादित्येष पक्षो भवति। यदा तु प्रातिपदिकमन्यपदार्थत्वेनास्त्रीयते तदा यत्र क्वचिदस्त्रीविषयादित्येष पक्षः संपद्यते द्रोणीति द्रोणशब्दः परिमाणविशेषे पुल्लिंगो गवादन्यां तु स्त्रीलिंगः मालेति मलनं माल इति पुल्लिंगः क्षेत्रविशेषे नपुंसकं। बलपाका यतीति बलाकशब्दो यौगिकः पुंसि दृश्यते अस्त्विति अन्य एव क्रियावाची जातिशब्दस्त्वन्य एवेति परिहारं तामपास्त्रसंभवति॥ ॥ ॥

=स्त्रीविषयार्थपठितप्रमाणपाकक
=र्गेत्रिस्वरेनकार्यमिसाणयः।१=

=एवंकुटशाङ्गरवेस्त्रीलिंगःपश्चेपुमान्पात्रशब्दोजननसामान्येऽर्थस्त्रि। विशेषेस्त्री-१=

गवयीति गौरादिष्विदानीं तनैर्गवयादयः प्रक्षिप्ता इति वार्त्तिकारंभाद्विज्ञायते पाककर्ण सरद्काण्डेति अत्रास्त्वति: किन्त्वंतोगत्यते अयमप्यजादिषु पाठ इ
दानीतनः त्रिफलेति त्रयाणां फलानां समाहार इति द्विगुः ततो द्विगुलक्षणात् ङीपः परत्वात् टाप् प्राप्तो निषिध्यते तन्निषेधसामर्थ्यात् ङीबपि न भवति तथो

मुकय१

योपधप्रतिषेधे गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः योपधप्रतिषेधे गवयहयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यं ग
वयी गवया हयी हया मुकयी मुकया मनुषी मनुष्या मत्सी पाककर्ण सरद्काण्डप्रांतशतैकेभ्यः पुष्पात् सदकांडप्रांतशतैकेभ्यः
पुष्पात्प्रतिषेधो वक्तव्यः सत्पुष्पा प्राक्पुष्पा कांडपुष्पा। प्रांतपुष्पा शतपुष्पा एकपुष्पा संभस्त्राजिनशणपिंडेभ्यः फलात् संभस्त्रा
जिनशणपिंडेभ्यः फलात्प्रतिषेधो वक्तव्यः संफला भस्त्राफला भस्त्राजिन। अजिनफला अजिनपिंडफला पिंडशण
ण। शणफला श्वेताच्च श्वेताच्चेति वक्तव्यं श्वेतफला त्रेश्च त्रेश्चप्रतिषेधो वक्तव्यः त्रिफला मूलान्नञः मूलान्नञः प्रतिषेधो वक्त
व्यः अमूला इतोमनुष्यजातेरिति वर्त्तमाने पुनर्जातिग्रहणं किमर्थं अयोपधादिति वर्त्तते योपधादपि यथास्यात् औदमेयी इ
तोमनुष्यजातेरितीञ उपसंख्यानं इतो मनुष्यजातेरितीञ उपसंख्यानं कर्त्तव्यं सौतंगमी मौनिचिती ॥ ॥ ॥

एत्र विशेषाभावात् इतोम औदमेयीति उदमेयस्यापत्यमतइञ् सौतंगमीति सुतंगमेन निर्वृत्तेति वुञ्छणादिसूत्रेण इञ् ॥ ॥ब्धा ॥

॥ श्री ॥ श्री ॥ ॥ श्री ॥ श्री

= द्विगुसमासस्यांतोदात्तत्वेन ङीपुदात्तनिवृत्तिस्वरेऽपि विप्रतिषेधस्वरे वा विशेषाभावादित्यर्थः ॥ १२

उदु. तः पञ्चाग्रेदेति वर्णग्रहणे अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठत इति भावः गोस्त्रियोरिति एकादेशस्यान्तादिवद्भावादुपसर्जनान्तं प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययान्तं भव
तीति भावः नद्यृत इति नद्यन्तो बहुव्रीहिर्भवतीति भावः दीर्घोच्चारणे तु तत्सामर्थ्यान्न कप्ह्रस्वौ न प्रवर्त्तेते उभयत इति एकादेशस्यान्तवत्त्वेन प्रातिपदिकसंज्ञा
संपाद्यान्यथा प्रत्यय इति प्रतिषेधप्रसंगः आदिवत्वेन च स्त्रीप्रत्ययत्वसाधमित्येकोवयवो युगपद्द्वयोरित्येषा वृद्धिर्विधेया न्न प्रवर्त्तेते स्त्रीप्रत्ययवि धे

उदु. तः किमर्थोऽकारः विशेषणार्थः क्व विशेषणार्थेनार्थः नोङ्धात्वोरिति नोधात्वोरित्युच्यमाने पवाग्वायवाग्वे इत्यत्रापि प्रसज्येत अथ
दीर्घोच्चारणं किमर्थं न उदु. त इत्येवोच्येत का रूपसिद्धिः ब्रह्मबन्धूः वीरबन्धूरिति सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धं न सिध्यति गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्व
त्वं प्रसज्येत इह च ब्रह्मबन्ध्वा छत्रं ब्रह्मबन्धूच्छत्रं पत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यस्तुक्प्रसज्येत इह च ब्रह्मबन्धूः वीरबन्धूः नद्यृ
तश्चेति कप्प्रसज्येत नैष दोषः यत्तावदुच्यते ब्रह्मबन्धूः वीरबन्धूरिति गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं प्रसज्येतेति उभयत आश्रयणे नान्ता
दिवत् यदप्युच्यते ब्रह्मबन्धूच्छत्रं पत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यस्तुक्प्रसज्येतेति पदान्तपदाद्योरेकादेशः सिद्धः न चैष प
दान्तपदाद्योरेकादेशः यदप्युच्यते इह ब्रह्मबन्धूः वीरबन्धूरिति नद्यृतश्चेति कप्प्रसज्येतेति नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तत् न चै
ष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः शेषलक्षणस्तर्हि कप्प्राप्नोति तस्माद्दीर्घोच्चारणं कर्त्तव्यं उदुग्रहणे प्राणिजाते [illegible] रज्वादीनां उदु. प्रकरणे च
प्राणिजातेरिति वक्तव्यं अलाबूः कर्कन्धूः प्राणिजातेरिति किमर्थं ॥ ० ॥

षणं चोपसर्जनं न चात्र स्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वमिति ह्रस्वाप्रसंगः पदान्तेति अधीते सादृश्यविसर्थः तस्मादिति उकारद्वयं दीर्घेण निर्दिष्टं तत्र द्वितीय उका
रः परत्वाद्बाधकस्य शेषलक्षणस्य कपो बाधनार्थ इति भावः अलाबूरिति उदु. मतिनोङ्धात्वोरिति विभक्ते रुदात्तत्व प्रतिषेधो भवत्यलाब्वेति ॥ ॥

धा०कौ०४
३७

संहित सहितोरूरीति नन्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् संहितशब्दग्रहणेन सहितशब्दस्यासिद्धं ग्रहणं एवं तर्हि विद्यमाने हितमस्य सहित इति यदा बहुव्रीहिः
तदर्थं वार्त्तिके सहोरूरीति सहेते इति सहा ऊरू यस्या इति बहुव्रीहिः अथवा विद्यमाना ऊरू यस्याः सा सहोरूः इति पूर्वे तिशयप्रतिपादनार्थः प्रयोगः कद्रु गुग्गुलुम

कवाकुः अरज्वादीनामिति किमर्थं रज्जुः हनुः संहितं सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यं संहितोरूः सहोरूः कद्रु असत्यमिदमुच्यते कद्रुकमण्डल्वोरिति।
कद्रुकमण्डलु गुग्गुलु मधु जतु पतयालू नामिति वक्तव्यं। कद्रूः कमण्डलूः पीला न च लदमधूः नियतेर जावती भृंगजतूः कुरुथ्रवी लक्ष्मी पतयालूः पङ्ग्‌
श्चाप् पाद्यपत्रश्चाप् पाद्यपत्रश्चा प्रवक्तव्यः शार्ङ्गरवक्ष्या पौतिमाष्या तत्रायमप्यर्थः गौकक्ष्य शब्दः क्रौड्यादिषु पठ्यते सत्र पठित तत्त्वो भवति यदि न पठ्य
तेगौकक्षीपुत्र इति संप्रसारणं न प्राप्नोति इष्टमेवैतत्संगृहीतं गौकक्ष्यापुत्र इत्येव भवितव्यं एवं हि सौनागाः पठंति ष्यङः संप्रसारणे गौकक्ष्यायाः
प्रतिषेध इति आवट्याच्च अनउपधालोपिन उधसोऽङी ष्पूर्वविप्रतिषिद्धं अनउपधालोपिनोऽन्यतस्यामिसेतस्याऽधसोङीष्भवति पूर्वविप्र
तिषेधेनाः न उपधालोपिनोः न्यतरस्यामित्येतस्यावकाशः बहुराजी बहुतक्ष्णी। उधसोऽङी ष्भवतीत्यस्यावकाशः विमाबाङी प्रपदानदी प्र सो वका
शः ङी प्रसंगे उभयं प्राप्नोति उधसोऽङी पूर्वतीत्येतद्भवतिष्यते आवट्याद्यत्र आप्चाप आवट्याद्यत्र आप्चाप्योभवति पूर्वविप्रतिषेधेन आवट्याद्य
त्र आपो वकाशः उदीची आवट्या अस्यावकाशः अन्यानि ष्यन्तानि गार्ग्यायणी वात्स्यायनी आवट्यशब्दात् चापमुभयं प्राप्नोति आवट्याय
नी अतोभवति पूर्वविप्रतिषेधेन आवट्यग्रहणेन नार्थः यत्र श्चापश्चाप इत्येव उदमपि सिद्धं भवति शार्ङ्गरवक्ष्यायणी पौतिमाष्यायणी। यत्र
×वति पूर्वविप्रतिषेधेनःसत र्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। अनउपधालोपिनोऽन्यतस्यामित्यत्रोधसोऽङीभः ×ऽ. ग्रहणेन नार्थः॥ ॥ ॥

षष्ठीतात्

धुजत्वाणां छंदसिलिंगव्यत्ययेन स्त्रीत्वं पतयालु शब्दः स्पृहिगृहीसालुजंतः यङ्‌चाप् शार्ङ्गरक्ष्येति गर्गादियञन्ताः एते आव। अन इति यद्यपीदमन्यत्र
वक्तव्यं तथाप्यन्यार्थं पूर्वं प्रतिषेधप्रतिपादनप्रसंगेनात्रोक्तं॥ ॥७॥ ॥श्री ॥ ॥

एम०
३७

नी०

गौकक्ष्यायणीति गोकक्ष्यस्यापत्यं गोत्रं स्त्री गार्ग्यादित्वाद्यञ् ततः ष्यङ् प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् इत्यनेन तत्प्रत्ययो विधीयमानः ष्यङ् तादपि
भवतीति प्रक्रियासूत्रे गोत्रे इत्युक्तं ङ्याप्प्राक्षीति इक्षस्यापत्यं गोत्रे स्त्री सतङ् न उत्तमशब्देन प्रकृष्टसमावचनमाश्रित्य प्रयुज्यन्ते तच्चेति यत्रैकोऽनुगतः प्रय
मोच्चारितत्वात् त्रयस्तु द्वितीयाद्यौच्चारिताः तत्रोत्तमशब्दः प्रयुज्यते एवं च चतुर्थप्रभृतिषु प्रयुज्यते उत्तरगतापेक्षया चात्र प्रभृतिषु इत्युक्तं प्रकर्षे चेति चणाचे
दर्थे वर्त्तते क्वचित्तु प्रकर्षे चेदिति पाठः यदि प्रकर्षप्रत्ययं कृत्वा दाक्ष्यायण्याः पोत्रमं न भवतीत्युच्यते तत उच्छिद्यात्तमपि स्यादिति किमेतन्निदं ष्यङ् दाक्ष्यादिसौम सयप्रसं

ष्यङ् स्थापरसेवं गोकक्ष्यशब्दः कौड्यादिषु पठ्यते इदमपि सिद्धं भवति गौकक्ष्यायणी ततस्तर्हि बकुत्वं न बकुत्वं एवं वक्ष्यामिश्राचां ष्यङ् तद्धितः सर्वत्र
क्व सर्वत्र यत्र ष्यङ् स्थानस्य प्राप्नोति ष्यङ् एव तत्र भवतीति ततो लोहितादिकतन्तेभ्यः सर्वत्र क्व सर्वत्र प्राचां चोदीचां च आणिञोः इहकस्मान्न भवति दा
क्षी प्लाक्षीति आति शब्देनाप्तमशब्देन निर्देशः क्रियते सच त्रिप्रभृतिषु वर्त्तते॥ त्रिप्रभृतीनामभावात् पद्येवं प्रकर्षे चेन्न पं कृत्वा दाक्ष्याणे
पोत्रमं गुरु आमिविधिः केन तेनस्मात् प्रकर्षयद्यपंतमः प्रकर्षे चेन्नमं कृत्वा दाक्ष्यायणेऽपोत्रमं गुर्विसुच्यते आमिविधिः केन तवनस्मात् ज्ञ्यापि
तिप्राप्नोति प्रकर्षयद्यपंतमः यद्यपंतमः प्रकर्षे वर्त्तते उद्भूतस्य प्रकर्षो यं गतशब्दोऽत्र लुप्यते उद्भूतस्यायं प्रकर्षः गतशब्दस्यात्र लोपो भवति
१ नाद्ययार्थप्रकर्षोऽस्ति धात्वर्थोऽत्र प्रकृष्यते॥ ॥

गाद्युत्तमामिति प्राप्नोति उत्तरगतस्येति उच्छब्दोऽत्र साधनक्रियावचनः तत्र क्रियाप्रकर्षद्वारको द्रव्यप्रकर्ष इह द्रव्यप्रकर्ष इति वचनाद्दाम्न भवतीत्यर्थः ग
त शब्देत्रेति उच्छब्देन गतार्थस्याभिधानात् प्रयोग एव गत शब्दस्य लोपः धात्वर्थो त्रेति धातु शब्देन धात्वर्थोऽत्र क्रियाभिधीयते सोऽर्थः प्रयोजनं विषयो
वा यस्य स धात्वर्थः साधनाधाराः पदार्थः स प्रकृष्यते क्रियाप्रकर्षद्वारेणेत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

=कर्मत्वादिरूपत्वाधारः।१= ननु धात्वर्थप्रकर्षेप्य द्रव्यप्रकर्षे पचतितरामित्यत्रेवास्त्याद्यत आह· धातुशब्देनेति· प्रयोजनमिति· क्रियार्थं साधनोपादानात् क्रिया तत्प्रयोजनं· विषय इति· उद्देश्यमित्यर्थः।२=

एते प्रयोगाः भाष्यकारानभिमताः क्रमशः सम्पूर्णभावादिति विवरणकाराः॥

=तस्मात्तद्रूपत्वात् द्रव्यरूपत्वात्=
=मः प्राप्तिः स्यान्नेतुरयेति भावः।१=

त्रयाणामिति यत्र त्रयो वर्णास्तत्रैकोऽनुत्तमो द्वावुत्तमौ द्वयोश्चैकस्य प्रकर्षे तरया त्वमयो वा ध्वना उत्तमशाब्दो नास्तीति वा एतद्धेतिष्षड्. न प्राप्नोति यत्र तु चतुष्प्रभृतयो
वर्णास्तत्रैव ष्षड्. स्यादित्यर्थः भिद्यत इति नमयः पित्वादनुदात्तत्वात् उत्तमशब्दस्याद्युदात्तं प्राप्नोति संतोदात्तेष्वप्यते एतज्ज्ञो न्यादि पूर्वोत्तमयशब्दत्वमयो सर्वत्रेतिपाठान्तरे
स्पयोरके न च क्रियाप्रकर्षे प्यामंतस्य क्वचित्प्रयोगो दृश्यत इत्सनभिधानादुत्तमशब्दान्तमवेव नास्ति॥ अनुत्तमस्त्वेवत्तु उत्तमशब्दः स्वभावात्त्रिप्रभृतीनामं समाहेश   हेलार
द्वान्तरमिति दृष्टमिति त्रिग्रहणं बहुलोपलक्षणार्थं तेन त्रिप्रभृतिषु यद्‌प्यन्तरमं तत्पूर्वं तत्र दृष्टमित्यर्थः आतिशायिकेति आतिशायिक उत्तुष्प्रभृतीनामं

नायमभ्यर्थेऽस्य प्रकर्षः। कस्तर्हि वाल्लभ्येऽस्य उद्धृतोऽपेक्षते किंचित्त्रयाणां द्वौ किलोद्धृतौ अन्तुद्धृतमपेक्ष्यो द्धृत इसेतद्धवति त्रयाणां द्वौ किलोद्धृतौ त्र
याणां किल द्वौ उद्धृतौ भवतः चतुष्प्रभृतिकत्वेभ्यो वाऽऽख्यायां न सिध्यति चतुष्प्रभृतिषु ष्षड्. त्वमः वाऽऽख्यायां न सिध्यति वाऽऽख्यायां न प्राप्नोति किंका
रणं चतुष्प्रभृतीनामभावात् भिद्यते स्वरात्तेन विधिस्थानो न लक्ष्यते भिद्यते एवत्स्यस्वरस्तेन आतिशायिकेन तमशब्देनोत्तमस्य विधिस्थानो न   अवर्णान्तमिदं·३८
कंचिदपि लक्ष्यते शाद्वान्तरमिदं विद्याद्दृष्टमभ्यन्तरं त्रिषु एवं तदर्थमोऽयमातिशायिकेन समानार्थस्तम [illegible]
[illegible] त्रिप्रभृतिषु वर्तते किंपुनरयमणिज्ञो यादेशः आहोस्विदणिज्ञां पः कश्चात्र विशेषः ष्य उ अनादेशे यलोपवचनं ष्यङि अनादेशेय
९लोपोवक्तव्यः क्षीरस्मेध्याया श्लाघाः औरमेघाः॥   ॥   ॥

समाह अनुत्तमस्त्रिप्रभृतीनामित्यं सत्तमात्रेण सदृशार्थत्वमिति भावः तम इति तमंतेऽनुत्पन्न शब्द इत्यर्थः किं पुनरिति प्रत्ययविधावपि गापोष्टक् क्रीहि
शास्त्रो ठेणि साद्देष्ष क्षीर स्यन इति संदेहात्त्वः क्षीरमेध्याया इति उरमेघस्यापत्यं गोत्रं स्त्री अत इञ् य घत्रे अंतात्परः स्त्रियां ष्य ङि· धी यते तेन दापत्यय   पाम॰
कारेण भवतीति यलोपो न प्राप्नोति आदेशपक्षे तु स्थानिवद्भावात् ष्यङ्. आपत्यमिति यलोपः सिध्यति॥   ॥   ॥   ३८

द्विरिति इत्यस्वेत्यस्यानन्तरं ष्यङः स्त्रीति वक्तव्यं तेनेत्यः परोक्षः ष्यङ् तदन्तात् ङीप् भवतीत्ययमर्थो भवति संघातेऽसंपिततयैव वक्तव्यं ॥ आदेशपक्षे तु स्त्रीनिवृत्त्या वा
सिध्यति औडुलोम्येति उडुलोम्नो पत्यं गोत्रे स्त्री वा बाह्वादिभ्यो लोमन् शब्दस्य पाठात् केवलस्य तस्या पक्षेन योगाभावात् तासामर्थ्यात् तदन्तेतग्रहणादि ति प्रत्ययः

द्विरणिविधिः द्वित्वणविधेयः औदमेघ्याया म्छात्रा औदमेघाः औदमेघ्यानां संघः औदमेघ इत्यसण् न प्राप्नोति अस्तु तर्ह्यादेशः आ
देशे ल्लोपवचने यद्यादेशः अनो लोपो वक्तव्यः औडुलोम्या शारलोम्येति ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः प्रसज्येत न वा ष्य
ङो लोपनिमित्तत्वात् न वा एष दोषः किं कारणं ष्यङो लोपनिमित्तत्वात् लोपनिमित्तः ष्यङ् । न चाकृते लोपे ष्यङ् प्राप्नोति किं का
रणं गुरूपोत्तमयोरित्युच्यते न वा कृते लोपे गुरूपोत्तमता भवति अथवा पुनरस्तु परः ननु चोक्तं ष्यङ्श्चादेशे यलोपवचने द्विरणि
विधिरिति नैष दोषः यत्तावदुच्यते यलोपवचनमिति अदोष एषः किं कारणं पुंवद्भावात् यजादौ तद्धिते यजादौ तद्धिते पुंवद्भावो भविष्य
ति भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति अयं तर्हि दोषो द्विरणिविधिरिति नैष दोषः तिद्धस्य प्रत्ययविधौ स च तिद्धः प्रत्ययविधौ उभयमिदमुक्तमादेशः
८९ प्र२३ इति च किमत्र न्याय्यं आदेश इत्येव न्याय्यं कुत एतत् एवं चैव हि कृत्वाचार्येण सूत्रे पठितं ॥ ॥

=बहुव्रीहिः इत्यंतस्य पूर्वगुरूपोत्त
=भतमपेक्षितं तत्र लोपं विनाने तिभावः।

तत्र यदि तदादेशः ष्यङ् क्रियेत तदा ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावाद्विल्लोपो न प्राप्नोति प्रत्ययपक्षे लिङ्गव्यवधानात् प्रकृतिभावाभावः न वे
ति आनुपूर्व्याश्रयेण दोषं परिहरति तिद्धश्चेति यद्यपि लिंगाद्विशिष्टपरिभाषाश्रयेण इत्येतान् प्रातिपदिकादणविधीयमानः ष्यङ्न्ता
८ द्विपितिध्यति तथापि पुंवद्भावस्य न्याय्यत्वात् न संबोक्तः ॥ ॥ ॥

=ओपं विना गुरूपोत्तमत्वसत्त्वानुपूर्वीन भवतीसेवमाश्रयणात्.१२=

सानुबंध ष्यङः प्र
तिमित्यर्थः॥ सोध
कृतरमाह अध्याद
ति

षष्ठ्याचेति चशब्दो हेतौ अणिञोरनार्षयोरितिषष्ठी निर्दिष्टा आदेशार्थे एवा प्रत्ययपक्षस्याभिमतत्वेद्य संदेहाय पंचम्येवोच्चार्येत। औरसघेय इतिष्य
ङ् ताजस्त्रीष्योठकु रदानी प्रत्ययवा घ्यादेश वाक्किनो दोषमुत्भावयति अनुबंधाविति तायाममेति प्रत्ययवादी प्रत्ययेह्रतेटा वंकरोती सयर्थः आदेशावा
घ्याहममापीति आप इति अकारः प्रधानंतद्विशेषणमरत्त तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधात्स्थानिवतभावाभावः आणंतादकांतता दिति तुविज्ञायमाने स्यास्त्र

=एकइकि एकोऽकारेयङ्ष्याविसत्रग्रहणार्थइसर्थः। एकानुबंधकत्वादस्येयग्रहणंस्यात्तनुबंधे दिनिरूपः द्वितीयो विकार्थइत्यर्थः। अत्रैवेति यङ्ष्याविसत्रैवेसर्थः। चावर्थः। अत्रष्याङि चचापू सिध्यर्थमितिभावः। २

षष्ठ्याच निर्देशः कृतः अतएवपक्षोनिर्दोषः ननुचपरस्मिन्नपिसंनियोगेदोषास्ते परिहृताः पुंवद्भावेन यल्लोपः परिहृतः सचपुंवद्भावः अष्ठे
भवति तत्रते औरसमेधेयोनसिध्यति अनुबंधौ लयाकार्यौ यस्यादेशः अनुबंधौ तेन कर्तव्यौ एकः सामान्यग्रहणार्थः अपरंसामान्यवि
घातार्थः कसामान्यग्रहणार्थेनार्थः परःष्याविति अपसामान्यग्रहणविघातार्थेनकार्यः अत्रैव। किंप्रयोजनं चावर्थम् चान्यथा
स्यात्तत्र वकर्थं चापटाविशिर्मेमा। टायाममसिद्धं ननुचममापिटाया सिद्धं नसिध्यति आण इति इन्न इतिचेती कारः प्राप्नोति नैषदोषः नैवं
विज्ञायते अणंतादकारांतादिनंतादिकारांतादिति कथंतर्हि आपो कारः इन्न इकार इतिसवर्णार्थस्तर्हिलयाचावकृत्यः न्निती स्याद्युदात्तत्वं
माभूत् च्चितोंत उदात्तो भवतीसंतोदात्तत्वं यथास्यादिति तवापितर्हि ष्यङाऊक्रवातस्त्रीलस्वरापत्नप्राप्नोति॥ ॥ ॥

यमकारांततंस्थानिवद्भावादणांतत्वं चेतिस्याद्वेवसीप्रत्ययः। इन्नादेशस्यनुप्पदोनस्याश्रयमिकारांततंनापिस्थानिवद्भाव प्रापितमनल्विधाविति सेधादि
तितनः सिद्धएवतस्याघ्यचेन्नउपसंख्यानमिसत्रेतत्रसपेक्ष्यते तदाघ्यादि कृतेनिकारांततत्वात्ङीषोप्रसंगःप्रत्ययवा घ्याह स्वरार्थइति इन्नादेशोयदिष्यङ्
क्रियतेतदंताचटापूतदावाऽन्धेत्या ध्युदात्तत्वंस्यात्तस्मादंतोदात्तार्थस्तया चाविधेयः आदेशवाघ्याह तवापीति ममतुयङः ष्याविति वचनाच्चाबभवतीति

=अत्रैववारणार्थमितइत्यस्यानुवृत्तिस्तत्रेतिभावः। २

प्रत्ययवाग्राहं नैषदोष इति उक्त इति द्योतितइत्यर्थः एकस्यष्ठीत्वद्योतनेसामर्थ्याभावात् द्वयोर्द्योतकत्वं एतच्च प्रयोगदर्शनादवसीयते आदेशवाग्राहं सा
नुबंधकस्येति इत्र एवाकृतऋकारोत्संतकस्यादेशः करिष्यते तेनत्रिस्वराभावात् प्रत्ययस्वरेणापिकृत एकादेशउदात्ते नोदात्त इति वा स्थाशब्दं नोदात्तोभवि

नैषदोषः उक्तेपिहिभवंसेते। युक्तेपितुस्त्रीत्वेभवंसेतेदाबारय इति उक्तमेतत् स्वार्थिकाष्टाबादय इति सानुबंधकस्यादेशोमम ममा
पितर्हि सानुबंधकस्यादेशइत्कार्यंनेति तेनत्रित्वभविष्यति अछ्वानिवृत्ते दोषस्तेवृद्धिरत्रनसिध्यति अछ्वानिवृत्तेदोषः वृद्धिस्तेनआप्रो
ति औदुलोम्याशास्त्रोम्येति। नचेदानीमर्धजरतीयंलभ्यं वृद्धिमेभविष्यतिस्वरोनेति तद्यथा अर्धं जरत्याः कामयते अर्धंनेति
तयाप्यत्रविशेषार्थकर्तव्यं स्याद्विशेषणं तयाप्यत्रविशेषणार्थोनुबंधः कर्तव्यः अविशेषणार्थेनार्थः ष्यङः संप्रसारणं इति अ
क्रियैवविशेषोऽसानुबंधोविशेषवान् अक्रियैवविशेषः सानुबंधस्तु विशेषवान्॥ ॥ ॥ ॥

ष्यतीत्यर्थः प्रत्ययवाग्राह अछ्वानिवृत्त इति अर्द्धे जरतीयमिति समासाच्चतद्धितपादिति छप्रत्ययः पुत्रत्वकामयते अंगांतरंतुजरसाः कामयते
आदेशवाग्राह त्वंष्या नेति प्रत्ययवाग्राह अक्रियैवेति यस्यसंप्रसारणमितिवक्ष्यते निरनुबंधकत्वाच्चायमेवग्रहीष्यते अवदत्तापुत्र इत्यादौतुष्यङः सा
नुबंधकत्वात्संप्रसारणंनभविष्यतीत्यर्थः॥ ॥ ॥

आदेशवाद्याह पाश्यायामिति यदीह यप्रत्ययं विधाय यस्य संप्रसारणमित्युच्यते तदा पाशानां समूहः पाशादिभ्यो य इति यप्रत्यय पाश्यापतिरित्यादौ सं-
प्रसारणप्रसंगः। प्रत्ययवाद्याह एक इति [illegible] आदेशवाद्याह अयेति चेक्रियित इति धातोरेकाच इत्यनेन विहिते यङि इत्यर्थः यङः पूर्वोचा-
र्य संज्ञा चेक्रियितमिति। प्रत्ययवाद्याह अव्यवधानादिति अकारेणाव्यवधानादित्यर्थः। पुत्रपत्योरिति सप्तमीनिर्देशादनंतरस्य यङः संप्रसारणेन भाव्यं तत्र वारा-
द्याशङ्क्य पाशसहाए कादेशस्य पूर्वं प्रत्ययवत् भावात् पुत्रपत्योरनंतरो यङ् भवति लोलूयेत्यत्र तु यङ् तादृ प्रत्ययादित्यकारप्रत्यये कृते अतोलोपः इति यङो कारेण

पाश्यायां नेकत्वं न स्यात् पाश्यापुत्र इत्यत्र कस्मान्न भवति एको मे स्यादिविशेषणं। एको ममेति विशेषणं यत्नः त्वया पुनर्ह्रौ कर्तव्यौ अयथैकस्मिन्नपि-
न्निकः करिष्यते किं चातः अन्यस्मिन्सूत्रभेदः स्यात् यद्येतावानमन्यः क्रियते सूत्रभेदः कृतो भवति पितिलिंगं प्रसज्यते अथ पित् क्रियते पित्त्वात्-
कारः प्राप्नोति ङित् इति चेक्रीयिते दोषः अथ ङित् क्रियते चेक्रीयिते दोषो भवति लोलूयापुत्रः लोलूयापतिरिति अव्यवधानान्न दुष्यति अकारेणाव्य-
वहितत्वान्न दोषो भवति योनंतरो न धातुः सः धातोरिति वर्तते यस्माच्चानंतरेणानाम्नो धातुः यो धातुः सोऽनंतरः यस्य धातुर्नाम्नाव्यवनंतरः॥०॥

ष्यतो नत्रटापि कृते एकादेशे च पुत्रपत्योरनंतरो यङ् न भवति साकारेणाव्यवधानादिति संप्रसारणं न भविष्यतीत्यर्थः आदेशवाद्याह योनंतर इति यङः संप्रसा-
रणमिति भवता सूत्रं क्रियते तदालिङि धातोरित्यतो धातुग्रहणमनुवृत्तेर्नोत्तरं धातुना यङ् विशेष्यते। तत्र पुत्रपत्योरनंतरो धातुर्न्नैव भवतीति सामर्थ्याद्यथा अधा-
तोरनंतरस्य वा राहीपुत्र इति सम्प्रसारणं भवति एवं लोलूयापुत्र इत्यत्र व्यवहितस्यापि धातोः स्यादित्यर्थः धातुलमानन्तर्ये च विशेषणमाश्रितं तत्रैकस्यो-
भयासंभवात् सामर्थ्यादेकतरविशेषणाश्रयणादुभयोरपि संप्रसारणप्रसंग इत्यर्थः॥ ॥श्री ॥१॥ ॥

=अधातोरनंतरस्य धातोर्व्यवहितस्येत्यर्थः। १ =

=अंगेनेको विशेषलेऽनं तस्यापिगुणेनन्यथात्वं स्यस्येति विशेषः।२=

नचेदिति एकस्य यङाधर्मद्वयं न संभवति तदान्यतरस्याश्रयणादुभयोः साम्यात्कार्यप्राप्तिः प्रसयवाधाह । यदीति । तदा किं दोषः स्यान्न वेति पृच्छति आदेशवाधाह यङे.ति अं सिचेसादृष्वं गेनेकोविशेषतः गस्येकावाविशेषोऽस्त्येव यङन्तुधातोर्विशेषमाणो धातुनावायङिःविशेषोनास्ती त्यर्थः।।प्र सयवाधाह उभाविति यङ्धात्वोः परस्परेण विशेषणविशेष्यभावो नास्ति। समुच्चयेन तु कार्यं विधीयते पुत्रपत्योरनंतरस्य यङो धातोश्चेति। त

नचेउभयतः साम्यमुभयत्र प्रसज्यते नचेउभयतः साम्यमुभयत्रमाप्नोति यदि पुनर्यङाधातुर्विशेष्यते यङाविशेष्येतस्तदीह धातुर्यङ्धातुनावायदि तुल्यमेतत् यद्येवयङाधातुर्विशेष्यते अथापि धातुनायङ्तुल्यमेतद्भवति उभौप्रधानं यदि नात्रदोषः अप्रधानंभवतः नात्रदोषोभवति तथाप्रसार्यते तु वाक्यतिस्ते तथासातिवाक्यतिः वाक्पुत्र इसत्र प्रसारणं प्राप्नोति धातुप्रकरणस्येहत स्थानमिति निश्चयः धातुप्रकरणस्येहस्थानं नास्तीति कृत्वाएष निश्चयः क्रियते अवरूपमात्वार्थं धातुग्रहणं कृतंच

'इहमाभूत् गोभ्यांगोभिः नौभ्यांनौभिः ॥ ॥ ॥

नवाएहीपुत्र इत्यादौ भविष्यति न तु लोलूयापतिरित्यादौ धातोर्व्यवधानात् ननु समासमध्यं धातुग्रहणस्योत्तरार्थं वानुवृत्तिः आदेशवाधाह तथेति यदि यङ्धात्वोः समुच्चयोन तु विशेषणविशेष्यभावः तदावाक्यतिशब्दे पत्युरनंतरस्य यङो धातोश्चेन्निषेधो तोः संप्रसारणप्रसंगः प्रसयवाधाह धातुप्रकरणस्येति धातुग्रहणेनानुवर्तते इति नास्तिप्रसंगः आदेशवाधाह अवरूपमिमिति आदेच उपदेशेऽशितीत्येतदर्थमवश्यमनुवर्त्यं धातुग्रहणमि

ण।

'सर्थः॥ ॥ श्री ॥०॥

=प्रकरणसंबन्धोऽनुवर्तिपदः।२=

=ननु यत्नान्तरं ह्यस्ति तस्मात् नैव कथं तत्करणमुच्यते। तेनानेनानुवृत्तिकर्त्तव्यतोच्यते किं तर्हि तत्कल्पसंपत्त्यर्थं व्याख्यानमेवेत्याशयेनाह: एतत्प्रयोजनार्थमिति: ९=

भा० कै० ४
४१

प्रत्ययवाद्याह आत्तार्थमिति एतत्प्रयोजनार्थं व्याख्यानमिति सर्थः उपदेशशब्देन शास्त्रमुच्यते। तेन शास्त्रे ये पठिता एजन्तास्ते षामात्वं विधीय
ते प्रातिपदिकानि तु न प्रतिपदं शास्त्रे पठितानि किं तर्हि प्रकृत्यादिविभागकल्पनाद्वारेण साधुत्वेन प्रतिपादितानि ननु नौ द्व्यच् षष्ठ्यन्तगो द्व्यच इत्या
दावुपदेशे या निप्रातिपदिकानि पठितानि तेषामात्वप्रसंगः। एवं तर्हि गोनोत्तिदितिलित्वातिदेशात् ज्ञापकान्नेषामात्वाभावः न ग्लालेगोशाहस्य
कृतेतित्वस्यास्ति प्रयोजनं एवं प्रत्ययपक्षेपि निर्दोषः अत एव कौ ग्रादिभ्य इति पंचमी निर्देशः औदमेधेय इत्यादौ तु सिद्धः प्रत्ययपक्षेपि

आत्वार्थे परिकृते यत्र नैवैतत्करिष्यते उपदेशे यदेजन्तं तस्य चेदात्वमिष्यते उद्देशो हि शास्त्रान्तेन न गोत्रे भविष्यति एवं तर्हि उपदेश इत्यु
च्यते उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः गोत्रात्किमर्थमिदमुच्यते गोत्रावयवाद्गोत्रार्थं गोत्रावयवादित्युच्यते अगोत्रार्थोयमा
रंभः गोत्रावयवाद्गोत्रार्थमिति चेत्तदनिष्टं गोत्रावयवाद्गोत्रार्थमिति चेत्तदनिष्टं प्राप्नोति इहापि प्राप्नोति॥ आहिच्छत्रीकान्यकुब्जी
ति एवं तर्हि गोत्राद्देव गोत्रावयवात्॥ गोत्रादिति चेद्वचनानर्थक्यं गोत्रादिति चेद्वचनमनर्थकं सिद्धं गोत्रे पूर्वेणैव इदं तर्हि प्रयोज
नं गुरूपोत्तमयोरित्युच्यते अगुरूपोत्तमार्थोयमारंभः ॥ ॥ ॥

लोपः ष्यङ् आपत्यादिति हि तत्त्वात्स्वार्थिकत्वाद्वा पसत्वादिसाहुः गोत्रावयवशब्दस्यानेकार्थत्वात्संदेहादाशंक्य आः किमर्थमिति ष्यङ्प्राप्तावाधिनमवय
वपाक्षमाश्रित्याह गोत्रावयवादिति गोत्रावयवो गोत्रात्प्रभृति गोत्रं न भवतीत्यर्थः सप्तम्यर्थे चेयं पंचमी तेनागोत्रे ति ओः ष्यङ् वतीत्यर्थः इहापीति प्र
वृत्ते गोत्रग्रहणानर्थक्यप्रसंगादेषोर्थ इह नाश्रीयत इति भावः। इदानीमेकदेशव्याख्याश्रयेणाह एवं तर्हीति यथाघृतावयवो घृतमेवं गोत्रावयवोपि
गोत्रमित्यर्थः गोत्रादिति चेदिति पौत्रप्रभृत्यपत्यसमुदायस्य गोत्रत्वेतदवयवस्यापि गोत्रत्वात्पूर्वेणैव ष्यङ् सिद्ध इत्यर्थः॥ ॥ ॥

एम०
४१

=एतेनतदन्ताश्रयणे बीजमयुक्तं: २=ननु सर्वस्य गोत्रत्वे ... अनन्तरवचनात् ... आह: पौत्रेति: ९=

=श्रीपगवीत्यादिमः॥२

सर्वप्रसंग इति यथा भार्गवमैत्रेयस्य साधारणस्यानन्तरगोत्राणि च्यवनादीनि तेषु ऋषिशब्देभ्यः ऋष्यणत्रेर् नापत्ययोरिति ष्यङ् प्रतिषेधाद् ऋषिशब्देभ्यो गुरूपोत्तमेभ्य एव ष्य-
ङ्. अनेन तु गुरूपोत्तमेभ्य इत्यभावः तत्र भवतामिति अगस्त्याष्टमानामपि सर्वथैः कथं येभ्य इति पुलिकामुख्यादिभ्यः येऽकौञ्यादय इति पूर्वाचार्यसंज्ञयैव समभिहित-
मिसर्थैः कुलाख्याभ्य इति अप्रधानवचनोऽवयववाचीह गृह्यते तत्र प्रवराध्यायपठितानां मुख्यं गोत्रत्वं येऽत्रापि गुरूपाः श्रुतश्रीत्वादिसम्पन्ना अपसंतता

अगुरूपोत्तमार्थमिति चेत् सर्वेषामवयवत्वात् सर्वत्र प्राप्नोति आपिशलीति सहस्राण्यष्टा-
शीतिर् ऋषीणामूर्ध्वरेतसां बभूवुः तत्रागस्त्याष्टमैर्ऋषिभिः प्रजननोऽभ्युपगतः तत्र भवतां यदपत्यं तानि गोत्राणि अतोऽन्ये गोत्रावयवाः तत उत्पत्तिः प्राप्नोति। न
ह्यानिष्टं तस्मान्नार्थोऽनेन योगेन कथं येभ्योऽगुरूपोत्तमेभ्य इष्यते सिद्धं तु रौढ्यादिषूपसंख्यानात् सिद्धमेतत् कथं रौढ्यादिषूपसंख्यानात् रौ-
ढ्यादिषूपसंख्यानं कर्तव्यं के पुना रौढ्यादयः येऽकौञ्यादयः भारद्वाजीयाः पठन्ति सिद्धं तु कुलाख्याभ्यो लोके गोत्राभिमताभ्य इति सिद्धमेतत् क-
थं कुलाख्या लोके गोत्रावयवा इत्युच्यन्ते अथ वा गोत्रावयवः कोऽभवितुमर्हति यो गोत्राद् एव प्रसुतः कश्च गोत्राद् एव प्रसुतः योऽनन्तरः दैवसायान(?)इते

=अयथेति अप्रधानवाचः एतलव्यात्र=
=अयानभ्यादयत्वाधिकारत्व्यते=
=जिर्थत्रुमूचेगोत्रज्ञ्वेजानामीरीपंगहीतानशिलानंतरायसेमलपानेदिथ्यर्थमिरुमितितकुनयलुशहशलि: देवैजसेलादि॰१= ९ति इति श्रीमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयमाह्निकं॥ ॥

=पथ्यलभलिकिं सावाथपदपलमि
=सर्वथैः अतोन्य इति तद्पलसंता
=भकृपाकवानंतरलेलामरीवात्यमः॥२=

नमसिद्धिहेतवः तेषामप्रधानगोत्रत्वं तेभ्योऽनेन ष्यङ्विधानं पुलिकस्यापत्यं गोत्रं स्त्री पौलिक्या भौलिक्या भौ एवमेते योऽनन्तर इति॥ पृथग्वाक्यवयवृत्त्या-
दौ प्रसक्ते न गोत्रे सादृश्ये सति पृथगभावो ऽनन्तरं गत्वा दाक्षी यत इति जातादिषु प्रवृत्तं भवति आहिच्छत्री इति तदेवमर्थद्वयमप्यत्र भाष्यकारेण व्याख्यातं अ-
भिधानलक्षणा कृत्तद्धितसमासा इति सर्वं गोत्रानन्तरापत्येष्विष्टं भवति इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीय-
मान्हिकं॥ श्री ॥

=नक्षमभिव्याहार इत्यत्रप्यक्पदसमभिव्याहारे विवक्षायामप्रतीतेरितिभावः॥२=अभिधानलक्षणा इति अतएव युवापत्येनदोषः। एवंचानंतरापत्येतसहितमुदाहरणद्वयमेवसाध्विति भावः। एवंचयेभ्योऽनंतरापत्यमसंयांतेम्प=
=च्येतानपिकौञ्यादिषु पठितैरतच्चंसान्यभितिनाथ्यकाराशयः॥१=

भा॰ कै॰ ४
४२

समर्थानां प्रथमाद्वा समर्थवचनमिति तस्यापत्यमित्यादौ श्रूयमाणसंबन्धापेक्षायां विभक्तौ विज्ञायमानायां असामर्थ्ये प्रत्ययप्रसंग एव नास्तीति मत्वा प्रश्नः समर्थादिति समर्थादेवेत्यवधारणं दृष्टव्यं न तस्यापत्यमित्यादौ लक्षणवाक्ये संबन्धप्रतिपादनाय विभक्त्युच्चारणं। इहतस्य प्रयोजनाभावात् किं तर्हि षष्ठ्यंतात्प्रत्ययविध्यर्थं तस्येति निर्दिष्टमपत्यमितिप्रत्ययार्थत्वेन निर्दिष्टमिति परस्पर संबन्धस्य प्रतिपादनादसमर्थादपि प्रत्ययः स्यादिति भावः कंबलउपगोरपत्यमित्यादावपि प्रत्ययो न भवति सापेक्षत्वादसामर्थ्यात् समर्थवचनमिति प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं प्रवृत्ते

समर्थानां प्रथमाद्वा समर्थवचनं किमर्थं समर्थात् उत्पत्तिर्यथा स्यात् उपगोरपत्यं असमर्थान्मा भूदिति कंबलउपगोरपत्यं देवदत्तस्येति समर्थवचनमनर्थकं न ह्यसमर्थेनार्थाभिधानं समर्थवचनमनर्थकं किं कारणं न ह्यसमर्थेनार्थाभिधानं न ह्यसमर्थादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थाभिधानं स्यात् अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति अथ प्रथमवचनं किमर्थं प्रथमवचनं प्रकृतिविशेषणार्थं प्रथमात्प्रत्ययोत्पत्तिर्यथा स्यात् अप्रथमान्मा भूत् उपगोरपत्यमिति अपत्यशब्दात् ॥ ॥ ॥

तत्रकंबल उपगोरपत्यं देवदत्तस्येति योर्थः प्रतीयते नासौ कंबलऔपगवो देवदत्तस्येति प्रत्यये कृते इति प्रत्ययो न भविष्यतीत्यर्थः प्रकृति प्रत्ययोश्च प्रत्येयार्थे सत्यपि तो न चानन्वितयोः सहाभिधानसंभवः असमर्थशब्देनासमर्थाडुत्पन्नः प्रत्यय उपचारादभिहितः अपत्यशब्दादिति अपत्यविशेषवाचिनो देवदत्तादिशब्दादित्यर्थः तथाहि यथेंद्रो देवतायस्य तदैन्द्रं हविरिति प्रथमांतात्प्रत्ययो भवति एवं देवदत्तोपत्यमस्यो पगोरिति प्रत्ययप्रसंगः लक्षणवाक्यापेक्षं च प्राथम्यं नियतत्वादाश्रीयते न तु विग्रहवाक्यापेक्षमनियतमन्यथापर्याये णास्य सर्वस्य प्राथम्यात्प्रथमादित्यनर्थकं स्या

ए॰ म॰
४२

प्रथमवचनमिति देवदत्तादिषूक्ते ऽपि पदं संप्रतीयते नत्वपरस्यानित्यर्थः इहेति अपेक्षैकार्थीभावयोरसंगतमेवेदमित्यादि वाक्यस्य रसावाधनं भवि प्रतीत्य

प्रथमवचनमनर्थकं न ह्यप्रथमेनार्थाभिधानं प्रथमवचनमनर्थकं किं कारणं न ह्यप्रथमेनार्थाभिधानं न ह्यप्रथमात् उत्प
त्त्यानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात् अनभिधानान्न तत उत्पत्तिर्भविष्यति अथ वा वचने किमर्थं वाक्यमपि यथा स्यात् उप
गोरपत्यमिति वाक्यवचने चोक्तं किमुक्तं तत्र तावदुक्तं वाक्यवचनमनर्थकं च तत्र नित्यत्वादिति इहापि वाक्यवचनमनर्थकं किं का
रणं तत्र नित्यत्वात्संशयः स्यात् इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च। स्वभावतश्चैतद्भवति वाक्यं च वृत्तिश्च तत्रावश्यं विके इति
विषये नित्यः प्रत्ययः प्राप्नोति वाक्यवचने न किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यत्र तत्संज्ञायाः। नैव संज्ञायाभावाभावा विषये तस्मान्नार्थो वा
क्यवचनेन ऽर्थेन तत्समर्थग्रहणं नैव कर्तव्यं कर्तव्यं च किं प्रयोजनं समर्थादुत्पत्तिर्यथा स्यात् असमर्थान्मा भूत् किं पुनः समर्थम
र्थाभिधाने यत्समर्थम् किं पुनस्तत्कृतवर्णानुपूर्वीकं पदं ॥ ॥ ॥

=समर्थः पदविधिरित्येव सिद्धेः परिपूर्णं=
=स्यैव पदस्यार्थान्तरेण संबन्धाकुवन्नान्तर्हितोऽसत्त्वेः पदविधित्वात्।१=

=प्रत्ययतद्धितादिसंज्ञायाश्च समर्थः। नवेति किं अ
=नर्थः प्रस्तुतवाक्यकरणात्स्यात्प्रत्ययादिसं
=ज्ञायाविकल्पेनाभिधानकार्यविकल्पप्रसं
=गादिति भावः।२=

र्थः कृतवर्णानुपूर्वीकमिति तस्यैव लोके ऽर्थप्रतिपादनाय प्रयोगात् समर्थत्वमिति भावः ॥ ॥ श्री ॥ ॥

=वार्णादाङ्गमिति समानकालप्राप्तिविषयमिति भावः ॥ २ = प्रतिपदविधानादिति । तथा च शीघ्रोपस्थितिकत्वादन्तरङ्गत्वान्नास्य बलीयस्त्वमिति भावः ॥ ४ = नन्वर्थभेदादेव वृत्तावाक्ययोर्बाधो नेत्यत आह एकार्थीति ॥ ४ =

सौस्थितिरिति । विभज्यान्वाख्याने सु उत् स्थित इत्यस्मादपि प्रत्ययः स्यात् । ततश्च सावुत्थितिरित्यनिष्टप्रसंगो वार्णादाङ्गं बलीय इति वृद्धिप्रसंगात् । नन्वन्तरं
गत्वाद्वौ सु सुबुत्कार्ये सु उत्थे सुप्रत्ययो भविष्यति । एवं तर्ह्येतदनेन समर्थवचनेन ज्ञाप्यते अस्तीयं परिभाषा अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति । तेन पपुषस्
पपुष इत्यादि सिद्धं भवति । अन्तरंगत्वात्पूर्वं कृतोऽपीडागम एतत्परिभाषावशान्निवर्तते । तत्र पपावस् अस् इति स्थिते इट् प्राप्नोति संप्रसारणं च ।
तत्र संप्रसारणं बलीयः प्रतिपदविधानादिति तत्र कृते वलादित्वाभावादिडनास्तीति सिद्धं पपुष इति । वाक्यस्यापीति । वृत्तिवाक्ययोरेवान्तरार्थभेदे
ऽपि प्रधानार्थाभेदादेकार्थ्याद्वाक्यस्यापि स्याद्बाधः स्यात् । तथा ह्यौपगवमानयेत्युक्ते योऽर्थः प्रतीयते स एवोपगोरपत्यमानयेत्युक्तौ । तत्र यथा

सौत्थितिः । वैक्षमाणिरिति । अथ तद्धावचनं नैव कर्तव्यं कर्तव्यं च किंप्रयोजनं निसाः शब्दाः निसेषु शब्देषु वाक्यस्याने
न साधुत्वमन्वाख्यायते प्राग्दीव्यत अपुक्तोऽयं निर्देशः । न हि तत्र कश्चिद्दीव्यच्छब्दः पठ्यते कस्तर्हि दीव्यति शब्दः कथं तर्हि
निर्देशः कर्तव्यः प्राग्दीव्यतेरिति । सत्तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः प्राग्दीव्यतेरिति न कर्तव्यः ॥ ॥ ॥

गोशब्देन गावीशब्दो निवर्त्यते तेन सत्यामपि गावीशब्दादधिकसत्त्वीतस्य प्रतिपत्तौ जातिलक्षणार्थाभेदात् । एवं वाक्यस्यापि वृत्त्या निवृत्तिः स्यादिति तदस्य नु
त्तानापवादवचनं प्राग्दीव्यतोऽण् अपुक्त इति प्रसिद्धन्यायकार्योपु ञिमे प्रसिद्धस्य च करा चिद्विशिष्टप्रतिपत्त्यर्थः प्रयोगो दृश्यते न्यायेनापुक्तमिति । नही
ति दीव्यति शब्दवाच्यस्यार्थस्यैवावधिभावो विवक्षितः अर्थानामेवावधिमत्त्वस्येष्टत्वात् । समानजातीयानामवध्यवधिमद्भावस्य सुप्रसिद्धत्वात् स
मुदाये चैकदेशस्य गुणभावादवधित्वानुपपत्तिरिति भावः ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥

=केनायुक्त इत्याकांक्षायामाह प्रसिद्धेति । ननु जीवत्सौदिवरूपत्वेर्थन्तभूतः ॥ तद्धनयन्नाह प्रसिद्धस्येति ॥ २ = ननु [illegible] इति । समानजातीयानामिति । अमीषामंसान्वर्तमानयेत्युक्ते सजातीयस्यैवानयनदर्शनादिति भावः ॥ २ =
हैमाणा

=अनुकरणमिति एकदेशोच्चारणमित्यर्थः अत एवात्र ... (margin, partly illegible) ... प्रथमासमानाधिकरण इति प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः ॥३=

दीव्यतिशब्द इति एकदेशेन समुदायो निर्दिश्यते स चार्थप्रधान इत्यर्थस्यावधित्वं संपद्यते तन्त्रेति तेन पचतिन्यादौ परसंज्ञासिद्धा भवति अथ
वेति नैवेदमनुकरणं किं तर्ह्यर्थ एवावधित्वेन निर्दिश्यते तत्र दिवेर्लक्षितेर्थादिसनेन गम्यमानार्थत्वात् प्रयुक्तेनाप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्या
त्प्रथमासमानाधिकरणे निषेधाद्धातोः शत्रादेशः कृत इत्यर्थः अथेति एकदेशपक्षे पञ्चम्या प्राग्दीव्यत इति समुदाय आक्षिप्तः आलिसेवकृत्य

दीव्यतिशब्दे दीव्यच्छब्दोस्ति तस्मादेषा पंचमी किं पुनः कारणं विकृतनिर्देशः क्रियते एतत् ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा एकदेशवि
कृतमनन्यवद्भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं एकदेशविकृते उपसंख्यानं चोदितं तन्न कर्त्तव्यं भवति अथवा प्राक्शब्दोयं दिक्
शब्दः दिक्शब्दैर्योगे पंचमी भवति तत्राप्रथमासमानाधिकरण इति शता भविष्यति अथ प्राग्वचनं किमर्थं प्राग्वचनं सकृद्विधाना
र्थम् प्राग्वचनं क्रियते सकृद्विहितः प्रत्ययः विहितो यथा स्यात् योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षमिति नैतदस्ति प्रयोजनं अ
धिकारादप्येतत्सिद्धं अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योग उपतिष्ठते अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेप्रसंगः
अधिकारात्सिद्धमिति चेत् अपवादविषयेण प्राप्नोति उत्सर्ग अस्त्येवेति अणपि प्राप्नोति तस्मात्प्राग्वचनं तस्मात्प्राग्वचनं कर्त्त
व्यं अथ क्रियमाणेपि प्राग्वचने कथमिदं विज्ञायते प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इत्याहोस्वित्प्राग्दीव्यतो येर्था इति किं चातः यदि विज्ञायते प्रा

मधिकारार्थमिति प्रश्नः सकृद्विधानार्थमिति प्राग्दीव्यतो येर्थास्तान् सर्वाननपेक्ष्यानेनाणप्रत्ययः सकृद्विधीयत इत्यर्थः विहितो यथा स्यादिति सर्वेष्वर्थेषु वि
हितो यथा स्यादित्यर्थः अण् चेति प्रतियोगमुपस्थाने द्वयोरेकविषयत्वाद्विकल्पः स्यात् न तु बाध्यबाधकभावः ॥ " " "

=विहितग्रहणेन पौनरुक्त्यं वारयति सर्वे विधिः सकृदुच्चारितः शब्दः सर्वेष्वर्थेषु विहितो यथा स्यादिति ... ॥१॥=

= निर्दिष्टार्थः प्राग्दीव्यत इत्येषः ...

स एव दोष इति सर्वाश्चैव प्रकृतयः इहापेक्ष्यन्ते तेन तदेकविषयत्वादणः इत्यादीनां च बाध्यबाधकभावो न स्यात् समानार्थ इति अर्थापेक्षणोऽसत्यर्थे विदम णविधानमिति प्रकृत्यन्तरे सावकाशो एषप्रत्यय एकस्मिन्नर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानेनेत्यादिना तत्र कौण्डिन्यन्यायेन बाध्यत इत्यर्थः तथाहीति यज्ञातीयो वधिस्तज्जातीयो वधिमानिति भावः प्राधान्येनेति तौ सत्येतोऽसत्यर्थः यां कांचिदिति प्राकुलत्वादणीति वक्तव्यं स्यादित्यर्थः ॥

स एव दोषः अपवादविषयेऽण् प्रसंग इति अथ विज्ञायते प्राग्दीव्यतो येऽर्था इति न दोषो भवति समानार्थप्रकृतिविशेषादुत्पद्यमान इत्यणं बाधते यथा न दोषस्तथास्तु प्राग्दीव्यतो येऽर्था इति विज्ञायते कुत एतत् तथा त्वर्थप्राधान्येनार्थे प्रतिनिर्दिशति इतरथा बह्व्यस्तत्र प्रकृतयः पठ्यन्ते ततो यां कांचिदेतावधित्वेनोपाददीत अथ वा पुनरस्तु प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति ननु चोक्तं अपवादविषयेऽण् प्रसंग इति नवा क्वचिद्वावचनात् नवा एष दोषः किं कारणं क्वचिद्वावचनात् यदयं क्वचिद्वावचनं करोति पीलाया वा उदश्वितोऽन्यतरस्यामिति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नापवादविषयेऽण् भवतीति यद्येतज्ज्ञाप्यते नार्थः प्राग्वचनेन अधिकारात्सिद्धं ननु चोक्तमधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽण् [illegible]

[illegible] प्रसंग इति नैष दोषः परिहृतमेतत् नवा क्वचिद्वावचनादिति किं पुनः कारणमियानवधिर्गृह्यते नप्राक् ठक् इत्येवोच्यते एतत् ज्ञापयत्यर्थवद्यं भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमान इत्यणं बाधते ॥

पीलाया वेति सूत्रमप्येतदनारंभणीयं स्यात् अचतुरस्रनेनैव ठकः सिद्धत्वात् अनेनाप्यणः उदश्वित इत्येव ठग्विधानायकर्तव्यं स्यादनेनाणः सिद्धत्वादित्यर्थः नप्राक् ठक् इति यद्यप्यनेकं ठग्ग्रहणमस्ति तथापि व्याख्यानात्प्राग्वहतेष्ठगित्ययमेवावधित्वेन गृह्यते एतदिति एवं हि

=यदपि बलवाचित्वात्स्यान्न ह्रस्वापत्येन न योगः स्यात् पिजातादिना योगः संभवतीत्येवमुक्तं =

=प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधादाह भाष्ये =

दिस्सदिस्सांञ्ञाणपवादो ण्यः बाह्वादिभ्यश्चेति कुर्वादिषु मतिपितृमच्छब्दयोरपत्ये ऽर्थे भाषायामपि ण्यविधानार्थः पाठः अनेनतु छन्दसि सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेषु अर्थेषु ण्यविधिः बह्वादिषु इतिरिति लोपवचनमव्ययानां भमात्रे टिलोप इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं तेनारातीय इत्यत्र वमादिसिद्धं भवति आम्र इति अोषकारवचनं प्रामाण्याज्ज्ञेयं तस्य ग्रहणान्न केवलस्य अम्बत्यामइति अम्बस्येवस्थाम बलं यस्येति बहुव्रीहिः पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः अपत्याद्यर्थे अकाप्रत्ययः न हृद्धिन इति टि

दिस्सदिस्सा बाह्वादिपितृमतोश्छन्दस्युपसंख्यानं कर्णेयं वाच्यः वाक् मति मात्यः मतिः पितृमत् पैतृमत्यः पृथिव्याञाञौ पृथिव्या ञाञौ वक्तव्यौ पार्थिवी पार्थिवा देवस्य यञञौ वक्तव्यौ दैव्यं दैवं बहिषष्टिलोपश्च यञ् च वक्तव्यः बहिर्भवो बाह्यः ईकक्च वक्तव्यः वाहीकः ईकञ्छन्दसि वक्तव्यः वाहीकमस्तु भद्रं वः स्थाम्नो ऽकारः स्थाम्नो ऽकारो वक्तव्यः अश्वत्थामः लोम्नो ऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः उडुलोमाः बहुष्विति किं

१ मर्ष्यं ओडुलोमिः शारलोमिः॥ ॥ ॥

लोपः उडुलोमा इति बाह्वादिषु लोमन्शब्दस्य पाठादिञि प्राप्ते ऽकारो विधीयते केचिदाहुरिञ्यपि कृते तस्य बहुषु च इञः प्राच्यभरतेषु इति लुकि प्रत्ययलक्षणेन स्वादिष्विति पदसंज्ञायां नलोपेन सिद्धं रूपं भसंज्ञा तु वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणेन न भवति न ङि सं बुध्योरिति ङौ नलोपनिषेधात् तदेतदयुक्तं प्राच्यभरतगोत्रात् अन्यत्र लुगभावात् किं च उडुलोमे इत्युडुलोमेभ्य इत्यादौ सुब्विधौ नलोपस्यासिद्धत्वादेत्त्वादि न स्यात् नलुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणनिषेधाच्च पदसंज्ञायाः अभावः यथा काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः इत्यत्र प्रोक्ताल्लुगिति लुकि कृते नलोपो न भवति एवमिहापि न स्यात्॥ ॥ . ॥

=कचांतवर्णिदिञत्वापदत्वान्नलोपे दुर्वारः नहिषयत्तावत्त्वाप्रोक्तार्थकप्रत्ययांतेभ्यः सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव वा प्रयोगादिप्रत्ययस्वीकारेण दोषात् एवं

[margin, left:] २ उडुलोमा इत्यत्र दुर्निदोषः

[margin, right:] =नाप्यसमाप्तः सुप्तत्ववतिष्ठते ... सुपः

=प्राग्दीव्यतीयेष्वपवादेन नापसरएवेति सिद्धमतआह सर्वेति ॥ १२

भा०कै०४
४५

सर्वत्रेति नापसरएव यञ् प्राग्दीव्यतीये अन्यत्र च तेन गवा चरति गव्य इति भवतीति केचित् । अजादिप्रसंग इति किं गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यं गोमयं एषा
दय इति एषादयो येन नाप्राप्तिन्यायेनाणोऽपवादाः । ठगादिभिरणपवादैः सह संप्रधारणायां परत्वान्न एव स्युरिति वृत्तिकारंभः । अर्थविशेषल
क्षणं निमित्तं यस्य सोऽर्थविशेषलक्षणः । यत्त्वर्थसामान्यलक्षणो ऽणपवादस्य परत्वाद्बाधकत्वे उष्ट्र प्रतिनीपयत्रं तस्येदमो ष्ट्र पत्रात्पत्राध्वर्युपरिषद

सर्वत्र गोरजादिप्रसंगे यत् सर्वत्र गोरजादिप्रसंगे यद्द्रष्टव्यः गवि भवं गव्यं गोः स्वं गव्यं गौर्देवतास्य स्थालीपाकस्य गव्यः स्थालीपाकः
एषादयोऽर्थविशेषलक्षणादणोऽपवादास्तैर्विप्रतिषिद्धं एषाद्यः अर्थविशेषलक्षणादणोऽपवादं इति पूर्वविप्रतिषेधेन एषादीनामवकाशः । दार
दितिर्देवतास्य दैत्यः । अदितिर्देवतास्य आदित्यः । अर्थविशेषलक्षणस्याणपवादस्यावकाशः उत्सेरपत्यं दैलेयः । वालेयः । इ
होभयं प्राप्नोति दितेरपत्यं दैत्यः अपरस्यार्थविशेषलक्षणस्याणपवादस्यावकाशः अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् आपूपिकं । [illegible]
[illegible] शाष्कुलिकं एषादीनामवकाशः बार्हस्पत्यं प्राजापत्यं इहोभयं प्राप्नोति व नस्पतीनां समूहो वानस्पत्यं एषाद
यो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन सततं हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः इष्टवाची परशब्दः विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति दितिव
नस्पतिभ्यामपत्यसमूहयोः उत्सादिभ्योऽञ् अस्त्र काणेयी ष्मारछेद इति अस्त्र काणेयी ष्मारछेदं सीति वक्तव्यं ग्रैष्मं ॥ ॥ ०

स्त्रेसत्र भवति न तु एषां बार्हस्पत्यमिति बृहस्पतिर्देवतास्येति एषः दितिवनस्पतिभ्यामिति ॥ इत अञ् निज् इति दिगे ठञ् भवति वनस्पतेरचित्तह
स्तिधेनोष्ठगिति ठक् न भवति उत्सा श्रीष्मादिति छन्दः शब्दे ने हक्तमुच्यते तस्मिन्नभिधेये अनः प्रतिषेधादणेव भवति ॥ ॥ ॥

एम०
४५

=अर्थविशेषलक्षणत्वं बाधे निमित्तं तुल्यकक्षत्वं च। तत्र ऋतवणः शेषमात्रे विधानाद्बाधो नास्ति। द्वितीयमपि नेत्याह। ऋतवणिति। २ = नन्वनुस्वारस्याच्त्वात्संयोगान्तत्वाभावो न आह। तत्रेति। ३=

त्रिष्टुबिति ग्रीष्मो देवता अस्या इत्यण् यदा तु ग्रीष्मो भवेति शेषार्थविवक्षा न दा तु शैषिक ऋत्वण् सिद्ध एव न चात्र शैषिकस्य बाधप्रसंगो यद्विशेषलक्षणानां तु
ल्यकक्ष्याणामेव प्रत्ययानां ण्यादिभिर्बाधना। ऋत्वणा तु कृष्णां तरशप्तत्वादसौ बाधकः तथाहि कालाट्ठञ् अणोऽपवादः ग्रीष्मो ह्यत्वण् ग्रैष्मी देवतेति शेषलक्ष
णादर्थादस्मात्ग्रीष्मशब्दाच्छेषे ऋत्वण् भाष्यमिसुक्तं स्त्रीपुंसा लोपः प्राप्नोतीति तत्र कर्तव्येऽपूर्वेणासिद्धमित्यनुस्वारस्यासिद्धत्वादनुस्वारस्याच्चायोगवाहस

अछंदसीति किं त्रिष्टुब् ग्रैष्मी यद्यछंदसीत्युच्यते ग्रैष्मावेतौ मासौ। अत्र न प्राप्नोति छंदसीत्युच्यते नैतच्छंदः समीक्षितं काठकं कालापकं
मौदकं पैप्पलादकं च। किं तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् न चेच्छंदः प्रत्ययार्थो भवतीति स्त्रीपुं किमर्थं नञ्स्नञावुच्येते ननञेवो
च्येत का रूपसिद्धिः पौंस्नं पुंसि निसकारान्तः नशब्दः प्रत्ययः न सिध्यति संयोगान्तस्य लोप इति लोपः प्राप्नोति एवं तर्हि नैवार्थो नञ्स्नञा
पि स्नञा अन्यप्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते नकारस्यागमो वक्तव्यः अथ न कारणमेतत् किं पूर्वान्तः क्रियते आहोस्वित्परादिः किं चातः प
दि पूर्वान्तः स्त्रैणः बहुषु लोपः प्राप्नोति स्त्रैणानां संघः संघांकलक्षणेष्वञ्यञिञामणिति अण् प्राप्नोति अथ परादिः पौंस्नं सण
वचने दोषः संयोगान्तलोपः प्राप्नोति अस्तु पूर्वान्तः कथं स्त्रैणः स्त्रैणानां संघः इति॥ ॥ ॥

=अर्थसारे ७=

पंसाहारे दृष्टत्वात्संयोगान्तत्वादिति भावः अन्यप्रकृत इति तत्र भत्वाभावात्संयोगान्तलोपाप्रसंगः बहुषु लोप इति यञञोश्चेत्यनेन अथ परादिरिति परादौ
नशब्दः संपद्यत इत्यस्य कार्याभावः ननु च तद्धितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् अणा हावपि नकारेऽन्तर्गतं प्राप्नोति एवं तर्हि स्थानिवत्त्वात् अप्रत्ययणाद्दोष इति मन्य
ते पाद्ध्वं च शकंध्वादित्वात् सौत्रत्वान्निर्देशस्य भवति॥ ॥ श्री ॥ ॥

=ऋषिरिति स्त्रियः ।।२=

भा० कै० ४
४६

उभयत्रेति यत्रत्यो भ्येस्तत्रयस्कादिभ्यो गोत्र इत्यनुवर्तनेनैसंघाङ्केलक्षणा अपि गोत्रचरणाद्वुञित्यतः ऋषिप्रजननमुत्तलोके गोत्रमित्युच्यते स्त्री च नर्षि
र्नापि पुंशब्दवाच्यं सामान्यमिति भावः टिलोपस्तर्हीति प्रकृत्यैकाजित्यत्र इष्ठेमेयेःस्वित्यनुवर्तनात् प्रकृतिभावो नास्ति इहखल्विति यं विधिं
प्रतीति यस्य तु विधेरिति तु न्यायादित्यर्थः ननु च स्त्रीशब्दस्यापि तु गेवल्लोपनिमित्तं अन्यथा स्त्रीदेवतास्य स्त्रायमिस्तादाविवयस्येति

उभयत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणं न चेदं लौकिकं गोत्रं ईकारस्तर्हि प्राप्नोति इष्टमेवैतत्संगृहीतं स्त्रैणी पौंस्नीत्येव भवितव्यं एवं हि
सौनागाः पठन्ति नञ्स्नञ्भीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानमिति टिलोपस्तर्हि प्राप्नोति नुग्वचनान्न भविष्यति भवेदिह नुग्व
चनात्तस्मात् स्त्रैणमिति [illegible] इह खलु पौंस्नमिति नुग्वचनादेव प्राप्नोति तस्मान्नञ्स्नञौ वक्तव्यौ अपेयमो नञ्स्न
ञौ प्राग्भवनात् इति आहोस्वित्प्राग्वतेरिति कश्चात्र विशेषः नञ्स्नञौ भवनादिति चेद्वत्यर्थे प्रतिषेधः नञ्स्नञौ भवनादिति चेद्वत्य
र्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः स्त्रीवत्पुंवदिति किं पुनः कारणं न सिध्यति इमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादित्युच्यते तौ विशेषविहितौ सामान्यवि
हितं वतिं बाधेयातां तत्र तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं वतेः प्रागिति वक्ष्यामि वतेः प्रागिति चेद्भावे उपसंख्यानं वतेः प्रागिति चेद्भावे उप
संख्यानं कर्तव्यं स्त्रीभावः स्त्रैणं पुंभावः पौंस्नमिति ॥ ॥ ॥

लोपापवादत्वाद्वृद्धिः स्यादिति चिंत्यमेतत् पौंस्नेत्येषप्रसंगाद्वास्त्रैणो नाकारित्सूक्ष्मेक्षावत्यर्थे इति प्राग्भवनात्सर्वेष्वर्थेषु नञ्स्नञौ प्रकृतिविशे
षाद्विधीयमानौ प्रकृत्यंतरेषु सावकाशस्य वतेर्बाधकौ प्राप्नुत इति भावः ॥ स्त्री ॥ ॥

=यत्सेतिलोपेनैवसिद्धे नुग्विधान
=सामर्थ्यादित्यर्थः ।।२=

एम०
४६

=ननु त्र्यवयवत्वेन तस्य विद्यात्रयमधीते इत्यर्थः संभवे दर्शितेऽत आह· विद्यात्रयेति·२= नन्वेवमपि यत्र तत्र दिगर्थे द्विगुस्तत्राह· अव्ययीति·२= संख्येति· तत्र त्र्यन्तेनेति तस्य तुल्यानुवादः· अथ अलन्त्वेति योगविभागासिद्धत्वादिति भावः·२= कुलपदस्य समूहपर्य =स्तत्रमवारणाय वलामितिस्व्याख्याने आह·२=

योगापेक्षमिति अयं योगो वस्त्वर्थेन प्रवर्त्तत इति पुंवदिति निर्देशो ज्ञापयत इत्यर्थः। तत्र त्वौत्स्कं न स्त्र्यन्तम्ब्यांसमावेशाया चत्वारिंशत्त्रय त्वं कारिष्यते तेन स्त्रीत्वं स्त्रीतायुं स्त्वं पुंस्त्वेतत्त्वपि भवति द्विगोर्लुग्नैविद्य इति द्विगोरनारारा प्रत्यय इति मन्यते अवयवेति विद्यात्रयरूपस्य समुदायस्य विद्यात्वं विवक्षितमित्यर्थभेदो नास्ति। अव्ययविकल्पा याच्चद्विग्वभावः पंचनदमिति नदीभिश्चेति समाहारे अव्ययीभावः· रुक्षोरवर्णो उदूद्बोध्या इत्यच् समासांतः षाण्मासिति आदिपुरुषाणां कुलमिति कुलसामान्य

संख्या

स्त्वं च विद्यते यथान्यासमेवास्तु॥ ननु चोक्तं न स्त्र्यन्तत्वौ भवतादिति चेद् इत्यर्थं प्रतिषेध इति आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न वस्त्वर्थेन स्त्र्यन्तत्वौ भव न इतियदयं स्त्रियाः पुंवदिति निर्देशं करोति एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यति योगापेक्षं ज्ञापकं द्विगोः इह कस्मान्न भवति त्रैविद्यः पांचनदः षाडु ल इति इह तावत् त्रैविद्य इति। नैवं विज्ञायते तिस्रो विद्या अधीते त्रैविद्य इति कथं तर्हि अवयवाविद्या त्रिविद्यातामधीते त्रैविद्य इति [illegible] इहा

सू२ पि पांचनद इति नैवं विज्ञायते पंचनदीषु भवः पांचनद इति किं तर्हि पंचानां नदीनां समाहारः पंचनदं तत्र भवः पांचनद इति षाडुलर इति नै वं विज्ञायते षट्सु कुलेषु भवः कथं तर्हि षण्णां कुलं षट्कुलं षट्कुले भवः षाड्कुल इति अजादिग्रहणं कर्त्तव्यं इह माभूत् पंचगर्गरूप्यं पं चगर्गमयं। द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं॥ द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यं द्विगुनिमित्ते यस्तद्धितस्तस्य लुग्भवतीति वक्तव्यं इह माभूत्॥

=अजादीति· समर्थानां प्रथमादित्यतो वाग्रहणमनुवर्त्तयव स्थितविभाषाश्रयणात्तेनेदं· अत एव द्विरथ इत्यत्र अनजादेरपि यतो लुगिति तद्धितस्त्राभिधास्यते इत्याशुः·२=

स्यविवक्षितत्वाद्य एवायं षट्सु कुलेषु भव इति स एव षण्णां कुले भव इतीति भावः पंचगर्गरूप्यमिति पंचभ्यो गर्गेभ्यो हेतुभ्य आगतमिति द्विगुः ततो रूप्यम पटौ द्विगुनिमित्तं द्विगोर्निमित्तं इति षष्ठीसमासः। क्वचिद् द्विगुनिमित्त इति पाठः तत्र द्विगोर्निमित्तं यस्मिंस्तद्धिते तदीयो योऽर्थस्तस्य द्विगुनिमित्त इति व्याख्येयं॥ ॥

मिति

=विवक्षितत्वादिति· एतेनादिपुरुषाणां मेघाकुलमेके कुलानीत्यादिस्वपास्तं·२= निमित्तपदार्थमाह· तदीयो योऽर्थ इति·१= अजादीति

=तस्येति तच्छब्देन यदि द्विगुः परामृश्यते तदा द्विगुनिमित्ता द्विगोरिति पंचमी स्यात् स चायुक्तो ऽत आह तद्धितस्येति॥=

पंचकपालस्येति पंचसु कपालेषु संस्कृत इति तद्धितार्थे द्विगुः ततो ऽण् तस्यानेन लुक् पुनस्तस्येदमित्यण् तस्य द्विगुं प्रत्यनिमित्तत्वाल्लुगभावः अ
र्थविशेषासंप्रत्यय इति तद्धितहेतुकाद्द्विगोर्लुक् क्रियो ऽर्थः प्रतीयते स एवातद्धितहेतुकादपि यदीत्यर्थः समाहारद्विगुश्च तद्धितार्थ इति द्विगुना स
मानार्थ इति नन्वत इदं लुग्विधानं तस्येति तद्धितस्य सनिमित्तमिति स तद्धितो ऽर्थद्वारेण निमित्तं यस्येत्यर्थः यदयमिति पंचकपाल्यां संस्कृत इ

पंचकपालस्येदं खंडं पांचकपालमिति अर्थविशेषासंप्रत्यये तन्निमित्तादपि अर्थविशेषासंप्रत्यये ऽतन्निमित्तादपीति वक्तव्यं किंप्र
योजनं पंचसु कपालेषु संस्कृतः पंचकपालः पंचकपाल्यां संस्कृत इत्यविशिष्य पंचकपाल इत्येव यथा स्यात् अथ क्रियमाणे ऽपि तन्नि
मित्तग्रहणे कथमिदं विज्ञायते तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति आहोस्वित् स निमित्तमस्य सो ऽयं तन्निमित्तस्तन्निमित्तात् इति किंचा
तः यदि विज्ञायते तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति क्रियमाणे ऽपि तन्निमित्तग्रहणे ऽत्र प्राप्नोति पंचकपालस्येदं खंड इति अथ विज्ञा
यते स निमित्तमस्य सो ऽयं तन्निमित्तः तन्निमित्तादिति न दोषो न भवति यथा न दोषस्तथास्तु स निमित्तमस्य सो ऽयं तन्निमित्तस्तन्निमित्तादिति
विज्ञायते कुत एतत् यदयमाह अर्थविशेषासंप्रत्यये ऽतन्निमित्तादपीति तत्र हि त[illegible]न्निमित्तग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं। द्विगोरिति नैषा पंच
मी का तर्हि संबंधे षष्ठी। द्विगोस्तद्धितस्य लुग्भवति। किंच द्विगोस्तद्धितः निमित्तं यस्मिन्द्विगुरित्येतद्भवति कस्मिंश्चैतद्भवति प्रत्यये इदं तर्हि वक्त
व्यम् अर्थविशेषासंप्रत्यये ऽतन्निमित्तादपीति॥ ॥

सत्यपि तद्धितस्य निमित्तं द्विगुरिति किं द्वितीयवार्त्तिकारंभेण किंच तन्निमित्तग्रहणमपि व्यावर्त्याभावादनर्थकं स्यात् निमित्तमिति निमित्तनिमि
त्तिभावलक्षणस्य संबंधस्य स्यान्तरंगत्वात् स एवाश्रीयते न तु पौर्वापर्यलक्षणः पौर्वापर्यस्य च पंचम्यालाभात् षष्ठ्या आश्रयणमनर्थकं स्यात्॥ ॥

अव्यविकन्यायेनेति अव्यविकशब्दयोर्यो न्यायस्तेनेत्यर्थः क्वचिदविरविकन्यायेनेति पाठस्तत्र दृष्टान्तत्वेनोपन्यासः अविरविकन्यायेन तद्द्वारेण यथा मन्ययमु
सारयति न तु स्वयं तथायमपीत्यर्थः अथवा अविरविकन्यायं तस्यानुकरणमविरिति ततोऽनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वाद्विभक्तिरुत्पद्यते तस्माद्द्वंद्वं नभोगाद्धो
पः न तु पूर्वं स्यात् अनुकरणात्वात्सुप्त्वाभावाद्यथासर्वा मीयमिति षष्ठ्या लुगभावः अथवा भाष्यकारवचनप्रामाण्यादस्य साधुत्वं एवमिति पंचकपालीश

एतच्च नवकं यं इहास्माभिर्द्वैशब्द्यं साध्यं पंचसु कपालेषु संस्कृतः पंचकपाल्यां संस्कृतः पंचकपालोऽष्टाकपाल इति तत्र द्वयोः शब्दयोः
समानार्थयोरेकेन विग्रहः अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यव्यविकन्यायेन तद्यथा अवेर्मांसमिति विग्रहस्याविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविक
मिति एवं पंचसु कपालेषु संस्कृत इति विग्रहस्य पंचकपाल इति भविष्यति पंचकपाल्यां संस्कृत इति विग्रहस्य वाक्यमेव त्रैशब्द्यं चेह साध्यं तच्चै
वं सतिसिद्धं भवति 'गोत्रे' गोत्रेऽलुगचीति चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः गोत्रेऽलुगचीति चेत् इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः का इतरेतराश्रयता अ
लुङ्निमित्तः अजादिः अजादिनिमित्तश्चालुकृत इतरेतराश्रयं भवति इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते विप्रतिषेधात्तु लुकः शेषविधाने वि
प्रतिषेधात्तु लुकः शेषो भविष्यति लुकोऽवकाशः गर्गाः वत्साः विदाः उर्वाः छस्यावकाशः शालीयो मालीयः ॥ ॥ ॥
दृष्ट्वानविधानात्तद्धितानुत्पत्तिरिति भावः गोत्रेऽलुगचि यस्कादिभ्यो गोत्र इति प्रकरणे नप्राप्तस्य लुको विशेषः यमपवादः गोत्रेऽलुगचीति चेदिति अस्मिन्सू
त्रन्यासे दोषः यदि तु गोत्रेऽलुगित्युत्काहर्लिने सुखेन तदा नस्याद्दोष इत्यर्थः अलुङ्निमित्त इति गर्गाणां छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायां सलुकि
द्वं कृत्वा छेन भाव्यं नान्यथा च्छे च परतोऽलुगितीतरेतराश्रयत्वं व्यक्तिपक्षे चेति परस्परमाश्रयणे यं दोषः आकृतिपक्षे तु विषयसप्तम्याश्रयणेऽप्यदो

=यक्तीति तत्पक्षे साक्षात्पौर्वापर्यसंभवात् आकृतीति अत्र हिजातेः पौर्वापर्यासंभवाद्विषयसप्तम्येवेत्याशयः ।१=

ह्लालसेत्रत्वदेन

भा०कै०४
४८

गार्गीयइति गार्ग्यस्यायं छात्र इति यदा एकवचनान्तात् प्रकृतिस्तदेदं छस्यावकाशप्रदर्शनं भूम्नीति प्रत्ययार्थबहुत्वमात्रापेक्षो लुगन्तरंगो बाह्यप्रागदीव्यती
यार्थापेक्षत्वात्तु बहिरंगो ऽजादिप्रत्ययः अन्तरंगबहिरंगयोश्चातुल्यकालत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः। तुल्यकालत्वप्रतिपादनायाह भूम्नीति समानकाला वि
ति यदि पूर्वं लुक् प्रवर्त्तेत तदापि निर्वृत्तस्यानिवर्त्तयितुमशक्यत्वादनर्थकं लुग्विधानं स्यात् तस्मादलुग्विधानान्नावश्यं पूर्वं लुक्प्रवर्त्तेत इति लुको

गार्गीयो वात्सीयः इहोभयं प्राप्नोति गार्ग्याणां छात्राः गार्गीयाः छो भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः भूम्नीति च लुक् प्राप्नो
बाह्ये चार्थे विधीयते ऽजादिः बहिरंगमन्तरंगाद्विप्रतिषेधाद्युक्तं स्यात् भूम्नि प्राप्तस्य लुकोयदजादौ तद्धिते लुकं शास्ति एतद् ब्रवीति
कुर्वन्समानकालावलुग्लुकौ यदयं भूम्नि प्राप्तस्य लुकः अजादौ तद्धिते ऽलुकं शास्ति तत् ज्ञापयत्याचार्यः समानकालावेतावलु

=अथवेसर्पः२=

ग्लुकाविति यदि वा लुकः प्रसंगो भवत्यलुक् छस्तथा प्रसिद्धो ऽस्य यदि वा ऽलुकः प्रसंगे ऽप्यलुग्भवति तथा ऽस्य छः प्रसिद्धो भव
ति पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः लुग्वा ऽलुक् प्रसंगं प्रतीक्षते छे ऽलुगस्य तथा ऽलुग्वा पुनरलुकः प्रसंगं यदि
प्रतीक्षते तथा ऽस्य छे ऽलुक् सिद्धो भवति प्रकल्प्य वा ऽपवादविषयं तत उत्सर्गो ऽभिनिविशते॥ ॥ ॥

पिमापेक्षत्वा [illegible] दुपपन्न एव विप्रतिषेध इत्यर्थः यदि वेति अन्तरेणापि विप्रतिषेधं लुगपवादत्वादलुकस्तन्निमित्तमजादिः प्रत्ययो बलवत्वा
त्प्रवर्त्तेत इत्यर्थः पूर्वं हीति निरपवादे विषये उत्सर्गेण प्रवर्त्तितव्यमिति पश्चात्सो प्रवर्त्तेत इति भावः प्रकल्प्येति अन्यथा निर्विषयो ऽपवादः स्यादि
दिसर्वत्रोत्सर्गः प्रवर्त्तेतेति भावः॥ ॥ ॥

[illegible]
४८

=पूर्वमितीति अपवादप्रयत्नकृततल्लक्ष्यसंस्कारज्ञानोत्तरं उत्सर्गेणालक्ष्यसंस्कारं लक्षणैकचक्षुष्को जानीत इत्यर्थः प्रकल्प्य वेति अपवादविषयपरित्यागे उत्सर्गस्य स्वलक्ष्यसंस्कारकतात ततः प्रागेवेति लक्ष्यैकचक्षुष्कविषयोऽयं न्यायइत्यर्थः॥=

=यद्वानदिति॰ बहुवचनान्तं गोत्रप्रत्ययान्तमित्यर्थः १=

गोत्रस्येति गोत्रप्रत्ययस्येत्यर्थः बहुषु लोपिन इति बहुष्वर्थेषु विधीयमानलोपस्येत्यर्थः बहुवचनान्तस्येति यद्वानदर्थान्तरे यूनि संक्रामति तदन्ताद्यू निप्रत्ययः क्रियत इत्यर्थः द्व्येकयोरिति द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः द्व्योर्यूनोरेकस्मिन्वा यूनि यदा प्रत्यय उत्पद्यत इत्युक्तं भवति विदानामिति वि दस्यापत्यानि बहूनि अनृष्यानन्तर्ये इति गोत्रे ऽञ् तदन्ताद्यून्यत इञ् तस्य लोपः क्षत्रियार्षञितत इति लुक् तत्राञो बहुषूत्पन्नत्वाल्लुक् प्राप्तः प्रतिवि

गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक् गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्यः विदानाम पत्यं माणवकः वैदः वैदौ किमर्थमिदं न प्राचीनेवालुक् सिद्धः प्राचीनेषुच्यते न चात्राजादिः प्रथमः प्रत्ययलक्षणेन वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणं। एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः वैदस्या पत्यं बहवो माणवकाः विदाः वैदयोर्वा विदाः अत्रो बहुषु यञो बहुष्विष्यमानो लुक् न प्राप्नोति। मा भूदेवं अञो बहुषु यञो बहु ष्विति अञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यत्बहुष्विति एवं भविष्यति नैवं शक्यं इह हि दोषः स्यात् काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति नैष दो षः यत्ताव दुच्यते गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्य इति न वक्तव्यः अचीनेवालुक् सिद्धः अचीत्युच्य ते न चात्राजादिः प्रथमः प्रत्ययलक्षणेन नुवर्णा श्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणमिति॥ " "

यन्ते अञन्तमिति इञिलुप्तेषु सबहुष्वञन्तस्य वचनेनाप्लुग्भविष्यतीत्यर्थः काश्यपा इति काश्यपस्यापत्यं विदादित्वादञ् तदन्त एकशेषे काश्यपस्य वप्यः प्रति कृतयो यदा विवक्षिता भवन्ति तदेवे प्रतिकृता विति कन्प्रत्ययस्तस्य देवपथादित्वाल्लुप्। हरीतक्यादिषु व्यक्तिरितिवचनाल्लिङ्गमेव युक्तवद्भावेन भवति व

७५

मा०कौ०४
४ए

यदिवेति यथैवेत्यर्थः अतो दिग्मत्र हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानस्तृणह इमितीमागमो लुप्तेऽपि सार्वधातुके भवति तत्र हि हलीत्यनेन सार्वधातुकं विशेष्यते। तत्र हलादिसार्वधातुकाश्रयत्वादिमागमः प्रत्ययलक्षणमिति लुप्तेऽपि प्रत्यये प्रवर्त्तते गवे हि तं गोहितमित्यादौ त्ववादयो न्मात्रे विधीयमाना वर्णरूपतानिमित्ता एव न तु प्रत्ययत्वनिमित्ता इति प्रत्ययलक्षणत्वाभावाल्लोपेन प्रवर्त्तन्ते इहाप्यजादौ प्रत्यये लुग्उच्यमानः प्रत्ययलक्षणो भव

यदि वा कानिचिद्दुर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्तीति तथा चेदमपि भविष्यति अथ वा ऽविशेषेण लुकमुक्त्वा हलि नेति व क्ष्यामि यद्यविशेषेण लुकमुक्त्वा हलि नेत्युच्यते बिदानामपत्यं बहवो माणकाः बिदाः अत्रापि अलुकमाप्नोति प्रसक्त पुनरस्य युवबहुत्वे वर्त्तमानस्य लुक् भविष्यति पुनरलुकस्मान्न भवति समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्य ऽलुगुच्यते न चैतत्सम र्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तं किं तर्हि द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तं अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं॥ ॥ ॥

नीति लुप्तेऽपि प्रत्यये प्रवर्त्तेत इति भावः अविशेषेणेति प्राग्दीव्यतीयोऽर्थ एवापेक्ष्यते न त्वजादिः प्रत्ययविशेष इत्यर्थः हलि नेति गार्ग्येभ्य आगतं गार्गेभ्यो रूप्यं गार्गम यमिति हलादावलुग्भवति बिदानामपत्यमिति अत्रापि प्राग्दीव्यतीयस्यार्थस्याविवक्षितत्वादत्रालुक्प्राप्नोतीत्यर्थः युवबहुत्व इति लुग्विधौ गोत्रप्रत्य ये मात्रं गृह्यतेति युवबहुत्वे पि लुक्प्रवर्त्तेत इति भावः प्रथमस्येति प्रथमादित्यनुवृत्तमिहार्थवशात्षष्ठ्यन्ततं संपद्यते प्रथमार्थे हि तेनाद्य प्रायं ए गोत्रप्रत्ययस्य द्वितीयार्थे वर्त्तिलेत्वलुगभावः॥ ॥

एम०
४ए
पत्राथेर्ड
भअस्तत्रा
थेअलक

=गोत्रप्रत्ययमात्रमिति गोत्र इत्यस्य लुगाश्रितप्रत्ययेनैवान्वयात्तो ऽतो लुग्भवतीति तदंतं बहुत्वे वर्त्तत इत्यर्थ इति भावः अन्यथाशिष्यमाणमिति मायेनांजं तस्य युवबहुत्वे वर्त्तिनी नाम इति न लुकः आदि स्यादिति बोध्यं ए=

=अत्रेनेति॰ एतत्प्रयोगसिद्ध्यर्थमेव लुग्द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्यापि तत्र प्रथमस्य लुक्त्वाभावात्॰=

अत्रिभरद्वाजिकेति अत्रेरपत्यानि बहूनि इतश्चानिञ इति ढक् तदं तस्य बहुत्वे तत्र तस्य तेषु अत्रियार्थे ति लुक् अत्रिभृग्विति ढको लुक् भरद्वाज शब्दाद्वि दाद्यञ् ततो यूनीञ् एवं च लुक् अत्रापि युवबहुत्वे लुग्भविष्यते अनेन प्रथमस्य च्यमानो अत्रिभरद्वाजा नामैषु निकेति प्राग्दीव्यतीयार्थे विवक्षायामलु ङ्भवति वसिष्ठकश्यपिकेति वसिष्ठादृष्यण् यूनिञोलुक् अणोप्यत्रादिसूत्रेण लुक् कश्यपादि दाद्यञ् यूनीञोलुक् अञोयञञोश्चेति लुक् एवं च दुरु भगोर्के ष्यण् यूनीञोलुक् अणोत्रिभृग्विति लुक् एवमङ्गिरसः कुत्सादृष्यण् एतस्माद्यूनि अणोद्यच इतिपि आभाव्यं न लिञ्ञेतिमुवविवक्षा न त्रि

अत्रिभरद्वाजिका वसिष्ठकश्यपिका भृग्वङ्गिरसिका कुत्सकुशिकिकेत्येवमर्थं गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थं अयवागर्गभार्गविका ग्रहणं नियमार्थं भविष्यति एतस्मै वद्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्य लुग्भवति नान्यस्येति यदप्युच्यते एकवचनद्विवचनान्तस्य च प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः न वक्तव्यः ननु चोक्तं अभ्यो बहुषु यभ्यो बहुषु तु च्यमानो लुङ् प्राप्नोतीति माभूदेवम भ्यो बहुषु यभ्यो बहुष्विति अन्तेतं यद्बहुषु यत्रान्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात् काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति नैष दोषः लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणं न चैतल्लौकिकं गोत्रं यद्यत्रान्तं यद्बहुषु यत्रान्तं यद्बहुष्वित्येवमुच्यते विदानाम पत्यं माणव कोबैदः बैदौ अञ्चापि प्राप्नोति अलुग न लुकं बाधिष्यते अलुकि च कृते पुनर्लुको निमित्तं नास्तीति कृत्वा पुनर्लुङ् भविष्यति॥ ०॥

यतेकुशिकादिदाद्यञ् यूनिञोलुक् अञोपि लुक् वुनं गर्गाद्यञोलुक् भगोर्के ष्यण् यूनीञोलुक् अणोत्रिभृग्विति लुक् प्राप्नोनगोपवनादिभ्य इति प्रतिषिध्यते स एष प्रतिषेधो नियमार्थ इति विदाद्यस्य त्रयुवलक्षणोऽर्थे अलुङ्भवती सर्थः [illegible] लोपो यूनीति लोपग्रहणं न लुक्ष्यते लोपे हि सत्ययलक्षणे न वृद्धिस्वरप्रसंगः लौकिकस्येति अपत्यस्येत्यर्थः काश्यपइत्यत्रान्तं तु प्रकृतिबहुत्वे वर्तते नापत्यबहुत्वे निमित्तं ना
ति

भा०कौ०४
५०

आपत्यं चेति अपत्यस्येदमापत्यं पौत्रप्रभृत्यपत्यमित्यर्थः तद्गोत्रसंज्ञं भवति परमप्रकृतेरिति गार्ग्यादेरेवापत्यप्रत्ययः कार्यो न त्वनंतरगोत्रयुवभ्य इत्यर्थः आपत्या दिति गर्गादेर्यद्वा पौत्रप्रभृतेरपत्यं चतुर्थ्यादौ जीवद्वंश्ये प्रत्ययः क्रियते तदा स्वार्थे द्वितीयो यञिञोश्चेत्यादिना फगादिः क्रियते गार्ग्यायण इति सचेति स्त्रियां द्वितीयप्र त्ययाभावात् गार्गीत्येव भवति एक इति परमप्रकृतेरेवापत्य इत्यनेनानंतरार्थस्यत्वाभावात् बहुवचने लोपि त्विति युवबहुत्वे विदा इत्यादि सिद्धं । द्व्येकयोस्तु वै

=अन्यत्रस्वयंपठितवार्त्तिके त्वस्य वार्त्तिकस्य व्याख्यानं तेषामावश्यकत्वाभिप्रायेणोक्तं वेति ।१=आपत्यादिति जीवद्वंश्ये चतुर्थ्यादिबोधकात्प्रत्ययमात्रात्स्वार्थे द्वितीयः फगादिर्भवतिसमुत्पन्नसंज्ञा इत्यर्थः ।१=

आपत्यं वा गोत्रं परमप्रकृतेरेवापत्यं आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः सचास्त्रियां
एको गोत्रग्रहणानर्थक्यं च बहुवचने लोपि युवसिद्धमिति तत्र विदानामपत्यं माणवक इति च
विदस्य विदशब्दात्तद्व्येकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति बैदः बैदौ बैदस्यापत्यं बहवो माणवका इति
विदस्य विदशब्दाद्बहुषूत्पत्तिर्भविष्यति विदा इति अविरविकन्यायेन ॥ ॥

=वार्त्तिकद्वयप्रयोजनमित्यर्थः ।१=यूनीति सप्तमतेयुवसंज्ञकतेनेत्यमारोजीवद्वंश्ये चतुर्थ्यादेरित्यर्थः नतत्रादेर्युवसंज्ञकतमपि आपकाभावात् ।१=

दौ बैदादित्यादी त्यर्थः ॥ तत्र विदानामिति गोत्रस्य बहुषु लोपिन इति वार्त्तिकप्रयोजनमन्यथा साधयति परमप्रकृतेरेव यूनि प्रत्ययः आपत्याज्जीवद्वंश्यादि त्यनेन स्वार्थिको द्वितीयोऽण् स्त्रिपार्श्वेत्रित इति लुप्यते अविरविकन्यायेनेति केचिदाहुः अत्रेयोपमिति परमप्रकृतेरेवापत्य इति वाचनिकत्वादसामर्थ्यस्य । अन्ये तु वचनस्यैवाप्यविकन्यायमूलत्वप्रतिपादनायैतदुक्तमित्याहुः ॥ ॥ श्री ॥ ॥

भा०
५०

यूनि लुक्। यूनि लुगचीति चेदिति। अस्मिन्नर्थे तु न्यासे दोषो न तु न्यासान्तर इत्यर्थः। फांटाहृतस्यापत्यमित्यत इञ्। तस्यापत्यं युवा फांटाहृतिमिमताभ्यां णफिञ्त्वाविति
णः तस्य छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायां इञ्ञे सति लुप्यते स च न प्राप्नोति। एवं न त्वातं न तम्य वृद्धलक्षण एव छे पो नो णस्य लुक् स्यादिति छस्य श्रवणं प्रसं
ग इत्यर्थः। भागवित्तेरिति। भागवित्तस्यापत्यमित्यत इञ्। ततो यूनि वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलमिति ठक्। तस्य छात्रा इत्यर्थे ठको लुकि अत्र वृद्धस्य णित्कस्याप

यूनि। यूनि लुगचीति चेत्प्रत्ययस्यापथ्येष्टप्रसंगः। यूनि लुगचीति चेत्प्रत्ययस्यापथ्येष्टं प्राप्नोति। अनिष्टप्रत्ययेऽवच्छिते लुक्। अनिष्टस्य प्रत्ययस्य
श्रवणं प्रसज्येतेति ऊत्वविशेषेण लुग्वचनं हलि नेति प्रतिषेधः। सिद्धमेतत् कथं अविशेषेण लुक् उक्त हलि नेति वक्ष्यामि॥ सिध्यति सूत्रं
न हि भिद्यते यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं यूनि लुगचीति चेत्प्रत्ययस्यापथ्येष्टप्रसंग इति। नैष दोषः। अचीति नैषा परसप्तमी का तर्हि विष
यसप्तमी अजादौ विषय इति। तत्राचि विषये लुक् क्रियते यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति का तर्हि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि
प्रयोजनं सौवीरगोत्रेभ्यो णठक्छाः। फांटाहृतेरपत्यं माणवकः फांटाहृतः फांटाहृतस्य यूनः छात्राः फांटाहृताः। ठक् भागवित्तेरपत्यं माण
वको भागवित्तिकः भागवित्तिकस्य यूनः छात्राः भागवित्ताः। ठक् छः तैकायनेरपत्यं माणवकस्तैकायनीयः तैकायनीयस्य यूनः छात्राः
णर
नोत: १ तैकायनीयाः। इञणौ सर्वत्र इञणौ सर्वत्र प्रयोजनं॥ ॥

ति
त्यमिति कादिभ्यः फिञ्। ततो यूनि फेश्छ चेति छः। यमुं रम्य सुयामा चार्वर्ण्याय णि फिञः स्मृता इति परिगणनं भाष्यकारेण फेश्छ चेत्यत्रनाश्रितमिति
तैकायनेः छो भवति परिगणनानाश्रये तु न प्राप्नोति तस्य छात्रा इति छे लुग्वृद्धलक्षणश्छः॥ ॥ ॥ ॥

या।

=तेनहि अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणं ज्ञाप्यते इति भावः। लुकेति। इञश्चेयस्य लुक्तेनेत्यज्ञापकेन प्राप्तिस्तत्र शास्त्रीयगोत्रस्यैव ग्रहणादिति भावः।।३=

भा०कै०४
५१

औपगवेरिति उपगोरपत्ये इञ् तंतो यूनीञ् तस्मिन् लुप्ते छः। किं पुनरिञो लुकः प्रयोजनं यद्यात स्मिन्न लुप्तेऽपि सिद्धश्छो वृद्धत्वलक्षणा इत्याह वृद्धवदिति वृद्धश
ब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा गोत्रस्य। तत्र यूनो वृद्धवदतिदेशादिञो लुक्यसत्यसत्यात् कथं पुनर्यो नीति गार्ग्यायणानां समूह इत्यादौ गोत्रलक्षणो वुञ् नेष्यते स नप्रा
प्नोति ज्ञापके नेति राजन्याद्वुञ्मनुष्याच्चेति वक्तव्ये मालोनं तदेव मिञोर्लुका विना प्यौपगवीया इति छस्य सिद्धत्वादनुदाहरणमेतत् इदानीमिञ उदाह
रणांतरं दर्शयितुमाह पत्वछात्रादिति श्वाशुरिति आपत्यस्य च तद्धिते नातीति यलोपः। उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् तन्न प्राप्यामिति वृद्धिनिषेध एजा

औपगवेर्यूनश्छात्राः औपगवीयाः। वृद्धवदतिदेशो सति इञो गोत्र इति लुकं प्राप्नोति। नैष दोषः प्रत्याख्यायते सावतिदेशः। कथं पुनर्यानि
प्रयोजनानि तानि। ज्ञापकेन सिद्धानि यत्तत्वछात्रात्ता नर्हि इञ्प्रयोजनं यत् श्वशुरस्यापत्यं श्वाशुर्यः श्वाशुर्यस्यापत्यं श्वाशुरिः श्वाशुरे
र्यूनः छात्राः श्वाशुराः। यत्र एव कुलस्यापत्यं कुलीनः कुलीनस्यापत्यं कौलीनिः कौलीनेर्यूनः छात्राः कौलीनाः। एवं छ स्वसुरपत्यं स्वस्रीयः स्वस्री
यस्यापत्यं स्वास्रीयिः स्वास्रीयेर्यूनः छात्राः स्वास्रीयाः। एतान्यपि हि नसंति प्रयोजनानि। [illegible]
[illegible] अत्रापि यूनि श्वशुर्यः कुलीनः स्वस्रीयः इत्येव भवितव्यं उक्तमेतत् अत्रा[illegible]
कि अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति उच्यते नचैतदब्राह्मणगोत्रमात्रं अब्राह्मणगोत्र
मात्रादिति नायं पर्युदासः यदन्यदब्राह्मणगोत्रमात्रादिति। किं तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधोयं ब्राह्मणगोत्रमात्रान्नेति अपरिपठितदेवं विज्ञेयं

गम्यमानमप्रवर्तते कुलीन इति कुलात् खः स्वस्रीय इति स्वसुश्छः एतान्यपीति लक्षणांतरेण युवप्रत्ययस्य लुकः सिद्धत्वादित्यर्थः नचैतदिति अब्राह्मण
शब्देन ब्राह्मणसदृशक्षत्रियादिग्रहणं चन्द्रमुसादिशब्दे [illegible] क्षत्रियादेरनभिधानादित्यर्थः प्रसज्यप्रतिषेध इति युवप्रत्ययमात्रस्य लुकं विधाय ब्राह्मणगो
त्रात्परस्य तन्निषिध्यत इत्यर्थः मायूरीति मयूरस्यापत्यमिति विगृह्य गोत्रे इञ् तदंताद्यूनि यञिञोश्चेति फक् तस्य लुक्।। ।। ।।

ए०म०
५१

ग्लुचुकायनेरिति ग्लुचुकस्यापत्यं गोत्रमिति प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमिति फिन्। ततो यूनि अण्। तस्य लुक् गोत्रे भवति। अन्यथा वृद्धत्वाच्छः स्यात्। कापिंजलादेरिति कपिंजलस्यापत्यमत इञ्। ततो यूनि कुर्वादिभ्यो ण्यः इति ण्यः। तस्य लुक् गोत्रे अस्य एव स्यात्। अन्यथा छः स्यात्। प्राग्दीव्यत इति प्राग्दीव्यतो येऽर्थास्तेषु विवक्षितेष्वित्यर्थः। वृद्धवदिति गोत्रवदित्यर्थः। अन्यथा गोत्रसंज्ञाया युवसंज्ञया बाधितत्वात् गोत्राश्रयकार्याप्रसंगः। गार्ग्यायणानामिति

एवं तत्र्येण त्वौ सर्वे त्र प्रयोजनं अण् ग्लुचुकायनेरपत्यं माणवकः ग्लौचुकायनः ग्लौचुकायनस्य यूनः छात्राः ग्लौचुकायनाः एवं काapिंजलाद्यर्थे कापिंजलादेरपत्यं माणवकः कापिंजलाद्यः तस्य यूनः छात्राः कापिंजलादाः प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदिति देशः। प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः क्रियते। युवा वृद्धवद्भवतीति वक्तव्यं किं प्रयोजनं गार्ग्यायणानां समूहः गार्ग्यायणकं गार्ग्यायणानां किंचित् गार्ग्यायणकं। गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः गोत्राश्रयो वुञ् यथा स्यात्॥ यदि वृद्धवदिति देशः क्रियते औपगवेर्यूनः छात्रा औपगवीया इति। इञो गोत्रे इत्यण् प्राप्नोति यदि पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनानुवृत्तिरतिदिश्येत कथं तु नर्युवा वृद्धवदित्यनेनानुवृत्तिः प्राक्प्रत्ययानि देशं वतिनिर्देशोऽयं कामचारश्च वतिनिर्देशवाक्यशेषं समर्थयितुं तद्यथा उशीनरवन्मद्रेषु यवाः संतिन संतीति मातृवदस्याः कलाः संतिन संतीति एवमिहापि युवा वृद्धवद्भवति। वृद्धवन्न भवतीति॥ ॥

गर्गस्यापत्यं गोत्रं गार्ग्यो दिम्भ्यो यञ्। ततः तद्युनि यञिञोश्चेति फक्। ततः तस्य समूहे गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रेति वुञ्। इदमर्थे गोत्रचरणाद्वुञिति वुञ्। सास्य भक्तिरित्यर्थे गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञिति वुञ्। औपगवेरिति तस्यापत्ये यूनि लुगिरस्य प्रसंगात्। नादिञोलुगभावाद्वृद्धवदतिदेशात् इञश्चेत्यण्प्रसंगः एतद्दोषपरिहारायाह यदि पुनरिति यथा गोत्रे युवप्रत्ययो नोत्पद्यते तेन यथा यून्यपि प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायां युवप्रत्ययस्यानुत्पादादिञभावा

एवं वाक्यशेषमिति उभयसंभवेन भवतीत्यध्याहरिष्यत इत्यर्थः एवमित्यनेनानन्तरप्रक्रान्तो न भवतीति वाक्यशेषः परामृश्यते तदुक्तमित्यत्र गोरवं स्यादिति भावः अथ वै तर्हीति एवं सतीत्यर्थः एतेन गौरवं परिहृतं कथमिति यूनि लुगित्यस्मिन्क्रियते फक्फिञोरन्यतरस्यामित्यतः फिनः विधेयकार्याणि दृष्टानि तत्र गार्ग्यायणस्य छात्रा गार्गीयाः गार्ग्यायणीया इति रूपद्वयं न सिध्यतीति भावः फक्फिञ्ज्वर्तीति वर्तनं वर्तः फक्फिञोर्वर्तः सविद्यतेयस्मि

एवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे यथा गोत्रे युवप्रत्ययो न भवति एवं प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनः पि न भवतीति तदुक्तं यद्यप्येत
दुच्यते अथ वै तर्हि यूनि लुगित्येतन्न क्रियते कथं तर्हि फक्फिञोरन्यतरस्यामिति फक्फिञ्ज्वर्ती युवा वा द्वन्द्व इवतीति वक्ष्यामि य
दा तर्हि न वृद्धवत्तदा गार्ग्यायणानां समूहः गार्ग्यायणकं गार्ग्यायणानां किं चिद्गार्ग्यायणकं गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकं गो
त्राश्रयो वुञ्न प्राप्नोति यदि पुनर्युवा वृद्धवदिसनेनार्थः तिदिष्यते प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदर्थो भवतीति तत्र वक्तव्यं यद्यप्ये
त दुच्यते॥ अथ वै तर्हि यूनि लुगित्येतन्न करिष्यते कथं फक्फिञोरन्यतरस्यामिति। फक्फिञ्ज्वर्ती युवार्थो वा वृद्धवद्भवतीति वक्ष्यामि यदा तर्हि
न वृद्धवत्तदा गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकं गार्ग्यायणानां किं चिद्गार्ग्यायणकं॥ श्री ॥ ॥

यूनि स वा वृद्धवत्ता ततः पक्षे फक्फिञोरत्यन्तं पक्षेऽनुसन्निरिति द्वैरूप्यसिद्धिः यदा तर्हीति गार्ग्यायणानां समूह इति विवक्षायां यदा वृद्धवदतिदेशास्य
कोऽनुसन्तिस्तदा गार्ग्यकमिति सिध्यति यस्मिंस्तु पक्षे वृद्धवदतिदेशाभावात् फक्श्रवणं तत्र गोत्रलक्षणो वुञ्न प्राप्नोति इदानीमर्थातिदेशदर्शनायाह यदि पुनरिति यूनि लुगित्येतदित्यूनो गोत्रत्वातिदेशाद्युवप्रत्ययस्याभावाल्लुङ् विधेय इत्यर्थः॥ ॥ ॥

=गोत्रतातिदेशादिति तत्रातिदेशे च गोत्रे एक एवेति नियमेन युवप्रत्ययानुसन्तिरिति लुक् विधेयोऽतिदिश्यमानधर्मविकृत्स्याश्रयाभाव अतिदेशस्य वासिद्ध इति भावः॥१=

=नतु राजभ्रष्टुराघत्समोर्जताविसान्यामनंतरापत्ये पिप्रत्यये नतस्यगोमतानावान्तत्र युञोशपोनत्रापकतेन नतस्य चादिनार्थात्कथं ज्ञापकत्वमत आह प्रागिति तथा चानंतरापत्ये राजन्यः श्वशुर्य इत्यादयः समभिधाने प्राणायन्निवडुपरात्रे प्रागादिति भावः ॥१=

यद्यमिति प्राक् गोत्रसंज्ञाया गोत्रे कुंजादिभ्य इत्यतो गोत्रग्रहणानुवर्तनाच्छास्त्रीयगोत्राभिधायिनो राजन्यमनुष्यशब्दौ तत्र युञ्गोत्रग्रहणेनैव ताभ्यां वुञः सिद्धत्वात् किं तयोर्ग्रहणेन न च ग्रहीतौ नु ज्ञापयतो गोत्रग्रहणं लौकिकगोत्रपरमिति । राजन्यमनुष्यशब्दौ च लौकिके प्रयोजातिविशेषवाचित्वाल्लौकिकगोत्राभिधायिनौ न भवत इति कृत्स्नं तयोर्ग्रहणं । लौकिकं चागोत्रमपत्यमात्रं परमिति अपत्याधिकारादन्यत्रेत्यर्थः उपचर्यत इति व्यवह्रियत इत्यर्थः शालंकेरिति शालंकी रपत्यमिति वाक्यादेणहुतिगणत्वादिञ् । पैलादिषु शालंकिशब्दपाठान्निपातनाच्छलंकादेशः अत एव च निपातनाज्जोत्रेपि न शालंकि

गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः गोत्राश्रयो वुञ् प्राप्नोति । एवं तर्हि राजन्यादुञ् मनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकं परं यद्ययं वुञ्विधौ राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणं करोति ततज्ज्ञापयसाचार्यः लौकिकं परं गोत्रग्रहणमिति युवा च लोके गोत्रमित्युपचर्यते किं गोत्रोसि माणवक गार्ग्यायणः ॥ किं गोत्रोसि माणवक वात्स्यायनः यद्येतत् ज्ञाप्यते । औपगवेरपत्यं छात्रा औपगवीयाः गोत्राश्रय इञो गोत्र इत्यणप्राप्नोति सामूहिके वुञ् ज्ञापकं यदि सामूहिके वुञ् ज्ञापकं गार्ग्यायणानां किंचित् गार्ग्यायणकं गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः गोत्राश्रयो वुञ् प्राप्नोति । वुञ्विधौ ज्ञापकं यदि वुञ्विधौ ज्ञापकं शालंकेरपत्यं छात्राः शालंका इञो गोत्र इत्यण् न प्राप्नोति अस्त्वेतद्विशेषेण कथमौपगवेऽपत्ये ? छात्रा औपगवीयाः गोत्रे णोरिवि शेषयिष्यामः गो

फके न बाध्यते ततो वृनिष्कृतस्य पैलादिलाल्लुकि कृते इञ्ते वृनिवर्तेत इति गोत्राश्रय इञ्

त्वण् न प्राप्नोति गोत्रेणो ञमिति कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यत्र गोत्रग्रहणोनपौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यते गोत्रप्रत्ययानुवादे न स्यात्तत्र विधीयते । कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदं तेभ्यो [illegible] णभवतीति कण्वादयश्च गर्गादिषु पठितास्तत्र च गोत्र इति वर्तते अपत्याधिकारे च गोत्रग्रहणादेव शास्त्रीयं गोत्रं गृह्यते तदेव कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यत्रानूद्यते । तदेवं वेञ्स्येत्यत्रानुवर्तते तेन गोत्रे य इञ् विहितस्तदंतादविधीयमानः शालंके भविष्यति न त्वौपगवेरित्यर्थः नन्वौपगविशब्दे नेन सूत्रेणाणोलु

भा०कै०४
५३
५५

तस्यापत्यं तस्येदमिति इदमिति संबन्धसामान्यस्य सर्वविशेषान्तर्भावादपत्यस्याप्यन्तर्भूतत्वादित्यर्थः बाधका इति जातौ बहुवचनं। तस्येदमित्यनेन विधी-
यमानस्याणो बाधकश्छस्तस्य बाधनार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः कथं पुनरिति एकस्मिन्नर्थे प्राप्तौ सत्यां बाध्यबाधकभावो भवति तत्र शेषेऽर्थे विधीयते छ-
ः अणपत्ये नापत्य इति भिन्नार्थत्वादनयोः कथं बाध्यबाधकभाव इति प्रश्नः उत्सर्ग इति यदि योगविभागमकृत्वा तस्यापत्यमत इञित्युच्येत तत्र
तद्प्रकृतिविशेषसंबन्धस्यैवापत्यार्थस्योपयोगात् प्रकृतिसामान्यसंबद्धोऽपत्यार्थः शेष एव स्यादिति स्यादेव वृद्धाच्छः। पृथग्योगे त्वपत्यार्थस्याण्

तस्या तस्येदमित्यपत्येऽपि तस्येदमित्यपत्येऽप्यण् सिद्धः तस्येदंविशेषा ह्येते अपत्यं समूहो विकारो निवास इति। किमर्थं तर्हीदमुच्यते बाधनार्थं
कृतं भवेत् ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थं। कथं पुनरशैषिकः शैषिकं बाधेत उत्सर्गः शेषो वाऽसौ योऽप्युत्सर्गः सोऽपि शेष एव अपत्ये तस्मिन्बाध-
कबाधनार्थे सति किं प्रयोजनं। वृद्धाच्छस्य प्रयोजनं वृद्धाच्छं प्रयोजयन्ति भानोरपत्यं भानवः श्यामगोरपत्यं श्यामगवः कथं पुनरिछताप्यप-
वादः प्राप्नुवंछ क्वो बाधितुं तस्यग्रहणसामर्थ्यात् किमिदं भवानध्याहृत्य तस्यग्रहणस्यैव प्रयोजनमाह। न पुनः सर्वस्यैव योगस्य। अथवा अर्थं
तूत्तरार्थमर्थनिर्देशः कर्तव्यः समर्थविभक्तिरपि तस्यैवमप्युत्तरार्था प्रतिनिर्दिष्टव्या ॥ ॥ ॥ ॥

द्विविधावुपयोगाच्छप्रत्ययाभावाच्छस्याप्राप्तिरिति सैव बाधः कथ्यते उत्सर्ग इति प्रकृतिसामान्यसंबद्धः सामान्यभूतोऽपत्यार्थ उक्तः अपत्ये इदमिति सामान्यभूतोऽर्थ उत्स-
र्गस्तदन्तर्भावादस्मिन्पृथग्योगेऽपत्यार्थ उत्सर्गः शेष एव भवति अननुप्रयुक्तत्वादित्यर्थः कथं पुनरिति प्रकृतिसामान्याद्विधानादणोऽत्सर्गः। प्रकृतिविशेषा-
दुविधानाच्छोऽपवाद इति मत्वा प्रश्नः तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति एकदेशे सूत्रे लक्ष्यते तेन पृथक्सूत्रारंभादित्यर्थः पृथक्सूत्रे ह्यपत्यार्थस्याशेषत्वाभावाच्छ-
स्याभावः॥ इतरेषां तातामिप्राय आह किमिदमिति अध्याहृत्येति तत्रैव तात्पर्यं कृत्वेत्यर्थः ॥ ॥

एम०
५३

=कामचारादिति॥ एवं स्त्रीवद्भिरिति स्त्रीपुंसयोर्न स्यादिति बोध्यं॥ यद्यपि नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यामिति तथापि वास्तवमेव समाधिं वक्तुमेतन्नाहतं॥=

सिद्धान्तवादी स्वाभिप्रायं दर्शयितुमाह एवं तर्हीति पुंल्लिंगेनेति यद्यपि नपुंसकेऽपि तत्स्यादिति रूपं भवति तथापि पुंनपुंसकयोर्युगपन्निर्देशसम्भवात् नुमः शक्यत्वात् कामचारादेवमुक्तं स्त्रीनपुंसकलिंगादिति सुमातुः पत्यं सौमात्रः क्षत्रस्यापत्यं क्षात्रिरित्यादौ विग्रहार्थे तद्धितार्थे निर्देश इति तद्धितप्रकरणादेवमुक्तं। सर्वेनैव हि शा

× नबहुवचर

एवं तर्हि योगविभागकरणसामर्थ्यात् इतरथा हि तस्यापत्यमतदुन्मवतीमेव ब्रूयात् पुंल्लिंगेनायं निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च तेन पुंल्लिंगादेवोत्पत्तिः स्यात् एकवचनान्ताच्च स्त्रीनपुंसकलिंगाद्द्विवचनान्ताच्चेदं न स्यात्॥ तद्धितार्थे निर्देशे लिंगवचनमप्रमाणं तस्याविवक्षितत्वात् तद्धितार्थनिर्देशे लिंगवचनमप्रमाणं किं कारणं तस्याविवक्षितत्वात् नात्र निर्देशस्तन्त्रं कथं पुनस्तेनैव च नाम निर्देशः क्रियते तच्चातन्त्रं स्यात् तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च नान्तरीयकत्वादत्र पुंल्लिंगेन निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च अवश्यं कयाचिद्विभक्त्या केनचिच्च वचनेन निर्देशः कर्तव्यः तद्यथा कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति नान्तरीयकत्वात् स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान् सशकलान् सकण्टकानाहरति नान्तरीयकत्वात् स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकानुत्सृजति। एवमिहापि नान्तरीयकत्वात्पुंल्लिंगेन निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च न त्वत्र निर्देशस्तन्त्रं सर्वनाम निर्देशे वि

शेषासंप्रत्ययः॥ ०॥

सूत्रेऽस्मिन्नान्तरीयकत्वादुपात्ते लिंगसंख्ये च न विवक्ष्यते। क्वचित्संख्यानुविवक्ष्यते। यथा सुप्सुपेति अप्रमाणमिति तद्वशात्कार्यस्य विधिनिषेधौ न भवत इत्यर्थः भावसूत्रे विस्तरेण भाष्यमेतद्व्याख्यातमिति तत एवावधार्यं॥ ॥ श्री ॥

भा०कै०४
५४

सामान्यनिर्देशादिति तस्येति निर्देशात्तच्छब्दादेव सामान्यवाचिनः प्रत्ययः स्यान्नोपग्वादिभ्य इत्यर्थः सामान्यचोदनाइति विशेषाणामेव कार्यसिद्ध्यर्थं
सामान्यमुपादीयते न तु स्वार्थमित्यर्थः इदमपीति उपसंनिधानेनैव संबंधित्वावृत्तादपत्यवन्मात्रस्याक्षेपात्सामान्येनापत्यस्य विशेषणविशेष्य

सामान्यनिर्देशात् सर्वनामनिर्देशे विशेषस्यासंप्रत्ययः किंकारणं सामान्यनिर्देशात् सर्वनाम्नायं निर्देशः क्रियते सर्वनाम च सामा
न्यवाचि तेन सामान्यवाचिन एवोत्पत्तिः स्यात् विशेषवाचिनो न स्यात् सामान्यचोदनास्तु विशेषेषु सामान्यचोदनास्तु विशेष्ववतिष्ठं
न्ते तद्यथा गौरनुबंध्यो ऽजो ऽग्नीषोमीय इति आकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरंभणालंभनप्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते विषम
उपन्यासः अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति किंकारणं असंभवात् आकृतावारंभणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आ
रंभणादीनि क्रियन्ते इदमप्येवंजातीयकमेव असंभवात्सामान्यवाचिन उत्पत्तौ विशेषवाचिन उत्पत्तिर्भविष्यति। अपत्याभिधाने स्त्री
पुंल्लिंगस्याप्रसिद्धिर्नपुंसकत्वात् अपत्याभिधाने स्त्रीपुंल्लिंगस्याप्रसिद्धिः किंकारणं नपुंसकलिंगत्वात् अपत्यं नपुंसकलिंगं। तेन
नपुंसकलिंगस्यैवाभिधानं स्यात् स्त्रीपुंल्लिंगस्य न स्यात् ननु चेदं पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च इह पुनरुत्सन्नेनाभिधानं चोद्यते सि
द्धं तु प्रजनस्याविवक्षितत्वात् सिद्धमेतत् कथं प्रजनस्याविवक्षितत्वात्। प्रजनो ऽत्राविवक्षितः ॥×उत्सन्नित्वत्रचोद्यते× ॥ ॥

मावायोगादिहापि सामान्येन विशेषाएव गृह्यन्ते। यद्यत्तु प्रकरणवशाद्विशेषे सर्वनाम वर्तेत तेन दातस्मादपि प्रत्ययो भवति तदायनिरिति नपुंसकलिंगस्येति औ
पगवमित्यनेनैवापत्यस्याभिधानं स्यात् औपगव औपगवीत्येवं न स्यादित्यर्थः प्रजन इति प्रसवमात्रं विवक्षितं न तु लिंगसंयोगो ऽपीत्यर्थः ॥ ॥

राम०
५४

=उत्सन्नित्वत्रेति भाष्येनत्र यथा पुंल्लिंगादेवोत्पत्तिरश्वादिना तथा प्रकृते नपुंसके वाच्य एवोत्पत्तिः स्यादिति न चोद्यते किं तु नपुंसकत्वे [illegible] =नापत्यनिवेति [illegible] चांव [illegible] इति किं [illegible]
[illegible] पुंस्त्वादिवैशिष्ट्येनापीति चोद्यत इत्यर्थः ॥ २ =

सचेति संततिरपत्यं प्रसव इति सर्वलिंगस्य शब्दैरभिधीयमानस्य दर्शनादित्यर्थः समानायामिति एकस्मिन्नर्थे इत्यर्थः अपत्यमिति अपत्यशब्दप्रसाध्यमा
नमित्यर्थः प्रजन इति सर्वलिंगैः शब्दैः प्रसाध्यमानत्वात्सर्वलिंग इत्युच्यते एकार्थ इति एकोऽर्थः सर्वलिंगः सच केनचिच्छब्देन प्रसाध्यमानः केनचिदेवलिंगेन यु
क्तः प्रतीयते अवयवान्यत्वादिति स्वार्थिकस्यापि [illegible] प्रत्ययस्योत्पत्तौ भिन्नावयव
त्वाद्भिन्नशब्दप्रसाध्यमानत्वादेकस्यैवार्थस्य लिंगभेदो वगम्यते किं पुनरत्यंतभिन्नशब्दप्रसाध्यमानस्य लिंगभेदावगतिर्नस्यादित्यर्थः एको गोत्रे ए

सच सर्वलिंगः। किं पुनः कारणं समानायां प्रवृत्तौ अपत्यं नपुंसकलिंगं प्रजनः सर्वलिंगः एकार्थे शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिंगान्यत्वं एकार्थेश
ब्दान्यत्वाल्लिंगान्यत्वं दृश्यते तद्यथा पुष्यस्तारकानक्षत्रं गेहं कुटीमठ इति अवयवान्यत्वाच्च अवयवान्यत्वाच्च लिंगान्यत्वं दृश्यते त
द्यथा कुटी कुटीरः शमी शमीरः शुण्डा शुण्डारः अवयवान्यत्वात्किल लिंगान्यत्वं स्यात् किं पुनर्येत्र शब्दान्यत्वमपि एको गोत्रे किमर्थ
मिदमुच्यते॥ ॥ श्री ॥

कश्चायमस्य प्रधानासहायसंख्या प्रथमसमानवाची इह तु संख्यावाची प्रथमवाची वा गृह्यत इत्येव निर्णयो पर्यंतरासंभवात् किमर्थमिति क्रियमाणे
ऽपि सूत्रद्वये सर्वमिष्टं न सिध्यतीति प्रश्नः इह पौत्रप्रभृतौ अपत्ये विवक्षिते मूलप्रकृतेरेव गर्गादेः प्रत्यय इष्यते न त्वनंतरापत्यवाचिनो गार्ग्यप्रभृतेर्नो
ऽपि गोत्रप्रत्ययांता गार्ग्यप्रभृतेः। यूनि तु गोत्रप्रत्ययांतादेवेष्यते न तु मूलप्रकृतेः सांतरयुवप्रत्ययः स्त्रियां तु युवकार्यं नेष्यते अपि तु गोत्रकार्यमेव एतत्सर्व
मेतस्मात्सूत्रद्वयाद्यथा न सिध्यति तथा क्रमेण वक्ष्यते॥ श्री ॥७॥ ॥

विवक्षित इति। किं तु शेषत्वेनेत्यर्थः। तथा सत्युक्तप्रयोगाद्विति नियमात्कर्तरि षष्ठी न स्यादिति भावः। ३ = तल्लपीति। यथा मातुः स्मरतीत्यादौ ॥ =

वार्तिककारः प्रयोजनं तावद्दाघसत्सूत्रस्यरूपयितुमाह उत्पादयितारमिति प्रति शब्दोल्लक्षणेवाक्यकारेण प्रयुक्तः उत्पादयितुः सामान्यविवक्षया च द्विवचनेनाकारि भाष्यकारेण तु भेदविवक्षयावी प्सामाश्रित्य द्विवचनं कृतं अपत्ययोगादिति अपत्यस्य योग इति तत्र षष्ठी समासः उत्पादयिता चात्र तत्कर्मत्वेन विवक्षितः किं तर्हि प्रति शब्दयोगविवक्षायां कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति द्वितीया यथा निर्दिष्टः। अपत्योपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति कर्मणि कृद्योगषष्ठी स्यात् तस्य चेति तत्र पर्यायो यदा लोकेन विवक्ष्यते तदा नासौ शब्दसंस्कारनिमित्तं भवति अपत्येन योगस्तु लोके उत्पादयितुरेव विवक्षि
त
उत्पादयितारं प्रत्यर्थे योगात्तस्य च विवक्षितत्वादेकवचनं गोत्रे उत्पादयितोत्पादयितापत्येन युज्यते तस्य च विवक्षितत्वात् उत्पादयितुः सचाभिसंबंधो विवक्षितः उत्पादयितारं प्रत्यपत्ययोगात् तस्य चाभिसंबंधस्य विवक्षितत्वात् उत्पादयितुरुत्पादयितुरपत्याभिधाने नेकप्रत्ययः प्राप्नोति इष्यते चैकएव स्यादिति तद्यो तरेणापत्यं न सिध्यतीति एकवचनं गोत्रे एवमर्थमिदमुच्यते कथं पुनस्तोयते उत्पादयितोत्पादयितापत्येन युज्यत इति एवं हि दृश्यते लोके पितामहस्योत्संगे दारकमासीनं कश्चित्पृच्छति। कस्यायमिति। स आह। देवदत्तस्यापत्यं देवदत्तस्यवेति। उत्पादयितारमपदिशन्ति॥ नात्मानं ॥ ॥

तदिति तन्निमित्तानेकप्रत्ययप्रसंग इत्यर्थः एकवचनमिति एकस्य प्रत्ययस्य प्रतिपादनमित्यर्थः यावंत्य पत्यानि तावतां प्रत्ययानां प्रसंगे सत्येक एव प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः। गोत्र इति च जात्यपेक्षयैकवचनं तेन गोत्रसमुदाये प्रत्ययसमुदायो निवार्यते कथमिति एकमप्यपत्यं पितृपितामहादीनां सर्वेषां संबंधि भवति तथा चापत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमिति सूत्रकारेण सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टः कृत इति प्रश्नः एवं हि दृश्यत इति शब्दार्थसंबंधे लोक एव हार एव प्रमाणं तान्यत्रापि च प्रष्टुः प्रतिवक्तुरुत्पादयितृविषये एव प्रश्नप्रतिवचने इति तत एतदवधार्यत इत्यर्थः अपत्यं पौत्रप्रभृतीति सामानाधिकरण्यं तु

गोत्रस्थानविभागः

राम० ५५

तत्रेति । ऊर्ध्वं तत्रोक्ते प्रयोजनेऽभिमते सूत्रस्यासामर्थ्यान्नापत्यादिति वक्तव्यं अपत्यप्रत्ययान्तादपत्ये प्रत्ययाभावार्थं गोत्र इति यद्येको गोत्र इति गोत्रग्रहणोपादानेन नियमः कृतः तदायं प्रतिषेधो वक्तव्यः । यदि त्वेकोऽपत्य इत्युच्येत तदापत्यप्रत्ययान्तादपत्ये नैवापरः प्रत्ययः स्यात् अपत्यजातावेकस्यैव विधानात् एको गोत्र इति तूच्यमानेऽनन्तरापत्यप्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रत्ययः स्यादेव तुल्यजातीयापेक्षो हि नियमः तेन गोत्रप्रत्यय एवापरो निवार्यते ततश्च गोत्रप्रत्ययान्तादपरो गोत्र[illegible] प्रत्ययो मा भूत् ऊर्ध्वं तदापत्यप्रत्ययान्तान्तु गोत्रे प्रत्ययः स्यादेवेति भावः अथवा यद्यो सार्व्यपि नैवापत्येन युज्यते न तु पितामहादिः

अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति तत्र प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो गोत्रे नियतत्वात् तत्र प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो वक्तव्यः औपगवस्यापत्यमिति किं कारणं गोत्रे नियतत्वात् गोत्रे ह्ययं नियमः क्रियते तेन पश्चात्सीयथा जातीयकस्तु गोत्रे प्रत्ययः प्राप्नोति स एकः स्यात् कश्च प्राप्नोति यः प्रत्ययान्तात् परमप्रकृतेश्चोत्पन्नः परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्या [illegible]

[illegible] श्री ॥ ७ ॥

एको गोत्र इत्येतच्च नियमार्थं तदा यतोऽनेकप्रत्ययप्रसंगो गोत्राकृतौ विवक्षितायां तस्मादेक एवेति नियम्यते । अपत्यप्रत्ययान्तादेव चक्रमेणापत्यपरंपराविवक्षायामनेकप्रत्ययप्रसंगात् । तत एवैकाम्यनुज्ञानद्वारेणानेकनिवारणं स्यादिति भावः पश्चात्सीयथा जातीयकस्त्विति यत्प्रकृतिरित्यर्थः उभयोपादानं सद्वैविशेष्ययोगप्रतिपत्त्यर्थं परमप्रकृतेरिति गर्गादेरित्यर्थः ॥ ॥श्री ॥ ७ ॥ ॥ ॥

=उपग्वादिभिः तृतीयस्याः पसापत्यदत्सम्बन्धा ...प्रतिपादनात्तस्मादिष्यर्थमित्यर्थः॥३॥=विध्यर्थमिति। एकशब्दः प्रथमवाची। प्रथमः प्रकृतिभूतः। शब्देगोत्रप्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थः॥३॥=नन्वेवमेवप्रत्ययोपिवचनेनविनाऽविष्यतीत्यतआह तासामिति॥४

अप्रयोगादिति उत्पादयितव्येपत्यप्रत्यये गार्ग्यस्यपौत्रादिना अपत्यापत्यवत्सम्बन्धाभावात्प्रत्ययोनप्राप्नोति यद्यपिगर्गादिभ्योयञितिविधानसामर्थ्याद्गर्गादिभ्योगोत्रप्रत्ययाः सिध्यन्तितथापियेऽणादयोऽनन्तरापत्येसावकाशास्तेपरमप्रकृतेरुपग्वादेर्गोत्रेनप्राप्नुवन्तीतिविवक्षितं अप्रयोच्यते एकोगोत्रइत्येतस्य परमप्रकृतेर्विध्यर्थंभविष्यतीतिनियमस्तर्हि नप्रकल्प्येत। ततश्चापत्यसमानाधिकरणप्रत्ययमालाप्रसंगः ननुपरमप्रकृतेः प्रत्ययोत्पत्तावुच्यमानायामपिप्रकृतिप्रत्ययार्थयोः परम्परायोगस्तत्रैवस्यादेवेतिप्रयोगोनस्यात् नैषदोषः परम्परयासंबन्धसद्भावात्प्रयोगोभविष्यति। साक्षात्संबन्धेतुप्रत्ययस्यचरितार्थत्वात्गौणःसंबन्धाश्रयेणोत्पत्तिर्नस्यादितिवक्तव्या इदानीमेतद्दोषद्वयंवक्ष्यमाणेनदोषेणसहपरिहर्तुमाह एतयोश्चेतिचशब्दोवक्ष्य

अप्रयोगादिनप्राप्नोति एतयोश्चैवपरिहारः पठिष्यति त्वाचार्यः यूनिचान्तर्हितेऽप्राप्तिरिति तस्यचयथातत्प्रत्ययान्तंयथातदेवविकारावयवप्रत्ययान्तंद्वितीयंचतृतीयंचविकारंसंक्रामति एवमिहापितदेवापत्यप्रत्ययान्तंद्वितीयंचतृतीयंचापत्यंसंक्रमिष्यति भवेत्सिद्धं औपगवस्यापत्यमौपगवः यत्रसमर्थानन्तरंइष्यते सएवगोत्रे इदंतुखलुनसिध्यति। गार्ग्यस्यापत्यंगार्ग्य इति॥ ॥०॥

मात्रापेक्षया समुच्चयार्थः तत्प्रत्ययान्तमिति त्रितश्चतत्प्रत्ययादित्येतत्सूत्रंप्रत्याख्यायते। योहिकपोतस्यतरवयवस्तद्विकारस्यावयवोविकारोवासोऽभेदोपचारात्कापोतस्याप्यवयवोविकारश्चभवतीतिकापोतएवभविष्यतीतिनार्थोमयडन्तकार्थे त्रितश्चतत्प्रत्ययादित्यनेनसूत्रेण। तत्रयथाकपोतस्यविकारावयवाभ्याममभेदोपचारात्कापोतस्यचेत्युभयत्रयेष्टंसिध्यतितथेहाप्युपग्वौपगवयोरौपगवतदपत्ययोर्वाऽभेदोपचारात्सौत्रप्रभृतिरौपगवशब्देनाभिधास्यते गार्ग्यायणापत्यंचगार्ग्यायणशब्देनेतिदोषत्रयमपिपरिहृतं अपरिहारस्याप्रदर्शयितुमाह॥ भवेदिति॥ ०॥ ॥ ॥

=अनंतरापत्यस्यैकत्वात्तत्रानियमप्रसंगाभावः। गोत्रस्त्रियां त्वेको गोत्र इति नियमादित्यर्थः॥४= तथापीति। वचनसामर्थ्याद्भेदसंबंधाश्रयत्वेऽप्यभेदस्यैव गार्ग्यिरपि स्यादित्यर्थः॥२= =गार्ग्यस्त्रियाः पौत्रवान्नैकात्युवत्वाभिलाषिकोऽबोजमाह। तत्रेति। १=

अत्रत्यस्य इति यदि गार्ग्यो गर्गेण त्वमारोप्यते तदा गार्ग्यैरिव भेदसंबंधस्यानिवृत्तत्वाद्गर्गशब्दवाच्य इति गार्ग्यैरपत्यं गार्ग्यैरेव स्यात्। गार्ग्य एवोच्यते अथ गार्ग्यानन्तरापत्ययोरभे
दाध्यवसायस्तथापि गार्ग्यैरपत्यं गार्ग्यः प्राप्नोति यद्यपि गार्ग्याद्भेदोपन्यास इति वचनसामर्थ्याद्गार्ग्यः स्यात्तथापि गार्ग्यिरपि स्यात्। तस्मादपत्यविषये दोषवानभे
दोपचार इति भेद एवाश्रयणीयः तथा च प्रसर्यानन्तरानिषेधः परमप्रकृतेरत्यन्तविवक्षये तिच्छिन्नमेतत् स्त्रियामेवेति चशब्दो दोषसमुच्चयार्थः तेनानं
तरापत्यस्य स्त्रियां गोत्रस्त्रियां चानियमप्रसंगाभावात्सामर्थ्यात्सौत्रप्रभृतेरपत्यं स्त्रीप्रत्यये युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया एकसंज्ञाधिकारे द्वन्द्वयुवेति वचना

अत्रत्यस्य अनंतर इत्युच्यते अस्यो गोत्रस्त्रियां चानियमः स्त्रियां च युवसां नियमो न प्राप्नो
ति औपगवीमाणविका। नियमाद्धि स्त्री पर्युदस्यते एको गोत्रे गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति॥१०॥

ननु शब्दात्तानियमाद्योऽबाधितत्वात्स्त्रियाः पौत्रप्रभृतेरपत्यस्य गोत्रसंज्ञानास्तीत्येको गोत्र इत्येष नियमो नास्ति अस्त्रियामिति निषेधाद्गोत्राद्यूनीत्यपि
नास्ति नियमस्तथा च स्त्रियां विवक्षितायामनेकप्रत्ययप्रसंगः। औपगवस्यापत्यं स्त्रीत्य इञ्निती प्राप्नोति। इतोमनुष्यजातेरिति ङीष् इ अंतात्प्राप्नो
ति। गोत्रं च चरणैः सह इत्यत्र गोत्रस्त्रीयस्य गोत्रस्य ग्रहणात् स्त्रियाश्चास्य गोत्रसंज्ञाया अभावात् एतच्चेत्य उपसंख्यानमजाद्यर्थमिसेतदनपेक्षैवो
दाहृतं गोत्रलक्षणाभ्यपचारिः पौत्रामेव स्यात् अजीवद्वंश्यायां च स्त्रियां पौत्रप्रभृतेरपत्ये जीवद्वंश्यायां तु नस्यादपत्यसामान्यलक्षण एव तु स्या
=दोषांतरमप्याह। गोत्रे ति। १= त् नियमादिति सामान्यापेक्षमेकवचनं नियमद्वयादिस्यर्थः॥ ॥ ॥

=पितुरेवापत्यमितिपक्षमुपक्षिप्य तत्रैव दोषमभिधाय तस्यैव प्रश्नो व्याहृत इत्यर्थः।१= विध्यर्थमिति। उपयुक्तशब्दे तीयेगोत्रप्रत्ययाप्राप्तेः पंचमेषु च प्रत्ययाप्राप्तेरितिभावः।२= किमुच्यत इति। नियमस्यैवाभावान्नियमप्रसक्तेरभावादित्यर्थः।३= गोत्रेति युवसंज्ञयाबाधनात्।४=

भा०कै०४
५७

कतरस्मिन्निति योनौ ज्ञापितो दोषस्तदीयोऽयं न प्रश्नः। विशेषात्। किं तर्हि पक्षप्रविभागदर्शनेन भाष्यकारेण नन्तरोक्तमेवार्थं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति उत्सादयितरि
तावदिति अनियम इति यदुक्तं तत्र वाक्छलमुद्भावयति यदोत्सादयितुरेवापत्येन योगो नान्यस्य तस्मिंश्च विवक्षिते एकस्मा एव प्रकृतेरेक एव प्रत्ययः प्राप्नो
ति न त्वनेकस्तदा तत्र द्वयं नैव नियमार्थं किं तर्हि विध्यर्थमिति किमुच्यते स्त्रियां वा नियम इति प्रत्ययमालाप्रसंगदोषस्तु गोत्रलक्षणप्रत्ययाप्रसंगदोष
स्तु स्थित एव सर्वेष्विति वक्ष्यमाणेन न्यायेन सम्बन्धोऽपत्येन युज्यत इति पक्षोपपत्तिः। इदानीं वाक्छलं परिहरति उत्सादयितरि चेति चशब्देन केवलं

कतरस्मिन्पक्षेऽयं दोषः उत्सादयितर्यपत्ययुक्ते उत्सादयितरि तावत् अपत्ययुक्ते न दोषः उत्सादयितरीत्यपत्ययुक्तेन सर्वैस्तउत्सत्याभ
वितव्यं तत्र नियमो नोपपद्यते असति नियमे नैष दोषः सर्वेषु तर्ह्यपत्ययुक्तेष्वयं दोषः। सर्वेषु तर्ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वैस्तउत्सत्याभवितव्यं तत्र नि
यमः उपपन्नो भवति। सति नियमे एष दोषः उत्सादयितरि चापत्ययुक्ते स्त्रियां युवसंज्ञाभिधानं न प्राप्नोति किं कारणं गोत्रसंज्ञा युवसंज्ञा
बाधते। गोत्राद्यूनि स्त्रियां प्रत्ययो विधीयते यूनि चेत्तर्हि नेष्यते प्राप्तिः यूनि चेत्तर्हि ते नियमस्य अप्राप्तिः गार्ग्यायणस्यापत्यमिति कतर
स्मिन्पक्षेऽयं दोषः सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः सर्वेषु हि अपत्ययुक्तेषु सर्वैस्तउत्सत्याभवितव्यं॥ ॥

पक्षान्तरे यावदस्मिन्नपि समासार्थस्य द्योतनार्थः अभिधानं न प्राप्नोतीति गोत्रविषयेण यञादिप्रत्ययेनेत्यर्थः अयमेवात्रानियमो विवक्षितः एको गोत्र
इत्येतन्नियमशब्देनोक्तं स्त्रिया गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोतीत्ययमर्थोऽत्र विवक्षित इत्यर्थः यूनि चेति चतुर्थ्यादिना व्यवहिते पंचमादावित्यर्थः अत्रापि पू
र्ववत्पक्षद्वैकं पक्षप्रविभागेन विवरणं कर्तुमाह कतरस्मिन्निति॥ श्री ॥७॥ ॥

एम०
५७

तत्रनियमइति गोत्रादेवयूनीतिभावः परमप्रकृतेरिति पञ्चमस्यत्रिभिरपत्यापत्यवत्संबंधाभावादित्यर्थः यूनश्चेति चतुर्थ्यादित्यर्थः गोत्रादिति चतुर्थस्ययु
वत्वाद्गोत्रसंज्ञायाअभावः ननूत्पादयितपेयत्ययुक्तेनियंतस्याभावाद्गोत्राद्यूनीतिविध्यर्थमविष्यति तत्रानंतरेयूनिगोत्रात्सिद्धएवप्रत्ययइतिव्यवहि
तेयूनिगोत्रेणातस्यायोगादप्राप्तःप्रत्ययोविधास्यते तत्किमुच्यतेयूनिचांतर्हिते प्राप्तिःप्रत्ययस्येति उच्यते उत्पादयितर्यपत्ययुक्तेगोत्रसमुदायेप्रत्य
यमालाप्रसंगनिरासार्थमेकोगोत्रेइतिसूत्रंयथानियमार्थंएवंयुवसमुदायेयुवसामान्येवायुवशब्देनोच्यमानेगोत्रादगोत्राच्चप्रत्ययप्रसंगेगोत्रादेव
यूनीतिनियमेक्रियमाणेविध्यर्थत्वाभावाद्युक्तमुक्तंयूनिचांतर्हितइति संततहीति तेनव्यवहितेपियूनिगोत्रादेवेतिवचनाद्गोत्रात्प्रत्ययाभवि

तत्रनियमउपपन्नोभवति सतिनियमेनैषदोषःउत्पादयितरितस्येपत्ययुक्तेऽयंदोषःउत्पादयितरितस्येपत्ययुक्तेपरमप्रकृतेरनंतरएगोत्रा
च्चायोगान्नप्राप्नोति यूनश्चनप्राप्नोति किंकारणंगोत्रादितिनियमात् संततर्हिसर्वेपत्ययुक्ताइति कथंपुनर्ज्ञायतेसर्वेपत्ययुक्ताइति।ए
वंह्याह्निकाःपठंति दशपुरुषानूकंयस्यगृहेशूद्रानविद्येरन्सस्योमपिबेदिति यदिसर्वेपत्ययुक्ताभवंतितत्एतदुपपन्नंभवति
कथंयदुक्तंपितामहस्यात्संगेदारकमासीनंकश्चित्पृच्छतिकस्यायमिति॥सच्चाह॥ ॥ ॥ ॥

व्यंतीतिनास्यंयदोगोयूनिचांतर्हितइति दशपुरुषानूकमिति अनुपर्वोत्कायतेरनुकानमनूकइतिघञर्थेकविधानमितिकः।अन्येषामपीतिदीर्घत्वंदशपु
रुषाअस्मिन्ननूकइतिबहुव्रीहिःदशपुरुषोनूकोस्मिन्नितिपुनर्बहुव्रीहिः।दशपुरुषानुसंशब्दनंदशपुरुषेष्विनियावत् शूद्राइतिविवाहिताःशूद्रावेदीपत
त्यधइतिवचनात्सातर्हि.नुःशूद्राएकस्मिन्नुपतितेसर्वेषांपातइत्येतद्दशपुरुषानूकशब्देनोक्तंभवति ततश्चार्यादेकस्यैवसर्वोत्पत्त्यपातहेतुत्वादपत्यत्वमित्युक्तं
भवति नन्वेकस्यैवापत्यस्यात्माप्राणात्पद्यतेनान्येषांसंबंधः।क्रियागर्भोहिसर्वत्रसंबंधोनान्यथेतिउच्यते नैषदोषःपुत्रोत्पादनमेवपौत्राद्युत्पत्तावुपा
यः।तदंतरेणातस्याःसंभवात् अपत्यपौत्रप्रमृतीतिचमुख्यंसामानाधिकरण्यमस्मिन्पक्षउपपद्यते पूर्वेत्रतुपक्षेगौणंसामानाधिकरण्यंस्यादपत्याप

उत्पत्तिस्तस्येति सामान्यशब्दस्यापि क्वचिद्विशेषेऽप्यभिनिवेशो नात्र यथा गोमंडले अवस्थितं गोपालकं कश्चित्पृच्छति गाः पश्यसीति सर्वेषामिति यदा गार्ग्यस्यापत्यं प्रभृ
ति सर्वेषां गर्गगार्गिगार्ग्यगार्ग्याणामपत्यं भवति तदा गार्गिगार्ग्य इत्यपि प्रत्ययो मा भूत् गर्गशब्दादेव यथा स्यादित्येवमर्थमेको गोत्र इत्येतदित्यर्थः ननु ज्ञायत
इति एक इति सामान्येनोपादानाद्विशेषस्यानवगम इत्यप्रतिपादकत्वात्संदेहे लक्षणमप्रमाणं प्रसक्तमित्यर्थः उत्पादयितरि तत्प्रत्यययुक्ते क्रमेण संबंध

देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य वेति। उत्पादयितारं त्वपरिज्ञानात्तानमिति उत्पत्तिस्तस्या विवक्षिता सर्वेषां न इदमपत्यं देवदत्तस्य स्योत्पादयिते
ति अथ सर्वेषां प्रत्यययुक्ते युक्तिमनेन क्रियते एको गोत्र इति [illegible] सर्वेषामप्यप्रत्ययोगात्प्रत्ययान्ताद्द्वौ त्रै प्रतिषेधार्थमेको गोत्रे सर्वेषा
मप्यप्रत्ययोगात्प्रत्ययान्ताद्द्वौ त्रै प्रतिषेधार्थमेको गोत्र इत्युच्यते अस्तिप्रयोजनमेतत् किं तर्हीति ननु ज्ञायते क एको भवतीति यो वाप
रमप्रकृतेर्यो वा अनंतरादिति नियमानुपपत्तिश्च नियमश्च नोपपद्यते किं कारणं नह्येकस्मिन्नपत्ये नेकप्रत्ययप्राप्तिः नह्येकस्मि
न्नपत्येऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति किं तर्हि अपत्यांतरे शब्दांतरात्प्रत्ययांतरप्राप्तिः अपत्यांतरेऽपत्यांतरे शब्दांतराच्छब्दांतरात्प्रत्ययांत
रं प्रत्ययांतरं प्राप्नोति प्रकृतादिञ् इञंतात्फगिति। फिञोः ॥ श्री ॥ ॥

विवक्षायां गोत्रसमुदाये प्रत्ययमालाप्रसंगे एक एव भवतीत्युच्यमाने य एव परमप्रकृतेः प्राप्नोति स एव भवतीति नास्ति तत्रैकविशेषाज्ञानलक्षणो दोषः नह्येक
स्मिन्निति एकेनैव तत्स्यार्थे सोऽकत्वादस्मिन्नपत्ये एकः प्रत्ययः क्रियते तस्मिन्नेव नास्य परस्य प्रत्ययस्य प्रसंग इति तन्निवारणमनर्थकमेवेत्यर्थः अ
पत्यांतर इति सामान्यापेक्षं वार्तिक एकवचनं भाष्यकारस्तु भेदं वीप्सां च साकल्यप्रतिपादनायाश्रित्य विवृणोतीति ॥ ॥ ॥

दाशतयीति दशावयवा यस्य संघस्य दशतयः संघस्तत्र भवा दाशतयी। अनेकप्रत्ययप्रसंगप्रतिपादनपरं चैतत् न त्वत्र दशावयवो विवक्षितः। अतोनंतरमेव कश्चित्सु
तः केचित्पदंसमुदायश्चेदिति पठ्यते। अन्यत्र तु प्रत्ययमालाप्रसंगो यथानंतरं कतरस्मिन्निति। यादि सर्वं पूर्वोक्तं पठ्यते न तस्तु नरूकलादयोऽयत्तारमेरपेक्षितं अन्ये त्वेवं प
ठंति कतरस्मिन्पक्षे एष दोषः। सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः सर्वेषु त्वपत्ययुक्तेषु सर्वत्र उत्सस्याभवितव्यं तत्र नियम उपपन्नो भवति। सति

तरि

नियमे नैष दोषः। उत्सादयितं हि अपत्ययुक्ते अयं दोषः उत्सादयितरि सर्वपत्ययुक्तेन सर्वत्र उत्सस्याभवितव्यं तत्र नियमो नोपपद्यते असति नियम एष दोषः उत्साद
यितरि चापत्ययुक्ते न दोषः कथं अपत्यं समुदायश्चेदिति अयं ग्रंथ एव पक्षप्रविभागेन दोषपरिहार एतत् अस्यायमर्थः यदा सर्वे अपत्ये न युज्यन्ते तदैकस्मि

दाशतयी प्रत्ययमाला प्राप्नोति कतरस्मिन्पक्षे अयं दोषः सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु सर्वेष्वपत्येषु तावन्न दोषः सर्वेषु हि अपत्ययुक्तेषु स
र्वत्र उत्सस्याभवितव्यं तत्र नियम उपपन्नो भवति सति नियमे नैष दोषः उत्सादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः उत्सादयितरि तर्ह्यपत्य
युक्ते न सर्वत्र उत्सस्याभवितव्यं तत्र नियमो नोपपद्यते असति नियमे एष दोषः॥ ॥ ॥ ॥

त्रैवर्गगोत्रापत्ये गर्गगार्गिगार्ग्येभ्यः पर्यायेणापत्यापत्यसंबंधविवक्षायां प्रत्ययप्रसंगः। तत्र यदा गर्गशब्दात्प्रत्यय उत्पद्यते तदैक एव गोत्रापत्ये प्रत्ययो भवति यदि
तु गार्गिगार्ग्यशब्दाभ्यामुत्पद्येत तदा पूर्वस्मिंश्छिन्ने परस्योत्पादनादनेकः प्रत्ययः कृतः स्यात् तस्मादनेकप्रत्ययनिवारणायैको गोत्र इति नियमः क्रिय
ते तेन गर्गशब्दादेवोत्पत्तिरनुज्ञाता भवति यदा तूत्सादयितैवापत्येन युज्यत इति पक्षो गोत्रशब्देन चैकमेवापत्यमुच्यते तदोत्सादयितुरेवैक एव प्रत्य
यः प्राप्नोतीति नियंतव्याभावान्नियमो नोपपद्यत इत्यपत्यपरंपराविवक्षायां प्रत्ययमालाप्रसंगदोष आपतत्येव॥ ॥ ॥

=गोत्रे कुञ्जादीनां ७= इत्युक्तं भवतीति। तथा चास्मिन् पक्षे प्रत्ययमालाप्रसंगदोषवारणार्थं एको गोत्र इति सूत्रं सर्वथा पक्षे योग इति पक्षे तु गार्गि गार्ग्यादिभ्यो ऽपि प्राप्तस्य प्रत्ययस्याभावो वेति बोध्यं ४=

भा० कै० ४
५९

अत्रापि पक्षे परिहारो ऽभिधीयते अपत्यं समुदायश्चेदिति अपत्यशब्देनापत्यसामान्यवाचिना पितृव्यपदेशाद्गोत्रापत्यमेवोच्यते। तेनायमर्थो गोत्रशब्देन गोत्रसमुदायो ऽभिधीयते अवयवधर्मेण समुदायस्य गोत्रव्यपदेशात् अन्ये त्वाहुः अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमित्यत्रापत्यशब्देन समुदायो ऽभिधीयत इति तस्यैव गोत्रसंज्ञा क्रियते क्वचित्त्ववयवमात्रे ऽपि गोत्रशब्दो वर्तते समुदायेषु चरिताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति न्यायात् ततश्चैको गोत्र इत्यस्यायमर्थः पौत्रप्रभृत्यपत्यपरंपराविवक्षायां प्रत्ययमालाप्रसंगे एक एव कर्तव्यो नानेक इति परमप्रकृतेरेव संबन्धाश्रयेणापत्यापत्यवत्संबन्धविवक्षायां प्रत्ययः कर्तव्य इत्युक्तं भवति न

संबंधि०

उत्पादयितरि चापत्यस्य युक्ते न दोषः कथं अपत्यं समुदायश्चेन्नियमो ऽस्य समीक्षितः तस्मिंस्तु बहवः प्राप्ता नियमो ऽस्य भविष्यति अपत्यमपि सनेन सर्वेषु पुरुषादिष्वपि न कमपत्यं समीक्षितं तस्मिंस्तु बहवः प्रत्ययाः प्राप्ता नियमोऽस्य भविष्यति एको गोत्र इति यदप्युच्यते स्त्रियां चानियम इति एवं वक्ष्यामि गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति स्त्रियां नेति एवमपि स्त्रिया युवसंज्ञाभिधानं न प्राप्नोति एवं तर्हि एवं वक्ष्या-
मि गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति ॥ श्री ॥ ७ ॥

स्त्रियां त्रितिसमुदाय इत्यर्थः एवमपीति अस्त्रियामिति योगविभागे ऽपि हि तेयदि नाम गोत्राद्येव यूनीत्यस्य नियमस्य निषेधो न भवति तथापि प्राधान्याद्युवप्रत्ययस्यैव निषेधः प्राप्नोति न तु युवसंज्ञायाः। ततश्च गोत्रलक्षणः प्रत्ययो न प्राप्नोति अपत्यसामान्यलक्षण एव तु प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ततश्च गार्ग्यस्यापत्यं स्त्रीति गार्गीशब्दाद्यत्र स्यात् तदभावाद्यत्रश्च प्राचां ष्फ तद्धित इति ङीषि ष्फेन स्यात् गार्ग्यायणीति ॥ श्री ॥ ७ ॥

गार्गी०

एम०
५९

स्त्रियां लुगिति गार्ग्ये शार्ङ्गरवकौ लुकि कृते यत्र आश्रयं रूपद्वयं सिध्यति एवमपीति औपगवस्यापत्यं स्त्री इत्यतः अणो लुकि कृते अनुपसर्जनाधिकारादणभावार्थे द्वा
रेणोपसर्जनत्वान्नदर्थस्य प्रत्ययार्थं प्रति विशेषणत्वादणलक्षण ईकारो न प्राप्नोतीत्यर्थः अणन्तादिति प्रत्यये लुप्ते प्रकृतिरेव प्रत्ययार्थमाहेत्यणन्तस्यानु
पसर्जनत्वमिति भावः काशकृत्स्निनेति इञ् अश्वत्थमणन्तं तादर्थ्ये आमणन्तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक् लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् न त्वणन्तस्या
ध्येत्री संक्रान्तत्वादनुपसर्जनत्वादीकारप्रसङ्गः पुनर्न भविष्यतीति शाह्वस्य स्वकृतत्वं साचरितार्थत्वादिति भावः टाप्तु पूर्वमनुत्पन्नरस्तु त्यध
ते। अपवादस्याप्रवृत्तावुत्सर्गस्यानिवारणात् नन्वेवमपि शालिनाम्नोक्तमापिशलं तदधीते आपिशला ब्राह्मणीति ङीप् प्राप्नोति तस्मादण ए

ततः स्त्रियां लुक्। एवमपि औपगवी माणविका अनुपसर्जनादितीकारो न प्राप्नोति माभूदेवं अणः अनुपसर्जनमिति अणन्तादनुपसर्जना
दित्येवं भविष्यति नैवं शक्यं इह हि दोषः स्यात् काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी अणन्तादितीकारः
प्रसज्येत नैष दोषः अध्येत्र्यामभिधेयायां अण ईकारेण भवितव्यं यश्चात्राध्येत्र्यामभिधेयायामण् लुप्तः सः यश्च श्रूयते उत्पन्नः स तस्मादीका
र इति कृत्वा पुनर्न भविष्यति इह तर्हि औपगवी माणविका भार्या अस्य औपगवीभार्यः जातिलक्षणः पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति माभूदे
वं वृद्धिनिमित्तस्येत्येवं भविष्यति यस्तर्हि न वृद्धिनिमित्तः ग्लुचुकायनी माणविका भार्या अस्य ग्लुचुकायनीभार्यः॥ ॥ ॥

वानुपसर्जनग्रहणं विशेषणमित्यौपगवी माणविकेति न सिध्यति एवं तर्हि वक्ष्यमाणदोषादिष्टसिद्ध्यभावादेतद्भाष्यकारेण न सम्यङ् निरूपितं जातिलक्षण इति
गोत्रसंज्ञायाश्च भावे जातिरूपाभावात् यद्यपि गोत्रं च चरणैः सहेत्यत्र गोत्रशब्देनापत्यमात्रं गृह्यते तदौपगवीभार्य इत्यत्र जातिलक्षणः पुंवद्भावप्रतिषेधो
सिध्यत एव ग्लुचुकायनीति ग्लुचुकस्यापत्यमिति प्राचामवृद्धादिति फिन् प्रत्ययः तदन्ताल्लुकि क्रियमाणे जातित्वाभावादितो मनुष्यजातेरिति ङीष् न प्रा
प्नोति। अथापि सर्वतोऽक्तिन्नर्थादिति ङीष् क्रियते तथापि पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति लुक् चाधिको विधेयः॥ ॥ ॥

तस्मादिति अस्त्रियामिति योगविभागे सति यूनीति वर्त्तते। परिभाषा चेयं। तेन युवसंज्ञायामप्युपतिष्ठते तत उपस्थानेन स्त्रियां युवसंज्ञा निवार्यते इति गोत्रसं
ज्ञा प्रवर्त्तते यूनि वर्त्तत इति युवसंज्ञाया अभावे पि युवत्वेन पौत्रप्रभृतेरपत्यमुपलक्ष्यत इति यूनीत्युक्तं इदानीं पक्षद्वयोक्तदोषपरिहाराय तत्तंत्रकीर्त्त
नं करोति इहेति सर्वेषामिति ननु नायं दोषः पूर्वमुक्तः नैतदस्ति ननु त्वायतेक एकोऽभवतीत्यभिधानादर्थेत उक्त एवायं दोषः तस्मादिति नापत्यादिसे

तस्मात्स्त्रियां युवसा युवसंज्ञैव पर्युदसितव्या तस्यां च पर्युदस्तायां गोत्रप्रत्ययान्तमेतत् यूनि वर्त्तते इहोत्साद्यित्वे पसयुक्ते प्रत्य
यान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः परमप्रकृतेस्त्योऽसन्निवेक्तव्या सर्वेषु पसयुक्तेषु प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः तस्मात्प्रतिषेधः तस्मात्प्रतिषे
धो वक्तव्यः संज्ञाकारिभ्यो वा प्रत्ययोत्पत्तिः अथवा संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिर्वक्तव्या यदि संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरुच्यते कथं गार्ग्या
यणः वात्स्यायन इति गोत्राद्यूनीति च गोत्राद्यूनी सेतद्वक्तव्यं तच्च जात्यादिनिवृत्त्यर्थं॥ तच्चावश्यं संज्ञाकारिग्रहणं कर्त्तव्यं किं प्रयो
जनं जात्यादिनिवृत्त्यर्थं जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्मा भूदिति जातिर्न वर्त्तते संख्या न वर्त्तते सर्वनाम न वर्त्तते जातिर्न वर्त्तते काकस्यापत्यं कुक्कुर

॥स्यापत्यमिति॥ ॥श्री ॥७॥ ॥

वक्तव्यान्तेनापत्यप्रत्ययान्तादपत्ये प्रत्ययो न भवतीत्ययमर्थः संपद्यते संज्ञाकारिभ्य इति कुलव्यपदेशहेतवः आरिपुरुषाः संज्ञाकारिण उच्यन्ते जातिर्न्नेति
प्रत्ययं नोत्पादयतीत्यर्थः परार्थाभिधाने द्विवृत्तिः स्मृतिः चप्रत्यये प्रकृतिः प्रत्ययार्थे वर्त्तते तत्र जात्यादिवृत्तिः संज्ञाकारिग्रहणेन निवार्यते॥ ॥

=नवर्त्ततइत्यनेनप्रत्ययानुत्पत्तिः कथं जन्येत्यत आह पदार्थेति-१=

=निराधारस्येति॰नवादीनां संख्येयपरत्वेपि संख्येयविशेषा[illegible]पेक्षया॰सामर्थ्यं॰२= सर्वेति॰इदमनुपलक्षणंमसिद्धानुवृत्तये॥१२=

येनैवेति अपत्यविशेषप्रतिपत्तये प्रकृत्यर्थो विशेषणमुपादीयते सच विशेषो जातिसंबंधावगमे नैवावगम्यत इत्यपत्यापत्यवत्संबंधविवक्षायामेवात्राभाव इत्यर्थः संख्येयमिति ब्राह्मणादिकमवश्यापेक्षणीयं निराधारस्य गुणस्याभावादिसर्थः निर्दिष्टमिति सर्वप्रकृतमित्यर्थः हृतिरपीति यदाजात्युपलक्षं जनानिनाभि

संख्यानवर्तते नवानामपत्यं दशानामपत्यमिति सर्वेनाम नवर्त्तते सर्वेषामपत्यं विशेषामपत्यमिति यत्तावदुच्यते जातिर्नवर्त्तते। काकस्यापत्यं कुररस्यापत्यमिति येनैव हेतुना एकः काकः तेनैव हेतुना द्वितीयस्तृतीयश्च काको भविष्यति यदप्युच्यते संख्या नवर्त्तते। नवानामपत्यं दशानामपत्यमिति। संख्येयमपेक्ष्य संख्या प्रवर्त्तते तत्सापेक्षं सापेक्षं चासमर्थं भवतीति असामर्थ्यान्न भविष्यति यत्तावदुच्यते सर्वेनाम नवर्त्तते सर्वेषामपत्यं विशेषामपत्यमिति। निर्दिष्टमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्त्तते तत्सापेक्षं सापेक्षमसमर्थं भवतीति असमर्थत्वान्न भविष्यति यत्तावदुच्यते येनैव हेतुना एकः काकः तेनैव हेतुना द्वितीयस्तृतीयश्च काको भविष्यतीति नैतद्विवदामहे काको न काक इति किं तर्हि येनैव हेतुना एतद्वाक्यं भवति काकस्यापत्यं कुररस्यापत्यमिति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति यदप्युच्यते संख्येयमपेक्ष्य संख्या प्रवर्त्तते। तत्सापेक्षं सापेक्षं चासमर्थं भवतीति भवति वैकस्यचिदर्थोन प्रकरणाद्वापेक्षं निर्ज्ञातं

१ यदानिर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति॥ ॥ ॥

यत्रानिर्ज्ञातापित संबंध एव विशेषावगमायोपादीयते तत्र वाक्यवद्वृत्तिप्रसंग इत्यर्थः भवतीति तत्रश्च संख्याशब्द एव विशिष्टसंख्येयवाचीति सापेक्षत्वाभावाद्वर्त्तत एवेत्यर्थः॥ ॥श्री ॥७॥ श्री ॥

=सर्वेषामित्युक्ते केषामिति नि=
=यताकाङ्क्षोदयान्निर्दिष्टविशे=
=षमपेक्ष्य सर्वनाम्नां निर्देशः=
=प्रवर्त्तत इत्यर्थः॥१४=

आहेयेनेति अहेरपत्यमिति अहाविन्न इति ढक् पांचिरिति वाह्वादित्वादिञ् गार्ग्यायणिरिति उदीचां वृद्धादिति फिञ् एका प्रकृतिरिति एकशब्दः संख्यावाची
ति केचिदाहुः प्रथमातिक्रमे च कारणाभावात् परमप्रकृतिरेवैकशब्देनाख्यते शङ्कापेक्षया चैक इति पुंलिङ्गेन निर्देशः ॥ अन्ये तु साधारण एक इत्याहुः

यदप्युच्यते सर्वेषामपत्यं विश्वेषामपत्यमिति निर्दिश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्तते। तत्सापेक्षं सापेक्षमसमर्थं भवतीति भवत्येवैकस्य चिद् यो
त्रिकरणाद्वापेक्षं निर्ज्ञातं यदा निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति एवं तर्ह्यनभिधानाज्जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्न भविष्यति तच्चावश्यमनभिधानमाश्र
यितव्यं क्रियमाणेपि हि संख्याकाशिग्रहणे यत्र जात्यादिभ्य उत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं भवति भवति तत्रोत्पत्तिः तद्यथा। कुतश्चर
तिमायूरिः केन काषिंजलिः कुशाः। आहेयेन चरदष्टस्य पांचिः प्लुतसमो मतः गौडायनिः यारायणिः कौमायनिरिति तदेतदनर्थ्यं संज्ञाका
वा४ रिग्रहणं कर्तव्यं प्रत्ययान्तात् प्रतिषेधो वक्तव्यः उभयं न कर्तव्यं गोत्रग्रहणं न करिष्यते एकोऽपत्ये प्रत्ययो भवतीत्येव यदि चेदानीं प्रत्ययान्ताद
पि प्रत्ययः स्यात् नैकोऽपत्ये प्रत्ययः कृतः स्यात् यदि गोत्रग्रहणं न क्रियते कथं गार्ग्यायणः वात्स्यायन इति वक्तव्यमेवैतत् गोत्राद्यूनस्त्रिया
मिति अथापि गोत्रग्रहणं क्रियते एवमपि न दोषः न एकग्रहणेन प्रत्ययोऽभिसंबध्यते एको गोत्रे प्रत्ययो भवतीति किं तर्हि प्रकृतिरभिसं
बध्यते एका प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयतीति यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यात् नैकप्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयेत् अथवा अपत्या
ऽनेऽन्यं यत्नः क्रियते॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमप्रकृतिश्च सर्वेषामपत्यानां साधारणीति तेन न एकोत्पत्तिर्भवति सर्वेऽपत्येन न प्रत्ययान्तरस्य पंचपक्षः प्रमाणोपपन्नत्वात् स्थितः॥ ॥ ॥

नहीदृमिति लोके योर्थे एकश दृश्यते स एव हाश्रीयते लोके च प्रथम शब्द समाना र्थे एकशब्दो दृश्यते इती हापि प्रथम वाची शाश्रीयते शास्त्रेपि प्र
थमार्थ एकशब्दो दृश्यते। एके ऽल्प्राणा इत्यत्र प्रथमे ऽल्पप्राणा इति गम्यते उपाचरंतीति ख्यवहरंतीत्यर्थः अ्समां पंक्तौ वर्तमान येसा प्रोलनियत स्तेक
सा वगमात्से रूयावाच्यकशब्देन प्रथम वाची॥ ॥ इ सुपाध्याय जम्पार पुत्रकै म्पार्कृते भाष्य प्रदीपे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमान्हि

नहीदंलोकाद्घ्रियते। लोके हि संख्यां प्रयुंजानामनुपचरंति एक इति वा प्रथम इति वा या वद्ब्रूयात्प्रथमो गोत्रे प्रत्ययमुत्सादयतितावदेको
गोत्र इति॥ ॥ इति श्रीमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयमान्हिकं॥ ॥ अत इञ् इञो वृद्धादूदृद्धाम्प्यां फिन् फिनो विप्रतिषे
धेन इञो वृद्धाद्वृद्धाम्पां फिञ् फिनो भवतः विप्रतिषेधेन इञो वकाशः दाक्षिः प्लाक्षिः फिञो वकाशः तारायणिः इहोभयं प्राप्नोति यनिःयारा
तापसायनिः सांमितिकायनिः फिनो वकाशः त्वचायनिः स्रुकायनिः इञः स एव इहोभयं प्राप्नोति स्रुचुकायनिः फिञ् फिनोभ
वतो विप्रतिषेधेन इहकस्मान्नभवति दाक्षिः प्लाक्षिः बहुलवचनात तद्राजस्य तद्राजस्य इञो भवति विप्रतिषेधेन। तद्राजस्या
ऽवकाशः ऐक्ष्वाकः इञः स एव इहोभयं प्राप्नोति पांचालः वैदेहः वैदर्भः ॥ ॥

कं॥ ॥ अत इञ् दाक्षिरित्येवानामधेयस्येति यदा वृद्धसंज्ञा नास्ति तदा पमिञो वकाशः इञः स एवेति प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमिति प्राचांमते न फिनो विधाना
दुदीचांमते तदभावादिञो ऽवकाश इति भावः इहकस्मादिति प्राचांमते नावृद्धलाक्षिन्प्राप्नोतीति भावः ऐक्ष्वाक इति इक्ष्वाकोरपत्यमिति जनपद शब्दात्
क्षत्रियादञित्यञ्। दांडिनायनादिसूत्रेणोकारलोपो निपात्यते पांचाल इति पांचालविदेहविदर्भेभ्यो ञ्॥ ॥ ॥ ॥

=नतद्राजस्यावृद्धत्वात्कथं फिञिति: कथमिञः सर्वदेवासुकमतमारु: प्राचामिति: इञ्=

बाह्वा बाह्वादिप्रभृतिष्विति प्रभृतिग्रहणेन वृक्षमालानां कुञ्जादिनडादीनां ग्रहणं लौकिक इति लोके विदित इत्यर्थः गोत्राभाव इति संज्ञाकारित्वे आदिपुरुष
त्व इत्यर्थः एतच्च स्मृतिशास्त्रस्यार्थेनोऽनादित्वादनार्घ्याभिधायि बाह्वादिग्रहणस्यान्याय्यत्वाल्लभ्यते यत्तु कार्यविशिष्टशब्दस्वरूपोपादानेन न विधीयते किं
तु प्रकारान्तरेण यथा तद्धितेति तद्दिदर्शनीतनार्थाभिधायिनोऽपि भवतिरेवदन्निरिति संबंधिशब्देति अयमपि न्यायानुवादः आदिमत्वात्संज्ञात्वं श्वशुरस्य संबं
धोपाधिकत्वत्वनादित्वात्तद्ग्रहणस्यैवन्याय्यत्वात् मातृष्वसेति मातृशब्दोऽत्र क्रियावाचीनजननीवाचीति मातृपितृभ्यां स्वसेति षत्वं न भवति यद्यपि कि

तद्राजो भवतीति विप्रतिषेधेन बाह्वादिभ्यश्च बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्रैतेषां प्रतिषेधः बाह्वादिप्रभृतिषु येषां
दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्रैतेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः बाहोरपत्यं बाहविः यो हि बाहुर्नाम बाहवस्तस्य भवति नडस्यापत्यं नाडायनः यो हि न
डो नाम नाडिस्तस्य भवति संबंधिशब्दप्रत्ययानां च तत्सदृशात्प्रतिषेधः संबंधिशब्दप्रत्ययानां च तत्सदृशात्प्रतिषेधो वक्तव्यः श्वशुरस्या
पत्यं श्वशुर्यः यो हि श्वशुरो नाम श्वाशुरिस्तस्य भवति प्रत्ययग्रहणेन नार्थः संबंधिशब्दानां तत्सदृशात्प्रतिषेध इत्येवं इदमपि सि
द्धं भवति। मातृपितृभ्यां स्वसा मातृष्वसा पितृष्वसा अन्या तु मातृस्वसेति सुधातुरकङ् सुधातृव्यासवरुडनिषादचण्डालबिंबानामिति वक्तव्यं सौधातकिः वैयासकिः
शुकः। अत्र सत्यमिदमुच्यते सुधातृव्यासवरुडनिषादचण्डालबिंबानामिति वक्तव्यं सौधातकिः वैयासकिः शुकः वारुडकिः नैषादकिः
चाण्डालकिः बैंबकिः तन्नहि वक्तव्यं न वक्तव्यं प्रकृत्यन्तराण्येवैतानि॥ ॥

पाणिन्यर्थोऽपि निसः तथापि प्र सिद्धतरं संबंधिलक्षणोऽर्थ इति तस्यैव ग्रहणं युक्तं उक्तं च हरिणा अभिव्यक्तपदार्थाये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः शास्त्रार्थस्तेषु
कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिष्विति सुधा प्रकृत्यन्तराणीति स्वार्थिककप्रत्ययान्तत्वादिति भावः अन्यथि कम्ययेन च कृतन्निहितेवांकामेव भवति व्यासक शब्दाच्च
कन्नंतादपि वाचिनोऽपि वाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ्भवति ननु ऋष्यणिति भावः॥ ॥ ॥ ॥

वैयासकिरिति व्यासकशब्दात्संतानोऽपि वैयासकां संहितायामिति प्रयुज्यते वैयासिकामिति तत्र भ्रमेव २=

गोत्रे। अथापि फक् इति सर्वेषां सामान्यग्रहणं प्राप्नोति। एवं परमेतत् फित्ति क्रियमाणे कौञ्जायना इति ञित्स्वरप्रसंगः। सूत्रभेद इति चफञ्यपि सिध्यति सूत्र

गोत्रे कुंजा किमर्थं ञकारः स्वरार्थः। ञितोंत उदात्तो भवतीत्यंतोदात्तत्वं यथा स्यात्। अथ नकारः किमर्थः। नकारो वृद्ध्यर्थः। ञ्णितीति वृद्धिर्यथा स्यात्
एकेन ककारेणोभयं सिद्धं। अव्ययमत्र विशेषणार्थोऽनुबंधः कर्तव्यः क्व विशेषणार्थे नार्थः। ग्रातप्फञोरस्त्रियामिति फकि लुग्यमाने ना
डायनः अत्रापि प्रसज्येत। अथापि फक् इत्युच्यते एवमप्याड्डायनस्यात्रापि प्रसज्येत। तस्मात्कार एव कर्तव्यः। अंतोदात्तत्वमपि यथा स्यात्। चका
रेचेदानीं विशेषणार्थे क्रियमाणे अवयवग्रहणार्थोऽनुबंधः कर्तव्यः। स च नकार एव कर्तव्यः सूत्रभेदो मा भूदिति अथ क्रियमाणेपि वै चकारे
अंतोदात्तत्वं न प्राप्नोति किं कारणं परत्वात् ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति चित्करणसामर्थ्यादंतोदात्तत्वं भविष्यति ञित्करणसामर्थ्यादा
द्युदात्तत्वं प्राप्नोति अस्त्यन्यञ्नित्करणे प्रयोजनं किं वृद्ध्यर्थो ञकारः चित्करणेपि तर्हि अन्यत्प्रयोजनमस्ति किं विशेषणार्थश्चकारः श
क्यात्र विशेषणार्थोऽन्योऽनुबंधः आसंक्तुं तत्र चकारानुरोधादंतोदात्तत्वं भवति। वृद्ध्यर्थोप्यन्यः शक्योऽनुबंध आसंक्तुं तत्र ञकारानुरोधादाद्यु
दात्तत्वं प्राप्नोति एवं तर्हि सूत्रे योगविभागः करिष्यते इदमस्ति चितः चित अंत उदात्तो भवति ततस्तद्धितस्य तद्धितस्य चितः अंत उदात्तो
भवतीति किमर्थमिदं परत्वाञ्ञितीत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति तद्बाधनार्थं ततः कितः कितः तद्धितस्यान्त उदात्तो भवतीति किं पुनरत्रस्व
ऽ एवार्थे न चकारेणानुबंधेन यावता स्फञंतात् ञ्यो विधीयते॥ ॥ ॥

भेदस्तु स्यादिति भावः एवं तर्हीति चकारस्य विशेषणे चरितार्थता दृष्टैव ञकारस्य परत्वाञ्ञित्स्वरप्राप्ताविसर्थः॥ ॥ ॥७॥ ॥

भा०कै०४
६३

तत्रस्त्रियामिति सतिशिष्टस्वरस्य बलीयस्त्वादिति भावः इहेति पूर्वे वैयाकरणाः केनयशब्द इति यथा वृत्तस्य बहुले प्रयोगाभावात् यदा तु स्त्रियां क्रियते तदा गोत्रे त्वलु
गचीति लुक्प्रतिषिद्धे यशब्दः श्रूयते कौंजायन्यस्यापत्यानि बहूनीत्यत्र ओ एप्प्रत्ययार्थे लुक्ति तद्राजोऽतस्य बहुषु वर्तमानात् स्त्रियां लुक्भवति

=तत्र जहातः १८=

तत्रस्त्रियामित्यसाद्युद्दात्तत्वेन भवितव्यं नैतदस्ति बहुषु लोपे कृते न्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् कौंजायना इति इह केचित् छ्यकयोः फञ्चेन्दिरधति बहु
षु च फकं केचित् न्यूनं तान्यम्। किमत्र न्यापं न्यवचनमेव न्यापं छ्यकयोर्हि फञ्चेत्सति बहुषु च फक् किं कौंजायना नाम पतं समाणवकः कौंजाय
न्यः कौंजायन्यौ केनयशब्दः श्रूयेत छ्यकयोरिलुच्यमानो न प्राप्नोति इह कौंजायन्यस्यापत्यं बह्वो माणवकाः कौंजायनाः केनयशब्दो न श्रूयेत छ्य
कयोरिलुच्यमानः प्राप्नोति तदेतत्कथं कृत्वा न्यवचनेन्यायो भवति यदि तन्नास्ति आपसंबागोत्रं परमप्रकृते ग्राम्यात्सः आपसा न्नो वर्ह्नृष्णा
त्वार्थे द्वितीयेयुवसंज्ञः सच्चाह्नियां एको गोत्रग्रहणानर्थकं च बहुवचनलोपिषु च सिद्धमिति सतिहि तस्मिन् छ्यकयोरपि फञ्त्रिसति बहुषु च
फ क्सति न दोषो भवति। तत्र कौंजायना नाम पतं समाणवक इति विगृह्य कुंजशब्दात् छ्यकयोः त्रस्मिन्प्रविष्यति कौं जायन्यः कौंजायन्यौ कौंजायाना ना
मपसंमाणवका इति विगृह्य कुंजशब्दात् बहुषु लस्त्रिषु विष्यति कौंजायना इति अनन्तरापत्ये तर्थे इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति कौशिको विश्वामि
त्र इति किं कारणं विश्वामित्रस्तपस्तेनानृषिः स्यामिति तत्र भवानृषिः संपन्नः स पुनस्तपस्तेपे नाऽनृषेः पुत्रः स्यामिति तत्र भवान्गाधिरपि

आपत्यं वेति गोत्रे लुगचीत्यत्रेत द्याख्यातं कुंजशब्दादेव यूनि फञ्त्रिकि च कृते स्वार्थिकस्य चेत्रो लुकि कृते सर्वेष्टसिद्धिः अनन्तरापत्ये अनन्तरानन्तर्ये इत्यस्यायं भावः सं
भवति ऋषीणामानन्तर्ये नन्तरस्य धानेन भवति यद्यानन्तर्यं तेन ऋषिप्रयोऽनन्तरापत्ये प्रत्ययो न भवतीति उभयत्राप्यसमर्थसमासः भवति नानन्तरः

तस्मै वानं॰ ॥संबंधात् तत्राद्यपक्षाश्रयेणा पूर्वः पक्षो द्वितीयपक्षाश्रयेणोत्तरं ॥ ॥

१०
६३

=विशेषविषयस्येति। ऋषिभ्योऽनन्तरे न भवतीति प्रतिषेधेनानृषिभ्योऽनन्तरे भवतीति विशेषोऽनुमीयते। स चानन्तरे कौडिन्यन्यायोऽत्रेऽप्यबाधक इति भावः॥२८=

संज्ञागोत्राधिकारादिति। संज्ञया यः प्रोक्तं पौत्रप्रभृति तदेवाधिकृतं न त्वपत्यमात्रमित्यर्थः। तेषामनन्तर इति। अन्यथा प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। तत्रर्षिभ्यो गोत्र एव स्वप्रत्ययः। अनृषिभ्यस्त्वनन्तरापत्य एवेत्येष विषयविभागः। नन्वस्माज्ज्ञापकादनृषिभ्योऽपत्यमात्रे प्रत्ययः प्राप्नोति। नैष दोषः। विशेषविषयस्यानुमानस्याश्रयणात्। वृत्तौ लुक्स्त्रियामिति वक्ष्यामीति। तत्र च वृत्तौ शाहानुवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः। यदीति। गणे एव वृत्तौ शाह्नानन्तरं लुक् स्त्रियामिति पठितव्यमिति भावः। आङ्गि-

स पुनस्तदपत्यं पौत्रः स्यादिति। तत्र भवान् कुशिको ऋषिः संपन्नः। तदेतदृष्यानन्तर्यं भवति। तत्रानृष्यानन्तर्य इति प्रतिषेधः संप्राप्नोति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते ऋष्यानन्तर्येण न भवतीति। कथं तर्हि। ऋषावनन्तरे नेति। यद्येवमनृष्यानन्तर्यवचनमनर्थकं। संज्ञागोत्राधिकारात् अनृष्यानन्तर्यवचनमनर्थकं किं कारणं। संज्ञागोत्राधिकारात्। संज्ञागोत्र इति वर्तते कः प्रसंगो यदनन्तरे स्यात्। नैव प्राप्नोति। नार्थः प्रतिषेधेन। एवं तर्हि सिद्धे सति यदनृष्यानन्तर्य इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः बिदादिषु येऽनृषयः पठ्यन्ते। तेषामनन्तरेऽपि वृत्तिर्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं। नानान्द्रः पौत्रः दौहित्र इत्येतत्सिद्धं भवति। वृत्तौ किमर्थमिदमुच्यते न गर्गादिभ्यो यञ्चित्येव सिद्धे लुक् स्त्रियामिति वक्ष्यामीति। यदि पुनस्तत्रैवोच्येत नैवं शक्यं आङ्गिरसयग्रहणं हि विच्छिद्येत॥ ॥ ॥ ॥

रसग्रहणमिति। तथा च सर्वत्र लुक् कस्मात्। योगविभागस्तर्हि किमर्थो न वृत्तौ शाह्नलुक् स्त्रियामित्येक योग एवोच्येत। आङ्गिरसे शिवाद्यणो बाधनार्थो योगविभागः। वृत्तौ गोनाम ऋषिः। तत ऋषिलादेवाणि सिद्धे शिवादिषु तस्य पाठो गोत्रे गर्गादियञ्समावेशार्थः। अनेन तु योगेनाङ्गिरसे प्रसंगे यञ्विधानादणो बाध्यते। आसत्रतु गोत्रे यञणौ द्वावपि भवतः। ऋषिलादेव च वृत्तौ शीस्त्रत्र च बष्यद्रू भवति॥ ॥ श्री०

= ननु शिवादिभ्यो गोत्र एवेष्यते इति नियमेन वारितार्थात् कथमपत्यग्रहणं विना विधिरत आह गोत्र इति ।१ =

शिवा° गोत्र इति निवृत्तं अपत्यमित्येवानुवर्तते अण् इति ननु मातृशब्दात् स्त्रीप्रत्ययान्तत्वात् कथं ठग् विहितः एवं तर्हि परिहारान्तराभिधानान्न विचारितमेतद्वा

शिवा° किमर्थं शिवादिभ्योऽण् विधीयते न यथाविहितमित्येवोच्येत शिवादिभ्यो यथाविहितमितीयत्युच्यमाने इञ् प्रसज्येत इञन्तो यथावि
हितः पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् येनास्य बाधकास्तद्बाधनार्थं सर्वे नास्ति यस्तं बाधेत तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स भवि
ष्यति कस्तावदसावण् एव उत्सर्गार्थं तर्हि अण् वृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्य इत्यत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने ठक् प्रसज्येत ठगन्तो यथा
विहितः पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् येनास्य बाधकस्तद्बाधनार्थं सर्वे नास्ति यस्तं बाधेत तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नो
ति स भविष्यति कः पुनरसावण् एव उत्सर्गार्थमेव हि तर्हि ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्चेत्यत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने इञ् प्रसज्येत इ
ञन्तो यथाविहितः पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । येनास्य बाधकास्तद्बाधनार्थं सर्वे नास्ति यस्तं बाधेत तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो वि
हितो न च प्राप्नोति स भविष्यति कस्तावदसावण् एव उत्सर्गार्थमेव तर्हि मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः कन्यायाः कनीन चेति अत्र च यथाविहित
मितीयत्युच्यमाने ठक् प्रसज्येत ठगन्तो यथाविहितः पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् मातुरुकारं वक्ष्यामि कन्यायाः कनीनभावमि
ति यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् तत्रैव ब्रूयात् स्त्रीभ्यो ठक् मातुरुकारः कन्यायाश्च कनीन इति इदं तर्हि प्रयोजनं अपवाद ऋष्टिषेणशब्दः शि
वादिषु पठ्यते अत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने इञ् प्रसज्येत तं परत्वादयं नाणयो बाधेत ॥ ॥ ॥

= प्रावाहण्यादिनित्युत्कुलवचना =
= दीदृष्टोदिविषये न प्रवर्तेत इत्याशयः ।२

ष्यकोऽण् तं परत्वादिति परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यते तेनापवादत्वादित्यर्थः ॥ श्री श्री ॥ ॥ श्री

ऋष्यं ऋषिभ्यश्चाणाइति अवस्थाभ्यो नदीमानुषीभ्य इति मानुषीलक्षणे णस्याण शब्देनोक्तः अत्र च यथासंख्यसंबंधः दौलेय इति डुलेरनृषित्वाद् ढक्रोयमवका
शः कालिकेर इति कालेवकालि कापेलिकेर इति पुंलिंकान्तन्नामिकाश्च द्राच जांबेय इति चतुष्पाल्लक्षणो ठञ् ढे लोपो कद्रु इति उकारलोपः जंबूशब्दस्य

तत्रारंभसामर्थ्यादि अस्य सत्येतापुनरण ग्रहणाद् णेव भवति ऋष्यं ऋषिभ्यणो ठक् ढकौ विप्रतिषेधेन ऋष्यण्णस्य अणाश्च ठक् ढकौ भवतो वि
प्रतिषेधेन ऋष्यणो वकाशः वाशिष्ठः वैश्वामित्रः ठकोवकाशः दुलिः दौलेयः वलिः वालेयः इहोभयं प्राप्नोति अत्रि आत्रेयः स्यणोवका
शः मकंरिका माकंरिकः ढको वकाशः कालिकेरः इहोभयं प्राप्नोति पौलिकेरः मौक्लिकेरः ठक् ढको भवतो विप्रतिषेधेन द्यचोठको
ढक् ठञौ द्यचो ठक् भवतीत्येतस्मा ढक् ठञौ भवतो विप्रतिषेधेन द्यचो ठक् भवतीत्यस्यावकाशः दाक्षेयः गौप्तेयः ढकः स एव। इहोभयं
प्राप्नोति नदीनाटेरं दासीदासेरः ठञोवकाशः कामंडलेयः माद्रवाहेयः ठकः स एव। इहोभयं प्राप्नोति जंबू जांबेयः ठक् ठञौ भवतो विप्रति
षेधेन नवर्ष्यणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थं वा एष युक्तो विप्रतिषेधः यो यमृष्यणो ठञ् ढक् कारणं ऋष्यणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त
यं सिद्धो वाणुत्सर्गेणैव। तस्य पुनर्वचन एत त्यया जनं ये मेतदपवादाः प्राप्नुवंति तद्बाधनार्थं स यथैव तदपवादान्मित्रं बाधते एवं ठकमपि
बाधेत तस्मादृषिभ्यो णविधाने आदिप्रतिषेधः तस्मादृषिभ्यो णविधाने आदिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः नवक्तव्यः॥ ॥ ॥ ॥

स्त्रीप्रत्ययांतत्वाट्ठक्प्राप्तिरिष्टैवास्मा। नवेतिप्राप्तिमात्रं बाध्यं मन्यते॥ श्री श्री श्री ॥७॥ ॥७॥

मध्येऽपवादा इति । एवं स्वनिर्ज्ञातस्वरूपत्वाद्बाध्यत्वं न तूत्तरस्यानिर्ज्ञातस्वरूपस्येति भावः । अथात्राहुः कथं पुनर्निरवकाशत्वान्नामनित्यां षकारादिवंशमाश्रयेणान्वाख्या

मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते इति एवमयमसारणाः इत्यनन्तरमपवादं बाधिष्यते ढकं न बाधिष्यते । अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः यो यं ढकः ढूकूढ अण्। किंकारणं ढकः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थं सिद्धो ह्यढक् स्त्रीभ्यो ढगित्येव । तस्य पुनर्वचन एतत्प्रयोजनं । येऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थं स

=९२ यथैव तदपवादं तन्नामिकाणं बाधते एवं ढूकं ढ आवपि बाधेत तस्मात्तन्नामिकाणप्यचः तस्मात्तन्नामिकाणिञाद्यचः इति वक्तव्यं नवक्तव्यं मध्येऽप वादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इति एवमयं ढक् तन्नामिकाणं तदपवादं वा बाधिष्यते ढूकूढ अणं न बाधिष्यते कथं ध्वक वृष्णिकुर्वेणाः सेनां तासपः कथं धक वृष्णिकुर्वेणाः सेनां ताएषो भवति विप्रतिषेधेन कप्यणाः । वकाशः वासिष्ठः वैश्वामित्रः एषस्यावकाशः पाथिवेणः वा शिखेणः जानसेनो नाम ऋषिः तस्मादुभयं प्राप्नोति एषो भवति विप्रतिषेधेन जातसेन्यः धकाणोऽवकाशः । श्वाफल्कः चैत्रकः एषस्य सस्व उग्रसेनो नामांधकः तस्मादुभयं प्राप्नोति एषो भवति विप्रतिषेधेन [illegible] औग्रसेन्यः वृष्ण्यणोऽवकाशः वासुदेवः बालदेवः एषस्य स एव वाविश्वक्सेनो नाम वृष्णिः तस्मादुभयं प्राप्नोति एषो भवति विप्रतिषेधेन वैश्वक्सेन्यः । कुर्वणोऽवकाशः नाकुलः साहदेवः एषस्य स एव भीमसेनो नाम कुरुः तस्मादुभयं प्राप्नोति एषो भवति विप्रतिषेधेन भैमसेन्यः । सेनांतालणो भवति विप्रतिषेधे न जातोऽग्रविश्वकभीमेभ्य इति वक्तव्यं ॥ ॥

=नन्नामिकाणि एवं ढढोरि
=स्त्रीभ्यो ढगित्येव ढकि विदि
=अपवादत्वेनपञ्चतन्त्रक
=र्नरमिति भावः ॥ २ ॥

नं खु जगते अत्रसमाधिः त्रिपुरुषानूकं नाम कुर्यादिति नायेनांधकादिवंशम्राउपि निसारं वा अपवादः निसोपापाश्रयेणापि निसस्यान्वाख्यानं तदपतेयथा ॥ का

१९ अथ ण्यन्तकालस्य ॥ श्री ॥

मातुः अप्रसिद्धत्वं नियोगेनोत्पाद्यं वचनं स्त्रीलिंग इति अथैवमपि स्त्रीत्वं शब्दे समारोप्य क्रियाशब्दनिर्देशस्यार्थेः स्त्रीलिंगनिर्देशः कृतः न्यायानुसार अप्रसिद्धि-
र्देशः संबंधिशब्दस्याप्रसिद्धतरत्वात् तत्संबंधग्रहणस्यासिद्धत्वात् एतच्चाकाङ्क्षादिभिर्व्यस्तमत्रोक्तं कन्या यदीति अक्षतयोनिः कन्या सा कथमपत्येन संबध्यते इति भावः
अभिसंबंधपूर्वक इति शास्त्रोक्तो विवाहोऽभिसंबंधस्तत्पूर्वके पुरुषसंयोगे कन्याशब्दो निवर्तते यातु शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण विना पुरुषं युनक्ति सा क-
न्यात्वं न जहातीति कन्योक्ताया इति कन्यैवासावुक्ता तदेव व्याचष्टे कन्याभिमताया इति कन्यैवासावभिमतास्मृतिकारणामित्यर्थः सुदर्शनाया इति मङ्कट

मातुः किमर्थं स्त्रीलिंगेन निर्देशः क्रियते न संख्यासंभवदृश्ये स्येसेवोच्येत स्त्रीलिंगोयं मातृशब्दस्तस्माद्यथास्यात् इह माभूत् संमिमीते समा-
ता समानुरूपत्वं सा मातुः कन्या इदं विप्रतिषिद्धं को विप्रतिषेधः अपत्यमिति निवर्तते यश्चिच कन्या नापत्यं अथापत्यं न कन्या। कन्या चापत्यं चे-
ति विप्रतिषिद्धं । नैतद्विप्रतिषिद्धं कथं कन्याशब्दोयं पुंसाभिसंबंधपूर्वके संप्रयोगे निवर्तते। या च इदानीं प्रागभिसंबंधात्पुंसा सह संप्रयो-
गं गच्छति तस्यां कन्याशब्दो वर्तत एव कन्यायाः कन्योक्तायाः कन्याभिमताया सुदर्शनाया यदपत्यं स कानीनः स्त्रीभ्यो इदं सर्वेषेव स्त्रीग्रहणे
‘‘पुविचार्यते स्त्रीग्रहणे स्त्रीप्रत्ययग्रहणं स्यात् स्त्रीशब्दग्रहणं वा ॥ ० ॥

दर्शनाया अगुप्तत्वादित्यर्थः अन्ये त्वाहुः मुनिर्देवतामाह तस्या द्याप्तुं योगेप्यक्षतयोनिर्भवति यथा कुन्ती मंत्राकृतदिनकरोत्पादितकर्णा एवं पुत्रापि पुनः कन्यैवा-
भूत् तदपत्यं कानीनशब्दाभिधेयं स्त्रीभ्यो बहुवचननिर्देशात्स्वरूपग्रहणे निरस्ते पक्षत्रयसंभावनापूर्वकं प्रत्ययग्रहणमेवव्यवस्थापने इदं सर्वेष्विति न
च विलिङ्गस्त्रीसदृक्षुत्राऽऽश्रीयते इह तु स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्स्वरितेनाधिकार इत्यस्य स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीत्यस्यापि पक्षस्याश्रयणात् ह्रावादिप्रत्ययग्रहणं
स्त्रियां क्तिन्निति तस्य कारणाविहितास्तु प्रत्यया अवधानान्न गृह्यन्ते स्त्रीशब्दग्रहणमिति स्त्रीलिंगानां शब्दानां ग्रहणमित्यर्थः ॥ ॥ ॥

से१

स्त्र्यर्थग्रहणमिति अर्थे कार्यासंभवे तु तदभिधायिनः शब्दग्रहणमेव संबध्यते इइविडादयः शार्ङ्गरवादीन्‌ इत्यत्रयोन तु स्त्रीप्रत्ययान्ता इति [illegible] नेभ्योऽणेव भवति वडवाया
इति हयो वीजाश्वः तेन चार्थेन विशेषविहितेनापत्यलक्षणो ढक्‌ बाध्यते तेनापत्ये वाडव इति भवति कौञ्च इति अपत्य एवायं ढगपवादः चट पुंल्लि

स्त्र्यर्थग्रहणं वेति किं चातः यदि शब्दग्रहणं अर्थग्रहणं वा इइविट्‌ ऐडविडः एवं पार्थः उशिक्‌ औशिजः दरत्‌ दारदः अत्रापि प्राप्नोति अथ प्र
त्ययग्रहणं तैखाश्वेयः वैमात्रेय इति न सिध्यति अस्त्रप्रत्ययग्रहणं कथं तैखाश्वेयो वैमात्रेय इति शुभ्रादिषु पाठः करिष्यते वडवायाः वृषे
वाच्ये ठगवक्तव्यः वडवाया वृषः वाडवेयः अण्‌ क्रुञ्चा कोकिला त्स्यतः क्रौञ्चः कौकिलः आरकं पु सिततोः स्यत्रेततोः स्यत्रपं पुसि आरगव क्तव्यः
मूषिकायाः पुमान्‌ मौषिकारः सृगाल्याः पुमान्‌ मार्गारः गोधाया द्रक्‌ विधोऽस्मात्‌ गोधायाः पुमान्‌ गौधेरः चटकाया ऐरक्‌ चटकायाः पुंल्लिङ्गनि
र्देशः चटकायाः पुंल्लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः इहापि यथा स्यात्‌ । चटकस्यापत्यं चाटकैरः यदि पुंल्लिङ्गनिर्देशः क्रियते चटकाया अपत्यं चा
टकैर इति न सिध्यति । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवं भविष्यति स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः चटकस्यापत्यं चटका
आरगुदीचां आरग्वचनमनर्थकं रकासिद्धत्वात्‌ आरक्वचनमनर्थकं किंकारणं रकासिद्धत्वात्‌ । गोधाया आकार्णतारक्च प्रत्ययः एवं तर्हि
सिद्धे सति यदारकं शास्ति तत्‌ ज्ञापयत्याचार्यः अन्येभ्योऽप्ययं भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं जारारः पाण्डारः इत्येतत्‌ सिद्धं भवति क्षुद्राभ्यो
वा क्षुद्राभ्य इत्युच्यते काः क्षुद्रा नाम अनियतपुंस्काः अङ्गहीना वा ढकि लोपः केन विहितः यत्पश्चात्‌ ढकि लोप इत्युच्यते एतदेव ज्ञापयति ॥
गेनेति अन्यथा पुंल्लिङ्गाद्विरक्प्रसज्येत क्षुद्राभ्यो । अङ्गहीना वेति ॥ वाशब्दश्चार्थे ॥ श्री ॥७॥ श्री ॥

= ननु चरणग्रहणे सति पाठस्य तत्रैव प्रसक्तं भाष्ये दर्शितं वक्ष्यामीत्यनुक्तमत आह आख्यास्यामीति । आयः स्त्रे चरणग्रहणे इति पाठ इति भाष्यस्वरसः ॥१८ =

मातृष्वसुः तत्रेदमिति अनन्तरसूत्रविधिं मन्यते एवं वक्ष्यामीति औ आख्यास्यामीत्यर्थः चकारेण पितृष्वसुरित्यनुकृष्यत इति कार्यद्वयलाभः राजश्वशुराद्यत् राज शब्दः क्षत्रियशब्दपर्यायः जातिग्रहणमिति यदा प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिर्गम्यते तदा प्रत्ययो नान्यदा तेन क्षत्रियजातौ प्रतिपिपादयिषितायां राजन्य शब्दप्रयोगो वैश्ये शूद्रे वा राजापत्ये राजनशब्दप्रयोगः अन्यत्र पत्ये प्रत्ययार्थाभावादिति भ्रातृव्य शब्दः सर्वस्मिन्नपत्ये दृश्यते ॥ नहि सर्वः सपत्नो भ्रातुर

पितृष्वसुरेणिति यदयं ढकि लोपं शास्ति मातृष्वसुः ढकि लोप इष्यते तत्रेदं न सिध्यति मातृष्वस्रीयः नैष दोषः एवं वक्ष्यामि पितृष्वसुश्छण् ढकि लोपः ततो मातृष्वसुश्च । पितृष्वसुर्यदुक्तं तत् मातृष्वसुर्भवतीति किं पुनस्तत् छण् ढकि लोपश्चेति राजश्वशुराद्यत् राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणं राज्ञः अपत्ये जातिग्रहणं कर्तव्यं राजन्यो नाम जातिः क्व मा भूत् राजन इति अत्र सपत्ने अन्वचनमनर्थकं प्रत्ययार्थाभावात् अन्वचनमनर्थकं किं कारणं प्रत्ययार्थाभावात् किमिदं प्रत्ययार्थाभावादिति अपत्यार्थाभावात् अपत्यमिति विज्ञायते अनपत्ये चापि सपत्ने भ्रातृव्यशब्दो वर्तते पाप्मना भ्रातृव्येण अस्त्येतावदपत्यं सपत्नस्य तत्र भ्रातृव्य इति कथं पाप्मना भ्रातृव्येणेति उपमानात्सिद्धं भ्रातृव्य इव भ्रातृव्य इति गोत्रस्त्रियां कुत्सने ण च किमर्थो णकारः वृद्ध्यर्थः ग्लौचुकायनिः वृद्धिर्यथा स्यात् गार्गो जाल्मः [illegible] गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकं वृद्धत्वात् प्रातिपदिकस्य गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकं ॥ ॥ ॥

प्रसमिस्य पत्यलक्षणस्य प्रत्ययार्थस्याभाव इत्यर्थः अस्तु तावदिति विरोधाभावात्सपत्ने नापत्यार्थो न बाध्यते न च समुदायार्थः सपत्नः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्त्याग प्रसंगात् न च गतसंतरसंभवे तस्यागो युक्त इति भावः गोत्र बहूनां गोत्रप्रत्ययानां वृद्धिमत्त्वदर्शनात् द्विचारः गोत्रस्त्रिया इति ॥ ॥ ॥

वातंड इति वतंडस्यापत्यं गोत्रं स्त्रीवतंडाच्चेति यञ्। तस्य लुक् स्त्रियामिति लुक्। शार्ङ्गरवादित्वान् ङीन्। वतंडस्यापत्यमिति णः। अव्यवहितत्वादिति अचीति परसप्तमीमभ्युपेतेविषयसप्तम्यां तु न दोषः। अयवायतो गोत्रप्रत्ययाद् अव्यवहितो जातिलक्षणस्तेन तस्य लुगिति विज्ञानाद्विषयसप्तम्यामपि दोषाभाव अव्यवधानं पुंवद्भावादिति पुंवद्भावेन रूपातिदेशाद् अतेऽस्य प्राप्ताद्धा तत्स्त्रीवृत्तेर्णप्रत्ययस्य इति भावः। म्लौचुकायन इति म्लुचुकस्यापत्यं स्त्रीप्राचामिति ष्फिन्प्रत्ययः। इतो मनुष्यजातेरिति ङीः।

किंकारणां वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य वृद्धमेवेत त्प्रातिपदिकं। लुगर्थेति हि णकारः कर्त्तव्यः। यच्छुगंतं अवृद्धं तत्र वृद्धिर्यथा स्यात्। वातंडो जाल्मः। लुगर्थमिति चेन्न लुक् प्रतिषेधात्। लुगर्थमिति चेन्न किं कारणं लुक् प्रतिषेधात्। प्रतिषिध्यते तत्र लुक्। गोत्रे लुगचीति अव्यवहितत्वाद्प्रतिषेधः। ईकारेणाव्यवहितत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। व्यवहितत्वाद्प्रतिषेध इति चेतन्न पुंवद्भावात्। अवहितत्वाद्प्रतिषेध इति चेत तन्न किं कारणं पुंवद्भावात्। पुंवद्भावोऽत्र भवति। भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति। ष्फिन्नर्थे तु णकारः कर्त्तव्यः। यत् ष्फिन्नंतमवृद्धं तत्र वृद्धिर्यथा स्यात्। म्लौचुकायनो जाल्म इति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च णकारः कर्त्तव्यः। गार्गीभार्यो अस्य गार्गीभार्यः। वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात्। गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनं। गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनमेतद्भवति। नास्ति गार्गीइति। अवंश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनं। अवंश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनमेतद्भवति॥ ॥

यत्पुंवद्भावे कृते णः। नास्ति गार्गेति गार्ग्या अपत्यं स्त्रीसत्त्वार्थे नास्ति प्रत्ययः। अस्त्रियामिति युवसंज्ञानिषेधात्। ङ्गोत्रसंज्ञा वृद्धानादेको गोत्र इति नियमाद्गोत्रप्रत्ययांतादपरगोत्रप्रत्ययानुत्पादात्। अवंश्यत्वादिति गार्ग्या अपत्यं पाट्टीतस्मान्न युवसंज्ञा नापि गोत्रसंज्ञा न हि सा गार्गस्यापत्यं। पौत्रप्रभृतेर्ह्यपत्यस्य गोत्रसंज्ञा विधीयते तदभावादेको गोत्र इति नियमाभावात्स्यस्य भावादिति गार्गेत्यर्थः॥ श्री ॥ ॥

स्त्रियाः [illegible]पुरुषापतनहेतुत्वाभावात् ९=

=ननु पौत्रप्रभृतीत्यत्र पुंस्त्वस्याविवक्षितत्वात् स्त्रीगोत्रत्वमत आह पौत्रेति=

नच स्त्रीवृद्धेति । पितृपितामहादिवंश्येन मातृमातामहादिरिति स्त्रिये । तस्मात् पुंवद्भावप्रतिषेधार्थो णकारः । नच जातेश्चेति प्रतिषेधः सिध्यति गोत्रत्वाभावे जातित्वाभा-
वात् यदा च गोत्रं च चरणैः सहेत्यपत्यमात्रं गोत्रं गृह्यते तदा जातित्वमस्त्येव किन्त्वर्थवत्कर्तव्य एव णकारो हेतुरूपे मातृवंश्य इति गार्ग्यो ऽपत्यं स्त्री सामा-
न्यवंश्येन गार्ग्यकुलाभवत्स्वेवेति गार्ग्याः पेक्ष्या तस्या गोत्रत्वादेको गोत्र इति नियमात् प्रसक्तो यां तदभावात् नास्ति गार्ग्यः । पौत्रप्रभृतिग्रहणं तु व्यवहितापत्योपलक्ष-

=द्वाचयीत्यर्थः ॥ १ =

नच स्त्रीवंश्या अस्ति गार्गी स्त्री । अपर आह द्वावेव वंशौ मातृवंशः पितृवंशश्च यावता मातृवंशो ऽस्ति नास्ति गार्गी । वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलं गो-
त्रस्त्रियाः । वृद्धाट्ठकः फेः छ च फाण्टाहृति । इमे चत्वारो योगाः । एषां त्रयः कुत्सने । त्रयः सौवीरगोत्रे । आद्यो योगः कुत्सन एव । अन्त्यः सौवीरगोत्र एव ।
फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ किमर्थो णकारः वृद्ध्यर्थः । ञितीति वृद्धिर्यथा स्यात् फाण्टाहृतः फाण्टाहृतेः अपत्यस्य सा वृद्धिर्णकारार्थः कथं वृद्ध-
त्वात् प्रातिपदिकस्य फाण्टाहृतेः प्रसक्तस्य णित्करणम नर्थकं किं कारणं वृद्धत्वात् प्रातिपदिकस्य वृद्धमेवेत प्रातिपदिकं पुंवद्भावप्रतिषेधा-
र्थं णकारः कर्तव्यः फाण्टाहृता भार्या अस्य फाण्टाहृताभार्यः वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात् उक्तं वार्तिकमुक्तं गोत्राद्यून्यस्त्रिया-
मिति वचनात् प्रयोजनमिति अपत्यात् स्त्रियाः प्रयोजनमिति [illegible] ॥

णात् तस्मात् किं नर्थ एव णकारः वृद्धाट्ठक् सौवीरगोत्रस्त्रिया इति विषयविभागकथनार्थो ऽत्रोपक्षेपः कुत्सनग्रहणं सौवीरग्रहणं च सूत्रद्वयस्यानुवर्तनाद्यथो-
क्तविषयविभागलाभः फाण्टाहृतेरिति यथासंख्यसंबन्धसिद्धत्वान्मिमत शब्दार्थे णित्वं पूर्वे निपातनमेव स्यादनुशासनेनाव धर्म सर्वोत्राध्यीयत इति तद-
नाश्रयणमपि न यथासंख्याभावं सूचयितुमलं शिष्टं भाष्ये पूर्ववद्व्याख्येयं [illegible] श्री ॥७॥ ॥ ॥

=ननु स्यात् स्वरत्वान्मिमतस्य पूर्वनिपाते कर्तव्ये तदकरणं यथासंख्याभावबोधनद्वारा मिमताण्णार्थमितिद्विः=

कुर्वा०

वामरथस्येति प्रकरणात् स्वप्रत्ययान्तस्येति विज्ञेयं कण्वादीनां यञन्तानां यत्कार्यं तदतिदेशः केवलानां तेषां कार्यस्य कस्यचिद् विधानात् वामरथ्या इति छेप्रात्रेति वि
धिः आपत्यस्येति यलोपः यञीति कण्वादिवदितिवचनात् कण्वादीनामाह सर्वं यत्कार्यं विहितं कण्वादिभ्यो गोत्रे इति तस्यैवातिदेशः प्राप्नोति ननु यत्रं तमात्र निबं
धनस्येति भावः एवमपीति सामान्यातिदेशात् यदयमिति लिंगाद्गात्रहत्पानाहत्स्य च कण्वादीनां यञन्तानां यत्कार्यं विधीयते तदतिदिश्यते उदीचां उदीचामिति

कुर्वादिभ्यो ण्यः॥

वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जं वामरथस्य कण्वादिवद्भावो वक्तव्यः किमविशेषेण नेत्याह स्वरवर्जं स्वरं वर्जयित्वा किं प्रयोजनं वामर
थ्यस्य छात्राः वामरथाः कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यण् यथा स्यात् यदि कण्वादिवदित्युच्यते प्रत्ययाश्रयमनतिदिष्टं भवति तत्र को दोषः वामर
थ्याः बहुषु लोपो न प्राप्नोति वामरथ्यानां संघः वामरथ्यः संघाङ्कलक्षणेष्वञ् यञिञामण् इत्यण् न प्राप्नोति यदि पुनः प्रत्ययवदित्युच्य
ते। एवमपि प्रकृत्याश्रितमनतिदिष्टं भवति तत्र को दोषः वामरथ्यस्य छात्रा वामरथाः कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यण् न प्राप्नोति उ
क्तं तर्हि कण्वादिवदित्येव कथं वामरथाः वामरथ्यानां संघ इति च यदयं स्वरवर्जमित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रत्ययाश्रयमप्यतिदिष्टं भ
वतीति उदीचामिञ् उदीचामिञ् विधौ तक्ष्णोण्वचनं उदीचामिञ् विधौ तक्ष्णण एव वक्तव्यः ताक्ष्ण्यः यदि पुनरयं तक्षन् शब्दः शिवादिषु
पठ्यते। शिवादिरिति चेत् अण् विधिः शिवाद्यणिति चेत् अणो विधेयः ताक्ष्णः॥ ॥

इञ्बाधनायालि विध्यर्थं वचनं ताक्ष्ण इति षष्ठ्यर्थे ह्नन्धतण्ह्नामणी सल्लोपः यञीति विशेषविहितेनाणा बाधितत्वादिञ्न भविष्यतीति भावः अण्वि
धिरिति यद्यणा कार्यमात्रं बाध्यते तदा ह्ययोरपिलेनो बाधः स्यात् अयविशेषचिंतानदा पुरस्तादपवादा इति न्यायात् अणस्यैव बाधा प्राप्नोति नेत्रः॥ ॥

=ननु भाष्यमते चरितार्थः शिवादिपाठो तत्राह विशेषेति कार्यमात्रस्य बाधनात् २=

सिद्धं त्वितिं दिकल्पितएणमुक्तेपक्षेतत्र न्यग्वत्सु मार्दीव्यतोनित्य णभवति ननुजातसेनोग्रसेनविषक्सेनभीमसेनेभ्यो एणमुक्तेपक्षे ग्रणा न्ध्यादि
लक्षणः प्राप्नोति। यथा न्यासेनुतेभ्यो एणौभवतः। एवं तर्हि बाह्वादेराकृतिगणत्वादेतेभ्यो एणेन मुक्तेइञ् भविष्यतीत्यदोषः। कौसल्य। किमिदमिति कौ

सिद्धं नूरीचांवाएणवचनात्। सिद्धमेतत्कथं उरीचांवाएणवचनात्। उरीचांवाएणोभवतीति वक्तव्यं। एणेन मुक्तेयोयतः प्राप्नोति स ततोभविष्यति
कौसल्यकामार्या भ्यांच। किमिदं कौसल्यकामार्या यो विकृतयोर्ग्रहणं क्रियते एवं विकृताभ्यां यथास्यात्। कौसल्यमिदमुच्यते कौसल्यकार्मार्या
भ्यां चेति। किंप्रकरणोदग्गुकौस लकर्मारछागवृषाणांयुञ्। छित्रकरणोदग्गुकौसलकर्मारछागवृषाणांयुञ्चेति वक्तव्यं दग्गु। दाग्गव्यायनिः
कौसलं कौसल्यायनिः कर्मार। कार्मार्यायणिः छाग। छाग्यायनिः वृष। वार्ष्यायणिः यदियुट्क्रियते। युटि कृते। नादित्वाद् वृद्धेर्न प्राप्नोति
इदमिहसंप्रधार्यं आदेशः क्रियतां युडिति। किमत्रकर्तव्यं परत्वादादेशः नित्योयुट्। कृतेप्यादेशे प्राप्नोति अकृतेपि। युडप्यनित्यः अन्यस्य
कृते आदेशे प्राप्नोति अन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्योभवति अंतरंगस्तर्हि युट्। कांतरंगता उत्पन्नेप्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययौ उपादायेनयुडुच्यते उ
त्पन्नेप्रत्ययेप्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्य संघातस्यादेशः आदेशोप्यंतरंगः कथं वृषस्यैतत्। अन्यादिष्वत्र देशिषु द्वयुंतं वसौ। सिध्यर्थमिति अं
तवकाशस्तर्हि युट्। एवंतर्हि सर्वोतं क्रियते। दाग्गव्यायनिः अतोगुणेन प्राप्नोति अकृते तर्हि पारिरेवा ननुचोक्तं युटि कृते नादित्वादादेशा
x: करिष्यते यदि पूर्वान्तः x१ १न प्राप्नोतीति॥ ० ॥

सत्यास्याप संवृद्धेः लोसत्वाजाद्यात्युरिः तिन्यङ्। कमोरस्यापसंकारिलक्षणोएणइत्येवं कौसल्यकामार्यग्राहौतयोर्ग्रहणं नेष्यत इतिप्रश्नः। उत्तरं तु प्रत्य
यसन्नियोगेनैवंभूतप्रकृत्यादेशविधानार्थमेवनिर्देशः अंगस्यादेश इति अंगनिमित्तप्रत्ययावयवस्यैत्यर्थः॥ ॥ श्री॥

=किंतुपरमप्रकृतेः कौसलशब्दात्कर्मारशब्दादेवेष्यत इति भावः।१=

चेनेति तेन युगपदागमादेशौ भवतः वार्त्तिकं क्रियत इति गणसूत्रमेवैवं पठ्यतइत्यर्थः यद्यपि वार्त्तिकनारीनां कुडेति सूत्रपाठे लाघवं भवति नलोपश्चेति गण

नैष दोषः सिद्धं त्वादिष्टस्य युडुच्चनात् । सिद्धमेतत् । कथं । आदिष्टस्य युडुच्चनात् । युड्वादिष्टस्येति वक्तव्यं । तत्तर्हि वक्तव्यं । न वक्तव्यं ॥ चेन संनियोगः करिष्यते युडुकिंच यच्चान्यत्प्राप्नोति किं चान्यत्प्राप्नोति आदेश इति वार्त्तिकना यदि पुनरयं कुट् परादिः क्रियते कुटि प्रसयादेशादेशानुपपत्तिरनादित्वात् कुटि सति प्रसयादेशादेशो नोपपद्यते । किं कारणं अनादित्वात् । कुटिकृते अनादित्वादादेशो न प्राप्नोति एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते पूर्वान्ते नलोपवचनं यदि पूर्वान्तः करिष्यते नलोपो वक्तव्यः चार्मिकायणिः वार्मिकायणिः नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति न लोपो न प्राप्नोति पराद्रौ पुनः सति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः सिध्यति अस्तु तर्हि परादिरेव ननु चोक्तं कुटिकृते अनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति सिद्धं त्वादिष्टस्य कुडुच्चनत् सिद्धमेतत् कथं कुड्वादिष्टस्येति वक्तव्यं तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं चेन सन्नियोगः करिष्यते कुडु किंच । यच्चान्यत्प्राप्नोति किं चान्यत्प्राप्नोति आदेशः । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं पूर्वान्ते नलोपवचनमिति नैष दोषः क्रियते एतत्न्यास एव चर्मिन् वर्मिन् णोऽन्त्यलोपश्चेति कारिभ्य इञ् गोत्रात् स्त्रियां प्रतिषेधेन कारिभ्य इञ् भवति । सेतस्मात् गोत्रात् स्त्रियां भवति विप्रतिषेधेन कारिभ्य इञ् भवति सप्सावकाशः आयस्कारिः लौहकारिः फिञोऽवकाशः तापसापनिः सौमितिकायनिः इहोभयं प्राप्नोति नापितायनिः फिञ् भवति विप्रतिषेधेन ॥ ॥ ॥

सूत्रैकदेशस्याकरणात्तथापि गणपाठस्य पश्चात्सूत्रप्रणयनात् गणपाठदर्शनात् कुङ्क्तेस्युक्तमिति भावः लिङ्गविशिष्टपरिभाषया चर्मिणी वर्मिणीभ्यामपि सयविधा नाड्स्याठरतिपुंवद्भावः सिध्यति कुटि तु भत्वाभावात्पुंवद्भावो न स्यात् ॥ ॥ ॥

=एतेन कुको ऽवश्यकर्त्तव्यतामाह ॰१=

मनो॑ अपत्य इति। णत्वविधानार्थमिदं ञ्णाः सिद्धत्वात् न च नकारं दमाणवो ते वा सिध्यति निपातनात् एवं तस्य सिद्धत्वात् वचनमनार्षं मणीयं निपातनादर्थविशेषु
स्यान्निर्युयात् अनधीतविद्यत्वान्मूढत्वं। विहिताकरणात् निषिद्धाचरणाच्च कुत्सितत्वं मानुषा इति अपत्याधिकारादपत्ये प्रत्ययो विधीयते जातिग्रहणं तु प्रत्य
तिप्रत्ययविशेषणं ननु जातिः प्रत्ययार्थ इति यञञोश्चेति लुक्प्रसंगः। परादौ तु ष अपवदति न लन्ति तिलुगभावः ननु तद्वत्समस्तकृद्ग्रहणे न गृह्यत इति पणादाव

मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च। अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः। नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः। यदि षुक् परवान्तः क्रियते मानुषाः बहुषु
लोपः प्राप्नोति मानुषाणां संघः सांघाकलक्षणेष्व ञिञामणिति अण् प्राप्नोति अस्तु तर्हि परादिः यदि परादिः मानुषी अनन्तादिति ईकारो
न प्राप्नोति अस्तु तर्हि पूर्वान्त एव। कथं मानुषाः मानुषाणां संघ इति च उभयत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणं न चैतल्लौकिकं गोत्रं। किं तर्हि जा
तिः इह तर्हि मानुष्यकमिति। हलस्तद्धितस्येति यलोपः प्राप्नोति परादावप्येष दोषः यद्यपि तद्धलस्तद्धितस्येति हल्ग्रहणं न तदंगविशेषणं शक्यं वि
ज्ञातुं इह हि दोषः स्यात्। वकारादेरणण वार्कैणी इति तस्मादुभाभ्यामेव तत्र वक्तव्यं॥ मन्कुसाकेण जन्यमनुष्यसुवान इति॥ ॥ ॥

ने

पूर्वान्तकृतप्रसंगः एवं तर्ह्येकारप्रश्लेषात् रकारमात्रस्यानोत्र ग्रहणं पणादावन्त्यकार्याभावः ईकार इति शार्ङ्गरवाद्यञो ङीनिति ङीनेनेति भावः नचैतदिति अपत्ये
कुत्सादितस्यापि मानुषशब्दस्य ब्राह्मणशार्ङ्गरवस्यैव जातिवाचित्वादपत्यवाचित्वाभावादित्यर्थः इह तर्हीति हलन्तादंगात्परस्य तद्धितयकारस्य लोप इति मन्यते हल
स्तद्धितस्येति वर्त्तमाने आपत्यस्य च तद्धितेनातीति लोपोत्र प्राप्नोति हलस्तद्धितस्येत्यत्र ईतीति निवर्त्तते वार्केणीति वृकशब्दाद्दामुधजीविसंघविशेषव
चनात्ताच्छ्येटेण्यण् प्रत्ययः॥ ॥ ॥१०॥

=दित्यादिपदार्था॰ २=अवयवार्थानियमः शक्तिसंकोचलक्षणः। ३=यथा गुणद्रव्ययोर्गुणे विशेषणत्वं द्रव्ये विशेष्यत्वं एवं संज्ञासंज्ञिसंबंधे कृत्रिमएवेत्यर्थः। ४=

अपत्यं पौत्रप्रभृतेरिति ननु पसमासस्य लोके गोत्रत्वात् पत्यविशेषे गोत्रशब्दस्य नियमाभावाद् भाषेयं व्याख्यानतु संज्ञा नैषदोषः लिंगवृत्तौ परिभाषा भवतिविद्ये तत रशेषभूता वा नचैवं तथा पथाच त्वधारयस्तवांर्थेप्रत्यायनयोग्या अपि संज्ञिविशेषे शक्त्यवच्छेदकरणात् संज्ञा उच्यंते तेयं यमपि उक्तं च हरिणा व्यवहाराय नियमः संज्ञानां संज्ञिनि क्वचित् नित्यएव तु संबंधो डित्थादिषु गवादिवत् तेहद्वादीनां च शास्त्रेपि संकोचेनावच्छेदलक्षणः अकृत्रिमो हि संबंधो विशेषणविशेष्यवदिति गार्ग्योपीति वत्सस्छिसाततस्यापि पौत्रत्वमव्यपदेशाभावे सत्यां च गोत्रसंज्ञायां गोत्राद्यूनीति वचनाद्यूनि प्रत्ययप्रसंगो गार्ग्यादेवच यूनि स्यात् समर्थानामिति यद्य

अप पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यं तस्य पौत्रप्रभृतिसंज्ञाकरणं पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यं विवक्ष्यते तस्य पौत्रप्रभृतिगोत्रसंज्ञा भवतीति वक्तव्यं गार्ग्योपिहि कंचित्प्रति पौत्रः कुशिकोपि तत्र मा भूदिति तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं समर्थानां प्रथमा देति वर्त्तते समर्थानां प्रथमस्य पदस्य पौत्रप्रभृतीति विज्ञायते जीवद्वंश्यं च कुत्सितं जीवद्वंश्यं च कुत्सितं गोत्रसंज्ञं भवतीति वक्तव्यं गार्ग्यस्त्वमसि जाल्म। वात्स्यस्त्वमसि जाल्म। का पुनरिह कुत्सा पितरि सति लोके व्यपदेश व नाऽस्वतंत्रेण भवितव्यं यदहानीपितमान् स्वतंत्रो भवति स उच्यते गार्ग्यस्त्वमसि जाल्मेनं त्वं पितरि तोव्यपदेश मर्हसीति जीव जीवति तु वंश्ये पुत्रे वेति पौत्रप्रभृत्यपेक्षं च जीवति तु वंश्ये पुत्रे वेति पौत्रप्रभृत्यपेक्षं चेति वक्तव्यं तत्तर्हि वक्तव्यं पो

=वत्सुस्थितास्य तत्वेनगर्गशब्दस्यार्थस्य पः स्तस्यापत्यत्वेनावस्तेन बोध विषयउत्पन्ने ५ ६= ५ त्रप्रभृतीति वर्त्तते एवं तर्हि अन्वाचष्टे॥ ॥ वंनवक्त १॥

प्यपत्यप्रवृत्तस्य संबंधिशब्दत्वेन चोद्यमेतत्सरि क्रियते नहि गर्गो शब्दस्यापत्यत्वं सदपि वत्सच्छिसायार्थ इतितथापि परिहारांतरस्य द्राघ्यकारो तत्त्वोक्तं जीवद्वंश्यमिति पून तृ च कुत्सायामिति सूत्रमनार्षमिति वचनं न त्वं पितरित इति पितरव्यपदेशो हि गार्ग्यायणइति भाव्यं जीवति अभिजनप्रबंधो वंशः तत्र भवो वंश्यः पित्रादिः तस्मिञ्जी वति यस्य संज्ञेष्यते तेन सन्निर्दिष्ट इत्यपसमात्र स्य पुवसंज्ञा प्राप्नोतीति मत्वाह पौत्रप्रभृत्यपेक्षं चेति इदं संज्ञाविधानमिति शेषः पौत्रप्रभृतीति अधिकारणवि

५ शेषणमपत्यस्य पुवसंज्ञाविधौ यतो पौत्रप्रभृतेर्पदपत्यं तस्यैव संज्ञामित्यर्थः॥ ॥ ॥

अनंतरमिति अनंतरस्य च युवसंज्ञायां प्रसक्तायां क्रियमाणायां निवृत्तिप्रसंगः इतरः पौत्रप्रभृतिमपत्यमिति सामानाधिकरण्येन संबंधमलभमान आह देवदत्तस्येति आचार्यदे
शीयपक्षमाह न पौत्रप्रभृतीति चोदकश्चाह एवमपीति भ्रातरीति भ्रातरीत्यनेन नैव प्राप्तं निवर्त्तितं तात्तद्विशेषणस्यापि पौत्रप्रभृतिग्रहणस्य निरर्थकं ज्यायसि
भ्रातरि जीवत्यनंतरापत्यस्यापि कनीयसो युवसंज्ञाप्रसंग इत्यर्थः कथं तर्हीति एतच्चेहार्थोऽपत्यग्रहणाल्लभ्यते अन्यथा पौत्रप्रभृतेरपत्यत्वात्कथमि

६

पौत्रप्रभृतीति निवर्त्तते इति किमेतस्यान्वाख्याने प्रयोजनं तच्चेदेवमर्थं देवदत्तस्यापत्यं देवदत्तिरिति अनंतरं यदपत्यं तत्र युवसंज्ञा माभूदिति देवदत्तस्य त
र्हि पौत्रे युवसंज्ञा प्राप्नोति एतदपि पौत्रप्रभृतिर्भवति न पौत्रप्रभृतीत्यनेनापत्यमभिसंबध्यते पौत्रप्रभृतिर्यदपत्यमिति किं तर्हि वंश्योऽभिसंबध्यते
पौत्रप्रभृति वंश्ये जीवति यदपत्यमिति एवमपि देवदत्तस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयसि युवसंज्ञा प्राप्नोति भ्रातरि च ज्यायसीति एवं तर्ह्यपत्यमेवा
भिसंबध्यते न तु पौत्रप्रभृतिसमानाधिकरणमपत्यं नैव विज्ञायते पौत्रप्रभृतिर्यदपत्यमिति कथं तर्हि पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति वृद्धस्य च पूजा
यां वृद्धस्य च पूजायां युवसंज्ञा वक्तव्या तत्रभवंतो गार्ग्यायणाः तत्रभवंतो वात्स्यायनाः का पुनरिह पूजा युवत्वं लोके ईप्सितं पूजेत्युपचर्यते तत्र
भवंतो युवत्वेनोपचर्यमाणाः पूजिता भवंति आपस्तोवा गोत्रे आपस्तंबा आपस्तो गोत्रसंज्ञो भवतीति वक्तव्यं परमप्रकृतेस्त्वापत्यः परमप्रकृते
स्त्वापस्तो भवतीति वक्तव्यं आपस्ताज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः आपस्ताज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयः प्रत्ययो वक्तव्यः युवसंज्ञा भवतीति
वक्तव्यं सचास्त्रियां सचास्त्रियां भवतीति वक्तव्यं एको गोत्रग्रहणमनर्थकं च एवं च कृत्वा एको गोत्रग्रहणमनर्थकं भवति बहुवचनलोपि

१८ युवसिद्धं भवति तत्र बिदानामपत्यं माणवक इति विगृह्य विदशाद्यञ्कयोः सति गर्भे विषयेति

चाराद नर्थकमेवापत्यग्रहणं स्यात् वृद्धस्येति सत्रे युवत्वं वृद्धस्य च पूजायामिति केचिद्वार्त्तिककरणे नात्राक्षिप्तं गार्ग्यायणा इति युवसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्स्वार्थे युव
प्रत्ययः युवत्वमिति ननु युवशब्दो न प्रत्यक्षिप्तप्रवृत्तिनिमित्त एव संज्ञेति कथमेतदुच्यते प्रायेणाल्पवयसो जीवद्वंश्यत्वं संभवतीति तदध्यारोपः पूजे सदोषं आपस्तो

वान्यस्मिन् सपिण्डमात्र इति अन्यथा एवं वृणनिसायां युवसंज्ञायां प्राप्तायामियं विभाषा स्यात् उभयत इति ज्यायसी सत्तु वसावयः प्रकर्षे लब्धे स्थविरतर इति वच नसामर्थ्याद् उभयत निमित्तः प्रकर्ष आश्रीयते जीवत इति जीवतीत्याख्यातपदं संज्ञिविशेषणार्थमिहोपात्तमित्यर्थः मृते ह्यीति संज्ञिनि सपिण्डे चेति भावः अथेति ए कसंज्ञाधिकारादन्यत्रैतत्समावेशस्य दर्शनाद् दर्शनान्यां प्रश्नः या स्कायनय इति यस्कस्यापत्यं गोत्रमिति शिवाद्यण् तदन्ता यूनि स्यात् चेति फिञ् यास्कदेश

वैदः वैदो वैदस्यापत्यं वहवो माणवका इति विदशब्दाद् दृष्टमनिर्भविष्यति विदाः इति वान्य अन्यग्रहणं किमर्थं भ्रातरीति वर्तते सपिण्डमात्रे यथा स्यात् अथ स्थविरतरग्रहणं किमर्थं उभयतो विशिष्टे यथा स्यात् स्थानतो वयस्तश्च अथ जीवतीति वर्तमाने पुनर्जीवतिग्रहणं किमर्थं जीवतो जीवति यथा स्यात् मृते हि मा भूत् न्यस्ते हि गार्ग्यो मृत इ सेव भवितव्यं अथ गोत्रयूनोः समावेशो भवति उताहो न किं चेतः प्राप्नोति वा किं प्राप्नो ति न ह्ययमेकसंज्ञाधिकारः किं चातः गोत्रयूनोः समावेशः को दोषस्तत्र तं भवेत् गोत्रयूनोः समा[illegible]वेशे को दोषः न तत्

=समावेशाइत्यर्थः॥३=

सू४

तं प्राप्नोति गोत्राश्रया विधयो न्यपि प्राप्नुवन्ति या स्कायनयः यस्कादिभ्यो गोत्र इति लुक् प्राप्नोति यस्कादिषु न दोषो स्ति न यूनीत्यनुवर्तनात् यस्का दिषु न दोषः न यूनीत्यनुवर्तनात् न यूनीति तत्रानुवर्तते तेन कृत्स्नं तत्र न तौल्वलिभ्य इति॥ दोषो प्रिविर पंचाला न यूनीत्यनुवर्तनात् यदि न यूनीत्य नुवर्तते अत्रयः विदाः पंचाला माणवका इति न सिध्यति नैष दोषः सर्वं धुमनुवर्तिष्यते न तौल्वलिभ्यस्तु राजसस्व बहुषु तेनैवासिद्धियां लुग्भवति तौल्व लिभ्यो यूनि न यस्कादिभ्यो गोत्रे लुग्भवति तौल्वलिभ्य इति निवृत्तं यत्र यो ब्रा त्रिभ्य गुरु कुलस्य विशिष्टगोत्रमांगिरोभ्य श्चलुग्भवति यूनि नेत्यपि निवृत्तं॥

×सुमित्र·५४×

विकृतस्यानन्यत्वाद् द्वैयस्ये तिलोपे च यास्केतिशब्दे यस्क एवेति लुक् प्राप्नोति न यूनीति तत्र वाक्यभेदेन संबंधोयस्कादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति यूनि तु न भवतीति अत्रय इति अत्रेर्गोत्रे इतश्चानिञ इति ठक् विदा न पंचाला जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् तस्य बहुषु स्थ तद्राजस्य एषु क्षत्रियायेति लुक् विपक्ते जलो लुग्भि ष्यते सन यूनीत्यनुवर्तनेनाल्लप्राप्नोति सर्वं धमिति तेन यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यत्रैव न यूनीतिसंबध्यते नान्यत्रेत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

इहतर्हीति यद्यहितेपि परत्वाद्वृद्धस्त्रिदन्तोनात्फ एव प्राप्नोति स्यात्ः फक् भवतीति गोत्रसंज्ञाया मत्प्रसंगः। विहितविशेषणपक्षाश्रयेण परिहारमाह नडादिभ्य इति फ
एवादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदंतात्प्रातिपदिकाद्धेतुर्थे एवप्रत्यय इति सत्रार्थाश्रयेण दोषाभावः प्रतिपदमिति एको गोत्र इति नियमाद् प्राप्नोऽयून्यपरः प्रत्ययो
विधीयत इत्यर्थः तदंतात्न्ह्यी तियद्येको गोत्र इति नियमो बाध्यते तदोपगवेर्यून्नो प्रसमित्यत्रापि यूनो गोत्रत्वे सति नियमान्नोच्छेतिफक्प्रसंग इत्यर्थः गोत्रादिति

इहतर्हि कात्यायनस्य छात्राः कात्यायनीयाः फ एवादिभ्यो गोत्र इत्यस्य प्राप्नोति नडादिषु नरो दोषोस्ति न यून्यस्ति ततः परं फ
एवादिषु दोषो नास्ति किं कारणं न यून्यस्ति ततः परं फ एवादिभ्यो यो विहितः तदंतात्प्रातिपदिकादिसुच्यते यस्मात्फ एवादि
परः।
भ्यो विहितः न तदंतं प्रातिपदिकं परं तं च प्रातिपदिकं नासौ फ एवादिभ्यः इहतर्ह्यौपगवस्यापत्यमौपगविरिति एको गोत्र इत्येत
स्मान्नियमात्प्रत्ययो न प्राप्नोति एको गोत्रे प्रतिपदं प्रतिपदमत्र प्रत्ययाविधीयंते गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति तदंतात्तर्ह्ये नेकः
प्रत्ययः प्राप्नोति गोत्राद्यूनि च तत्स्मरेत्॥ गोत्राद्यून्यस्त्रियामितितत्स्मरेत् किं एक इत्येव गोत्रे न ह्येत्लुगुक्तः स यून्यपि
प्राप्नोति त्यस्यस्तु पुनर्यूनि लुग्भविष्यति नैवं शक्यं फक्प्रिञोर्दोषः स्यात्॥ श्री ॥७॥

गोत्राद्यूनीत्यत्रैक ग्रहणमनुवर्तते। तेनैकस्यैव युवप्रत्ययस्यानुज्ञानादनेकः प्रत्ययो न भविष्यतीत्यर्थः यद्यप्याद्यस्य युवप्रत्ययस्य यञिञोश्चेति लुक् क्रियते
इष्टं सिध्यति तथापि परिहारांतरसंभवादेतन्नाश्रितं स यून्यपीति त्रिञी ण्यून् नां छात्रा इत्यादौ विरूपार्थः पुनरिति पराल्लादलुकं बाधित्वा लुग्भविष्यतीत्यर्थः॥

=अत्रीणामिति अत्रिशब्दात्तरतित्थक्ति तदंतात् युवबहुत्वे तद्राजितस्यायत्त्वादियेति लुकि एकवचन द्विवचनांतस्य अत्रेर्बाहुलेणापत्यं संसाधि मत्युक्तस्ततोत्कलो लुकि अत्रीणामिति मवतिः अत्र प्राग्दीव्यतीया=
=आदिप्रत्ययविवक्षायामलुग्भिः प्रसज्येत एवं चठगंतस्य बहुत्वे वर्तमानाद्धकोत्तर [illegible] अलुकि लुक कोपि लुकि प्रत्ययलक्षणेनेजंतत्वाद्गणि आ चाइति मवति=

शालंकेरिति शालंकेरपत्यं गोत्रमिति वाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् । पैलादिषु शालंकिशब्दपाठान्निपातनाद्वेञ्प्रत्ययश्शालंकादेशश्च । ततः शालंकेरपत्यं युवेति यञिञोश्चेति फक्तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक् । ततः शालंकेर्यून श्छात्त्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायां यूनो गोत्रसंज्ञायां सत्यां पैलादिषु लुको गोत्रे लुगचीत्यलुग्बाधकः स्यात् तस्यापि यूनि लुगिति प्रत्ययलुक्बाधकस्तस्यापि फक्फिञोरन्यतरस्यामिति विकल्प इति पक्षे तु फकः श्रवणप्रसंगः यदा तु यूनो गोत्रसंज्ञा नास्ति

शालंकेर्यूनः छात्त्राः शालंकाः पैलस्य पैलीयाः फक्फिञोरन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यां श्रवणं प्रसज्येत तस्मात् युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः नवक्तव्यः तुर्नियामकः तुं क्रियते स नियामको भविष्यति जीवति तु वंश्ये युवसंज्ञमेव भवतीति यदि तर्हि युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञा न भवति यदुच्यते यूनि गोत्राश्रया विधयस्ते न सिध्यंति गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकं गार्ग्यायणानां किं चिद्गार्ग्यायणकं गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः गोत्राश्रयो वुञ्न प्राप्नोति एवं तर्हि राजन्यादिभ्य उपसंख्यानाच्चैतज्ज्ञापकं लौकिकं परं पदं यं वुञ्विधौ राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणं कृतं तज्ज्ञापयत्याचार्यः लौकिकं परं गोत्रग्रहणमिति यदुवाच लोके गोत्रमित्युपचर्यते किं गोत्रो सि माणवक गार्ग्यायणः किं गोत्रो सि माणवक वात्स्यायनः यद्येवं तस्मात् पत्ते औपगवेर्यूनः छात्त्रा औपगवीयाः इञो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति सामूहिके वुञ्ज्ञापकं यदि सामूहिके वुञ्ज्ञापकं गार्ग्यायणानां किंचिद्गार्ग्यायणकं गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः गोत्राश्रयो वुञ्न प्राप्नोति वुञ्विधौ ज्ञापकं वुञ्विधावेवैतज्ज्ञापकं यदि वुञ्विधौ शालंके

तरा गोत्रे लुगचीत्यस्याप्रवृत्तौ पैलादिभ्यश्चेति लुग्भवत्येव ततः कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्प्रत्ययस्तस्मिन् शालंकाः इति भवति फक्फिञोरन्यतरस्यामित्यपंच विकल्पेन तस्य यूनि लुगित्यस्यैव बाधकः ननु पैलादिलुको व्यवहितत्वात्तं गोत्र इति पीलाया वा पैलीया इति पीलाया अपत्यं गोत्रं पीला यावेन्यणन्तो यूनि प्यत्ययोऽपि चेति फिञ्तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक् ततो वृद्धाच्छः तुर्नियामक इति अनेकार्थत्वान्निपातानामवधारणार्थत्वात्तु शब्दस्य ॥ ॥ श्री ॥

=बहुवचनान्तप्रकृतिके पंचालस्य दुर्वारत्वात्कवार्त्तिकस्योक्तिसंभव इति भावः॥८=

जनपद एकराजादिति एकस्मात्सौराजात्क्षत्रियएकराजः। नैकक्षत्रियवाचिन एव प्रत्ययो भवति ननु बहुत्वसंख्यायुक्तक्षत्रियवाचिन इत्यर्थः। यथैवैकः क्षत्रि-
यः पंचालस्तथैव बहवः क्षत्रियाः पंचाला इति प्रत्ययप्रसंगे वचनमिदं न त्वेतरेणेति पंचालाः पत्येषु यौगिकः पंचालशब्दस्तद्राजस्याञो बहुषु लुक्त्वा-
त् तस्य लुगेति एषक्षत्रियार्थ इत्यनेन तस्मिंश्चेति गोत्रे लुगचीत्यनेन यद्येवं पंचाल इति सद्वैव्याभाव्यमिति किं वार्त्तिककारं भेण तत्र वार्त्तिककारस्या-
भिप्रायमाहुः असति वार्त्तिककारं भेव हुवचनान्तादेव प्रत्ययः स्यात् नैकवचनान्तात् जनपदे हि बहुवचनान्तः पञ्चालशब्दो वर्तत इति तस्ये वज-

इञो गोत्र इत्यसत्प्राप्नोति अस्त्वत्र तस्येविशेषेण। कथमौपगवे यूनः छात्राः औपगवीयाः इञो गोत्र इत्यणप्राप्नोति नैष दोषः गोत्रेणाद्येवं वि-
शेषयिष्यामः गोत्रे य इञ्विहित इति 'जनपदे' क्षत्रियादेकराजात्संघप्रतिषेधार्थं क्षत्रियादेकराजादिति वक्तव्यं किं प्रयोजनं संघप्रति-
षेधार्थं संघान्माभूत् पंचाला नाम पत्यं विदेहा नाम पत्यमिति तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं न ह्यंतरेणाबहुषु लुकं पंचाला इत्येतत् भवति यस्त-
स्मादुत्पद्यते युवप्रत्ययः तस्मात् युवप्रत्ययश्चेत् तस्य लुक् तस्मिंश्चालुग्भविष्यति इदं तर्हि क्षौद्रकाणामपत्यं मालवानामपत्यमिति
अत्रापि क्षौद्रक्यो मालव्य इति नैतत्तेषां दासे वा भवति कर्मकरे वा किं तर्हि तेषामेव कस्मिंश्चित् तद्यावता तेषामेव कस्मिंश्चित् यस्तस्मादु-
त्पद्यते युवप्रत्ययः तस्मात् युवप्रत्ययश्चेत् तस्य लुक् तस्मिंश्चालुग्भविष्यति अथ क्षत्रियग्रहणं किमर्थं इह माभूत् विदेहो नाम ब्राह्म-

नपदसमानशब्दत्वं क्षत्रियवृत्तित्वं च भाष्यकारस्त्वमन्यते प्रातिपदिकस्य जनपदसमानशब्दत्वं ग्राह्यं न सुबन्तस्येत्येकवचनान्तात्प्रत्ययः केन निवार्यत इति
इदं तर्हीति क्षौद्रकस्य राज्ञो भ्रातास्ति क्षत्रियाः क्षौद्रका उच्यंते तत्र तस्यापत्यसंबंधाभावात् गोत्रयुवोरप्रयकार्याभावादनिष्पमाणोऽपि तद्राजोऽन्यत्प्राप्नो-
तीत्यर्थः नैतदिति मुख्यापत्यसादासेषु हस्तसमावारुपचरितार्थात्प्रत्ययाद्दर्शनान्नादेवोत्तरमित्यर्थः॥ ॥ श्री ॥

प्रत्येग्रीति सिद्धे प्राग्दीव्यतीये गोत्र इति राजसंज्ञार्थमिदं वचनं पूरुशब्देन जनपदवाची अन्यथा ह्यमगधेत्यणः सिद्धत्वाद्वचनमनर्थकं स्यात् पाण्डोरिति वा

क्षत्रियग्रहणानर्थक्ये चोक्ते किमुक्तं एकं तावदुक्तं बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोन्यत्र तेषां प्रतिषेध इति अपरमुक्तं
अनभिधानादिति क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात् तस्य राजन्यपत्यवत् प्रत्यया भवन्तीति वि
ज्ञेयं पञ्चालानां राजा पाञ्चालः प्रत्येग्रेरव क्रव्यः पौरवः पाण्डोर्ड्यणवक्तव्यः पाण्ड्यः द्व्यञ्मगध अणो ण्यङ् ल्ये ऽत्रो विप्रतिषेधेन अणः
ण्यङ् ऽणर इर सोते भवन्ति विप्रतिषेधेन अणोऽवकाशः आङ्गः वाङ्गः ण्यङोऽवकाशः आंवष्ठ्यः सौवीर्यः इहोभयं प्राप्नोति दार्व्यः
एतस्यावकाशः निचक्रः नैचक्यः अणः स एव इहोभयं प्राप्नोति नीप नैप्यः ऽत्रोऽवकाशः आजमीढिः आजक्रंदिः अणः स ए
व इहोभयं प्राप्नोति बुक्षैवौषिः ण्यङ् एते ऽत्रो भवन्ति विप्रतिषेधेन ण्यङ् कुरुणादिभ्यो ण्यः ण्यङः कुरुणादिभ्यो ण्यो भवति विप्रति
षेधेन ण्यङोऽवकाशः आवंत्यः कौसः एतस्य स एव वैशो नाम जनपदः तस्मादुभयं प्राप्नोति ण्यो भवति विप्रतिषेधेन वैश्यः कं
बोजा कंबोजादिभ्यो लुग्वचनं चोलाद्यर्थं कंबोजादिभ्यो लुग्वक्तव्यः किं प्रयोजनं चोलाद्यर्थं चोलः कडेरः केरलः अतश्च इ
हकस्मान्न भवति आंवष्ठ्या सौवीर्या॥ अत इत्युच्यते न चैषोऽकारः तदन्तविधिना प्राप्नोति अत उत्तरं पठति अत इति तदन्तग्र
हणमवंत्यादिभ्यो लुग्वचनात् ■■■■■■■■■■ ॥ ॥

बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं लौकिके गोत्रभाव इति वचनाद्युधिष्ठिरादिपितुः पाण्डोरग्रहणान्न दाचिनः पाण्डवः इत्सेव भवति द्व्यञ्मग तादिरनि दार्व्यस्यापत्य

पर्श्वीरिति पर्शोरपत्यं स्त्री द्व्यञ्मगधेत्यण् तस्यातश्चेति लुक् पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञाविति स्वार्थे ऽण् तस्मिन्नकारान्तत्वाल्लुग्प्राप्नोति वचनेन विधीयते तत ऊङुत इत्यूङ् रक्षा इति रक्षसः क्षत्रियविशेषस्यापत्यं स्त्रीति पूर्ववदण्लुकि कृते स्त्रियामभिधायकात्सुलोपे दीर्घत्वे च रक्षा इति भवति रक्षा इत्ययुक्तः पाठः आसुरीति असुरश ई स्त्रियामपत्ये लुक् ततो ऽण् जातिलक्षणो ङीष् यौधेयादिप्रतिषेध इति यदि पांचमिकस्यापि तद्राजस्यातश्चेति लुक् न स्यात् तदा यौधेयादिभ्यो विहितस्याणो

अत इति तर्हि तस्याग्रहणं किं कारणं अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् यदयमवन्त्यादिभ्यो लुकं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नातः परं तद्विधिर्भवति पर्श्वादिभ्यो लुग्वक्तव्यः पर्शूः रक्षाः आसुरी यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पर्श्वादिलुकः यदयं न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्य इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवति पर्श्वादिभ्यो लुगिति ॥ ॥ इति भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ ॥ पादश्च समाप्तः ॥ ॥

लुक्प्रतिषेधविधान[illegible]मनर्थकमेव यौधेयादिसर्थः शुभ्राया अपत्यं स्त्री ढक् च इति ढक् ततः स्वार्थे ऽञ् तस्य लुकि प्रतिषिद्धे ऽञन्तलक्षणो ङीन्न क्रिये यौधेयीति भवति यदि लुगस्यात् तदा ढक्लक्षणो ङीप् स्यात् उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् इति श्रीउपाध्यायजय्यटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ ॥ श्री ॥ ७ ॥

भा

भा० कै० ४
७४

ॐ तेन रक्तं रागात् रक्तादीनामिति रक्तादीनां शब्दानां योऽर्थः स एव यदि लौकिके प्रयोगे प्रत्ययेनाभिधीयते तदा प्रत्ययो भवति नान्यथा प्रयुक्तानां शब्दानां साध्व
साधुविवेकाय शास्त्रारंभात् देवदत्तेन रक्तं वस्त्रमिति वाक्याद्योऽर्थोऽवगम्यते नासौ देवदत्तेन वस्त्रमित्यतोऽवगम्यते स्वस्वामिसंबंधस्यैवातः स प्रत्ययार्थ न रक्ता न
भिधानात् को येन रक्तं मुखं रूपेण कान्तायां रक्तः रक्तादेव सोऽभिधीयते योर्न भविष्यति प्रत्ययः लाक्षा ठक्प्रकरण इति शकलकर्दमयोः सूत्रे पाठो नार्थः

तेन रक्तं रागात् रागादिति किमर्थम् देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् रक्तादीनामर्थाभिधाने प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यम् रक्तादीनामर्थाभि
धाने प्रत्ययविधानादुपाधिग्रहणमनर्थकम् न ह्यरागार्थे वर्तमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात् अनभिधानात्तत्र उत्पत्तिर्न भविष्यति
लाक्षारोचनाट्ठक् ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम् ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानं कर्तव्यं शाकलिकं कार्दमिकं नी
ल्या अन् नील्या अन् वक्तव्यः नील्या रक्तं नीलम् पीतात्कन् पीतात्कन् वक्तव्यः पीतेन रक्तं पीतकम् पीतकशब्दो व्याप्रकृत्यंतरं तस्मा[illegible]
वक्तव्यः हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् वक्तव्यः हारिद्रं माहारजनं रागादित्युच्यमानेनैतत्त्वेदं न सिध्यति हारिद्रौ
कुक्कुटस्य पादौ काषायौ गर्दभस्य कर्णौ इति उपमानात्सिद्धम् हरिद्रा इव हारिद्रौ काषाया इव काषायौ ॥ ० ॥ ॥

नील्या इति ओषधिविशेषो नीली अत एवाधानार्थवचनं नीलशब्दस्तु गुणे नीलमेदोष्वा रान्मतुच्छोपादानी सारक्तेव स्त्रेसिध्यति पीतादिति
रागविशेषवाची पीतशब्दः प्रकृत्यंतरमिति स्वार्थिककप्रत्ययांतमित्यर्थः उपमानादिति रूपसादृश्यप्रतिनिमित्तादित्यर्थः ॥ ॥

एम०
७४

=एवं सतीति सर्वस्य कालस्य पुष्यसंबद्धत्वात् कालविशेषावगतावसत्यां तद्गमार्थः प्रयोगो न स्यादिति भावः ॥२=

नक्षत्रयोगो हीति अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिर्योगः स कालनक्षत्रयोर्नास्ति द्वयोरपि नित्यत्वात् न च चन्द्रमसैव योगः पुष्यादीनां नक्षत्रत्वात् सर्वदा तेषां लोके नक्ष-
त्रव्यवहारदर्शनात् अथापि संबन्धमात्रं योगः स च नित्यानामपि प्रधानपुरुषवदविरुद्धः तथापि कालविशेषावगमार्थः पौषादिशब्दप्रयोगः एवं सत्यसत्यां काल-
विशेषावगतौ न स्यात् तद्युक्तादिति नक्षत्रयुक्तचन्द्रवाचिनः काले ऽभिधेये प्रत्ययो विधेय इत्यर्थः चन्द्रनक्षत्रयोस्त्वविभुत्वादनित्यत्वात् कादाचित्को योगः । काल-

नक्षत्रेण युक्तः कालः अयुक्तोऽयं निर्देशः योगो हि नाम स भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः न च कालनक्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः [illegible]
[illegible] नित्ये हि कालनक्षत्रे कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात् तद्युक्तात्काले प्रत्ययविधानं नक्षत्रेण
चन्द्रमसो योगात् तद्युक्तात्काले प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् पुष्येण युक्तः पुष्ययुक्तश्चन्द्रमा अस्मिन् काले पौषमहः पौषी रात्रिः तत्रोत्तरपदलो-
पः तत्रैवं सति उत्तरपदलोपो वक्तव्यः पुष्ययुक्तशब्दाद्धि प्रत्ययो विधीयते लिङ्गवचनानुपपत्तिश्च लिङ्गवचनयोश्चानुपपत्तिः चन्द्रमसोऽप-
ल्लिङ्गवचने तद्युक्तवद्भावेन प्राप्नोति कालयोगात् सिद्धम् अस्त्यनक्षत्रेण युक्तः काल इत्येव ननु चोक्तम् अयुक्तोऽयं निर्देशः योगो हि नाम स भवति य-
योः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः न च कालनक्षत्रयोस्संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः नित्ये हि कालनक्षत्रे इति नैष दोषः पुष्यसमीपगते चन्द्रमसि पुष्यशब्दो व-
र्तते तेन तत्त्वं लक्षेण कालो विशेष्यते तथा च संप्रत्ययः एवं च कृत्वा लोके संप्रत्ययो भवति पुष्यसमीपगते चन्द्रमसि वक्तारो भवन्ति पुष्येण यु-

=भाव्यमिति शेषः ॥=

क्तं नित्यो ऽप्यापीचेति योगाभावः लिङ्गेति मघायुक्तशब्दात् प्रत्यये क्रियमाणे तस्य चन्द्रपि सति मघा इति स्त्रीत्वबहुत्वे न सिध्यत इत्यर्थः कालयोगादि-
ति कालस्यैव पुष्यादिसमीपस्थेन चन्द्रमसा योगः आश्रीयत इत्यर्थः पुष्यसमीपगत इति मुख्यार्थासंभवे गौणस्याश्रयणादिति भावः मघादय-
शब्दा अपि सत्यस्वलिङ्गसंख्या एव चन्द्रमसि वर्तन्ते । यथा मञ्चाह यो मञ्चौद्रियः पश्यतीति तेन युक्तवद्भावेऽपि दोषाभावः ॥ ॥

=आश्रीयत इति एवं चानित्यसंबन्धेन नक्षत्रयुक्तचन्द्रेण कालस्य संबन्धोऽनित्य एवेति नित्येन चन्द्रमस[illegible] वगतिरिति द्रष्टव्यं निरसनीयं २=

लुब अविशेषस्वरूपदर्शनाय प्रश्नप्रतिवचने इहेति पौषमहरिसहविशेषानवगमादस्य विशेष इति लुप्प्रसंगः अहोरात्र इति तेनाहोरात्रस्य यदवान्त
राद्याघस्तयवविशेषा विवक्षातदा लुप् विशेषविवक्षायां तु श्रवणं पौषोहोरात्र इत्यत्राघि विशेषस्य शब्देनाश्रितत्वाल्लुव भावः दृष्टं कलिनादृष्टमि

×दिवेत्सुक्तेनज्ञायतेकदेति×४

लुबविशेषे इह कस्मान्न भवति पौषीरात्रिः पौषमहः अविशेष इत्युच्यते विशेषश्चात्र गम्यते रात्रिरित्युक्तेऽहर्नेति गम्यते अहरित्युक्ते
रात्रिर्नेति गम्यते इहापि तर्हि न प्राप्नोति अद्य पुष्य इति अत्रापि हि विशेषो गम्यते अद्येत्युक्ते नश्वो न ह्य इति यद्यप्यत्र विशेषो ग
म्यते अविशेषोपि गम्यते अद्येत्युक्ते न ज्ञायते रात्रौ वा दिवा वेति यतोऽविशेषस्तदाश्रयो लुभविष्यति इहापि तर्हि यद्यपि विशेषो गम्य
ते अविशेषोपि तु गम्यते। रात्रिरित्युक्ते न ज्ञायते कदेति यतोऽविशेषस्तदाश्रयो लुप्प्राप्नोति एवं तर्हि नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यनु
वर्तते नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषः कः पुनः कालो नक्षत्रेण युज्यते अहोरात्रः। संज्ञायां श्रवणाश्व इह कस्मान्न युक्तवद्भावो
भवति श्रवणा रात्रिः निपातनादेतत्सिद्धं किं निपातनं विभाषा फाल्गुनी श्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्य इति दृष्टं साम दृष्टं साम कलेर्ढक्
दृष्टं साम इत्यत्र कलेर्ढग्वक्तव्यः [illegible] कलिना दृष्टं साम कालेयं साम गीयते अपर आह सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढक्‌ सर्वत्राग्निकलिभ्यां
ढग्वक्तव्यः अग्निना दृष्टं साम आग्नेयं अग्नेरागतं माग्नेयं अग्नेः स्वमाग्नेयं अग्निर्देवतास्याग्नेयः कलिना दृष्टं साम कालेयं कालेरागतं कालेयं कलेः

स्वं कालेयं कलिर्देवतास्य कालेयश्चरुः॥ ॥ ॥ ॥

ति यस्य साम्नेाादि। शिष्टकार्ये विषयो विनियोगो ज्ञानातिशय संप्रसाकलिना ज्ञापितत्ते न दृष्टमित्युच्यते सर्वत्रेति सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वित्यर्थः
॥ ॥ श्री ॥

जाते चेति जातेऽर्थे योऽलुगिति विधीयते पूर्वविहितो बाधकेन निवर्तितः पुनर्विधीयत इत्यर्थः सवादिद्रुवति शततमिषजीति शतभिषजायुक्तः काल इत्यण् तस्य लुप् ततो

५२ जातेऽर्थे प्राग्दीव्यतोऽणिति विहितः कालाट्ठञिति ठञा बाधितः पुनः सन्धिवेलादिऋतुनक्षत्रेभ्योऽणिति विधीयते तीयादीकक् इति इत्यर्थो निर्दिष्टः स्वार्थ एवेति ते यं नविद्याया इति

विद्यावाचिनो न भवतीत्यर्थः गोत्रादिति यथा गोत्रप्रत्ययान्तात्प्रत्ययः एवं दृष्टे साम्नीत्यर्थः औपगवकमिति गोत्रचरणाद्वुञिति वुञ् वाम। वाम

दृष्टे साम्नि जाते चाप्यणिर्द्विर्वा विधीयते दृष्टे साम्नि जाते च अणिर्द्विर्वा वक्तव्यः उशनसा दृष्टं साम औशनसं औशनं। शतभिषजि जातः शात

भिषजः शातभिषः तीयादीकक् तीयादीकक् वक्तव्यः द्वैतीयकः तार्तीयकः नविद्यायाः विद्या न भवतीति वक्तव्यं द्वितीया विद्येत्येव गोत्रादंकवद्

दिष्यते औपगवकं। दृष्टे साम्नि जाते चाप्यणिर्द्विर्वा विधीयते तीयादीकक् नविद्यायाः गोत्रादंकवदिष्यते वामदेवात् ड्यड्ड्यौ किमर्थो डकार इति

तीति लोपो यथा स्यात् नैतदस्ति प्रयोजनं यस्येति लोपे नाप्येतत्सिद्धं एवं तर्हि सिद्धे यत्नो डिती करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत एते परिभाषे

अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ग्रहणमिति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं वामदेव्यमित्ये

तत्सिद्धं भवति सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ग्रहणं मा तदर्थेऽभूत् वामदेवस्य नञ्स्वरे परिहृतोऽरण्यं परिहृतो ऽरण्य इति तदेकान्तग्र

हणं परिहृतोऽरण्य इत्यत्र तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यं येन परिवृतोऽरण्यः रथ्येकान्ते नञ्ञ्चेत्स भवतीति वक्तव्यं इह मा भूत् पुत्रैः परिवृतोऽरण्यच्छात्रैः परि

वृतोऽरण्य इति। तन्नहि वक्तव्यं न वक्तव्यं कस्मान्न भवति पुत्रैः परिवृतोऽरण्य इति॥ ॥

देयमिति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमित्यर्थः अन्यथा ययतोश्चातदर्थे इत्यनेनान्तोदात्तत्वं स्यात् ग्रहणमिति अतदर्थे ग्रहणेन सूत्रं लक्ष्यते. न

ञ्स्वर इति नञाश्रयेणोदात्तत्वे विधीयमान इत्यर्थः परि तदेकान्तग्रहणमिति रथ्यस्य चर्ममेव सन्नाहयोः वयवा इति तद्वाचिप्य एव प्रत्ययो भवतीत्यर्थः॥ ॥

अनभिधानादिति पैग्रोरयइसादौ अभिधानस्याभावादित्यर्थः पांडु इनिनैवेतिइति आचानभिधानान्नभवतीतितन्नाधुनार्थमपीदं नवा अमित्यर्थः कौमा उभयतइति उभयस्मिन्नुभयतः यदि कौमारीतिस्त्रियां न योगोथ कौमारः पतिरिति पुंसुम यत्रापि स्त्रियाः पाणिग्रहणात्पूर्वं तेन योगः कार्यइत्यर्थः एतच्च निपातनसामर्थ्याल्लभ्यमेव वार्त्तिककृता प्रकाशितं अपूर्वपतिमिति अविद्यमानः पूर्वः पतिर्यस्यास्तां प्राप्तइत्यर्थः द्वितीयासमर्थात्कुमा

अनभिधानात् पांडुकं अयंयोगप्रशाक्योवक्तुं कथं पाण्डुकंबली पांडुकंबलिनो पांडुकंबलिनइति इनिनैवतन्मत्वर्थीयेन सिद्धं पाण्डुकंबलोऽस्यास्तीति पांडुकंबली कौमार कौमारापूर्ववचने इत्युभयतस्त्रिया अपूर्वत्वे कौमारापूर्ववचन इत्यत्रोभयतः स्त्रिया अपूर्वत्व इति वक्तव्यं अपूर्वपतिं कुमारीमुपपन्नः कौमारो भर्त्ता कुमारी अपूर्वपतिः पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण् विधीयते अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्य्या भवतीति वा अथवा कुमार्य्या भवः कौमारः यद्येवं कौमारी भार्य्येति न सिध्यति पुंयोगात् अभिधानं पुंयोगात् अभिधाने भविष्यति कौमारस्य भार्या कौमारी सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञाग्रहणं सास्मिन्पौर्णमासीत्यत्र संज्ञाग्रहणं कर्त्तव्यं अ संज्ञायां हि गरीयानुपसंयोगः अक्रियमाणे हि संज्ञाग्रहणे गरीयानुपसंयोगः कर्त्तव्यः स्यात् मासार्द्धमाससंवत्सराणामिति वक्तव्यं स्यात् इहमाभूत पौर्णमासी

१ पौर्णमासी अस्मिन्पञ्चदशरात्रे इति ॥ ॥ ॥

=कौमारापूर्ववचनइतिसत्रे कुमा
=मार्यायाम्णविधीयतेस्य तस्या
=अपूर्वत्वं तत्पुंसः कृत कुमार्यामि
=वनी स्वेने तस्य प्रत्याख्यानं पो
=द्धिकुमारीमुपपन्नस्तस्या सौ
=भवतितदायत्नतानदुर्मा चरण
=देकसुत्रत अवश्लेसिद्धं ३=

रीशब्दाडुपयंतयेण्प्रत्ययः स्त्रियां तु स्वार्थे प्रत्ययः कुमार्यां भव इति रागादिषु तु यद्यभिधानं नास्ति तदानभिधानात्प्रत्ययाभावः कौमारस्य भार्येति प्रत्यासत्त्यैव तस्य कौमारव्यपदेशनिबंधनं सेवाभिधीयते नान्या सास्मिन् संज्ञाग्रहणं सूत्रे नार्थमिति वार्त्तिककारइच्छे उपसंयोग इति उपसंयुज्यत इत्युपसंयोग उपाधिरित्युच्यते अनेक उपाधिर्निर्दिष्टव्यः स्यादित्यर्थः ॥ ॥ श्री ॥ ॥

= भूतके नि॰ भृतकाः कर्मकरास्तेषां यो मासः कर्मकरणकारम्भ त्रिंशद्दिनलक्षणः समदापौष्यां पौर्णमास्यां भवति वस्तुतस्तु न पौषादिमासस्य अपदेशात्कस्मिन्निति समुदायार्थः॥ १ =

संवत्सरपर्वणीति संवत्सरस्य द्वादशपर्वणो मासा ना तत्र पर्वे विशिष्टे मासे यथा स्यात् अन्तक मासे पौष्यां पौर्णमासामा इतिमासादिव्यपदेशभाजि पौषशब्दो माभूदि सेवमर्थमित्यर्थः कस्मेनं इकारोच्चारणसामर्थ्यादिति यदा कशब्दस्यैकारस्तदायं परिहारः॥ यदा तु किमोमस्मे कारस्तदा लोपे पिकायमिति सिध्यतिय द्यपि कशब्दस्ये लेकृते परत्वाद्वृद्ध्या लोपो वा ध्यते यथा श्रीदेवताश्च सस्मा यमितितथापि परिहारान्तरसङ्गावादेतद्वाप्यकृतानोक्तं अथेति कल्पकारविप्रतिपत्त्या संशयः अध्वर्युणा होतुः संप्रैषः क्रियते यदि तावदिति किमो विभक्तौ कादेशं कृत्वा कस्मेति यदि निर्देशः कृत इत्यर्थः॥ किंशब्दस्य प्रश्ना क्षेपयो रिव प्रजापतौ वर्तते अ

=ततश्चेदिदि॰ अत्ययं ताती इशार्थविवक्षा वेनतदाप्रसपद्दलर्थः॥ १ =

संवत्सरपर्वणीति च वक्तव्यं स्यात् भृतकमासे मा भूदिति तर्ह्यहिवक्तव्यं न वक्तव्यं इतिकरणः क्रियते ततश्चेद्विवक्षा कस्मेतं यस्येति लोपः कस्मान्न भवति इकारोच्चारणसामर्थ्यात् अपयत्कायेहविः कथं तस्य संप्रैषः कर्तव्यः यदि तावत् किमः कादेशः कस्मा यन्नु ब्रूहीति वक्तव्यं अथ नकिमः कायानु ब्रूहीति भवितव्यं यद्यपि किमः अथापि न किमः उभयथा कस्मायानु ब्रूहीति भवितव्यं सर्वैसस्हि सर्वैनामसंज्ञा क्रियते सर्वश्च प्रजापतिः प्रजापतिश्चकः॥ अपर आह यद्येव किमः अथापि न किमः उभयथा कायानु ब्रूहीति भवितव्यं संज्ञोपसर्जनयोर्हि सर्वनामसंज्ञा प्रतिषिध्यते संज्ञा चैषा तत्रभवतः अणोनप्रपानप्र्यथाः॥ ॥ ॥

यनेति यदा कशब्दस्यैवकस्मेति निर्देश इत्यर्थः सर्वश्चेति सर्वो यद्वाचिन इत्यर्थः सर्वश्चेति कार्यकारणयोरभेदादिति भावः प्रजापतिश्च कइति सर्वादिषु कशब्दस्यापाठे प्यन्वर्थसंज्ञा विज्ञानात्सर्वनामसंज्ञा भवति गणपाठस्य प्रपञ्चार्थः येषां तु सकलं कृत्स्नमिसादी नां सर्वनामसंज्ञा नेष्यते तेषां न बहुव्रीहादिसत्त्वेनेति योगविभागानर्थभावः॥ यागसंप्रदानं देवता मंत्रस्तस्य चार्थः संज्ञा चैषेति यद्येवं कारे शाभावात्कायेति किमो न सिध्यति एवं तर्हि कस्मै स्तन एव निपातनात्कादेशो भविष्यतीत्यदोषः अपो॥ ॥

अथेति वैदिके चिदपोनप्त्रे स्वाहेति ऋकारांतः प्रयोगो दृश्यते क्वचिदपोनपादपांनपादिति तकारांतः प्रयोग इति प्रश्नः प्रत्ययसन्नियोगेनेति वेदे तु छांदस
त्वात्क्वचिदकारांतप्रयोगः कालेभ्य इति कथमिति कालेभ्य इति सह छुवणाद्भवेन वाभिसंबंधः स्यात्सास्य देवतेत्यनेनैवेति प्रश्नः प्रत्ययमात्रमिति द्विगाद्भ्यो य इति

अपां यदपोनप्त्रियं अपांनप्त्रियं वा हविः कथं तस्य प्रैषः कर्तव्यः अपोनपाते नुब्रूहि अपांनपाते नुब्रूहि० अपोनप्त्रपांनप्त्रभावः कस्मान्न भवति
प्रत्ययसन्नियोगे नकारांतत्वमुच्यते तेनाप्रत्ययेन न भवितव्यं छ च छ प्रकरणे पैंगाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानं छ प्रकरणे पैंगाक्षीपुत्रा
दिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यं पैंगाक्षीपुत्रीयं तार्णबिंदवीयं शतरुद्राद्घश्च शतरुद्रात्घ प्रत्ययो वक्तव्यः छश्च वक्तव्यः शतरुद्रीयं शतरुद्रियं काले
भ्यो भवत् कथमिदं विज्ञायते भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवंति कालेभ्यः सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थ इति आहोस्वित् कालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भ
वंति सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थ इति कश्चात्र विशेषः कालेभ्यो भवे चेत्प्रत्ययमात्रप्रसंगः यदि विज्ञायते भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवंति कालेभ्यः सा
स्य देवतेत्यस्मिन्नर्थ इति प्रत्ययमात्रं प्राप्नोति यः कालेभ्यो भवे तस्य विधाने प्रातिपदिकमात्रात्प्रसंगः अथ विज्ञायते कालेभ्यो भवे ये प्रत्ययास्ते भवंति
सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थ इति प्रातिपदिकमात्रात्प्राप्नुवंति सिद्धं तूभयनिर्देशात् सिद्धमेतत् कथं उभयनिर्देशः कर्तव्यः कालेभ्यो भववत् कालेभ्य इति ×यनिर्देशात्तु×
स तर्ह्युभयनिर्देशः कर्तव्यः भववदिति निर्देशो यां यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन भवे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषणेन
कर्तव्यः॥ न१ १नसास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे भवंति ततोऽमी भववत्कृताः स्युः अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः॥ ॥

यः प्रत्ययो भवे विहितः स कालवाचिभ्यः प्राप्नोतीत्यर्थः प्रातिपदिकमात्रादिति कालाद्ठञिति ठञि न्द्वादेरपि प्राप्नोति सिद्धं त्विति वृत्तिरत्ति दृष्टमात्रे चारितार्थ्ये इति
न सर्वस्मादुत्पत्त्यत इति वार्तिककारो मन्यते॥ वृत्ति निर्देशो यैस्ति कालेभ्यो भवद्वृत्तेस्तैरर्थे विहिताः प्रत्ययाः सिध्यंतीति वृत्तिनिर्देशः सर्वस्मादप्रपरिग्रहार्थः
भि१ वन१ १कृतः॥ ॥ ॥

पितृ महो वेति पितृ शब्दस्यानङ्ऽदृष्टेनोनिपास्यते मह च्च प्रत्ययः तेन पक्षसंज्ञायां सपिते सवग्रहो भवतिरामहृदितु न स्यात् अविसोढमितिषत्वं सकारोच्चा

प्रत्ययमात्रं वा स्यात् नामी भवतु लुप्ताः स्युः महाराजप्रोष्ठपदा ठञ् ठञ्प्रकरणे तदस्मिन् वर्तते इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानं ठञ्प्रकरणे तद
स्मिन् वर्तते इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यं नवयज्ञो वर्तते ऽस्मिन् काले नावयज्ञिकः पाकयज्ञिकः पूर्णमासादण् च पूर्णमासादण्व
क्तव्यः पूर्णमासो वर्तते ऽस्मिन् काले पौर्णमासी तिथिः पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः पितृव्यमातुलेति किं निपात्यते पितृमातृभ्यां भ्रा
तरि व्यड्डुलचौ पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यड्डुलचौ प्रत्ययौ निपात्येते पितुर्भ्राता पितृव्यः मातुर्भ्राता मातुलः मातामहपितामहेति किं नि
पात्यते मातृपितृभ्यां डामहच् मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् प्रत्ययो निपात्यते मातुः पिता मातामहः पितुः पिता पितामहः मातरि
षिच्च षिच्च वक्तव्यः मातामही पितामही महोवाछंदस्यानङो वग्रहदर्शनात् महो वा पुनरेष भविष्यति छंदस्यानङो वग्रहदर्शनात् छं
दस्यानङो ऽवग्रहो दृश्यते मातामहः पितामह इति अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचः अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसच इत्येते प्रत्यया वक्तव्याः अ
विसोढं अविदूसं अविमरीसं तिलान्निष्फलात् पिंजपेजौ तिलान्निष्फलात् पिंजपेजौ वक्तव्यौ तिलपिंजः तिलपेजः पिंजश्छंदसि

पितरि ४ ऽदिच्च पिंजश्छंदसि डिच्च वक्तव्यः तिलपिंजं दण्डानतं ॥ ० ॥ ॥

रणासामर्थ्यान्न भवति अन्यथा षोढप्रत्ययं प्रक्रियालाघवार्थं कुर्यात् एवं दूसमरीसयोः षत्वाभावः सकारस्य तिलपिंज इति तिलो धान्यविशेषः फ
ऽलरहित इत्यर्थः ॥ श्री ॥७॥ ॥

=आपुरत्तेति कतिसुरवी । तिकनिं तोपुवत्शब्द आपुरानः । पुवतिशब्दस्तु प्रसयांतत्वादंतोदात्त इत्यर्थः ॥ १ =

भा॰ कै॰ ४
७८

भिक्षा पुंवद्भावो नेति पुंवद्भावे सत्या युदात्तत्वादंतोदात्तः स्यादित्यर्थः । सिद्धश्चेति शब्दं पुंवद्भावः पश्चात् प्रसयइत्यर्थः । गोत्रो कापोतमिति लघावंते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरिति

वक्तव्यं ४ र्व ५

भिक्षादिभ्योऽण् । किमर्थं भिक्षादिषु युवतिशब्दः पठ्यते नतस्य समूह इत्येव सिद्धं नसिध्यति अनुदात्तादिलक्षणोऽञ्प्राप्नोति तद्बाधनार्थं अत उत्तरं पठति भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रसयविधौ भिक्षादिषु युवतिग्रहणमनर्थकं किं कारणं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात् प्रसयविधौ पुंवद्भावो न भविष्यति भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति सिद्धश्च प्रसयविधौ सच सिद्धः प्रसयविधौ गोत्रो क्षो ष्ट्रोरभ्राराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ्वत्साच्च लक्षाच्चेति लक्षाणां समूहो वार्क्षकं अत्रौवुञ्विप्रतिषिद्धं अत्रौवुञ्भवति एवं विप्रतिषेधेन अत्रौवकाशः कपोतकापोतं वुञोवकाशः ग्लुचुकायनि ० ग्लौचुकायनकं इहोभयं प्राप्नोति ॥ औपगवकं वुञ्भवति विप्रतिषेधेन ॥ ॥ सत हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः वृक्ष्यसेनत पूर्वाविवुञ्परमञ्बाधत इति अथवा इष्टवाचीपरशब्दः विप्रतिषेधेयदिष्टं तद्भवतीति ठञ्नुवि प्रतिषेधात् ठञ्भवति अञोविप्रतिषेधात् ठकोवकाशः सक्तुः साक्तुकं अञः स एव इहोभयं प्राप्नोति आपूपिकं शाष्कुलिकं । ठञ्भवति विप्रतिषेधेन केदाराघञ्च गणिकायाश्च गणिकाया श्चेति वक्तव्यं गणिकानां समूहो गाणिक्यं ब्राह्मणमाणवबाडवाद्यत् किमर्थं ब्राह्मणादिभ्यो यन्विधीयते नयन्त्र प्रकृतस्सोनुवर्तिष्यते नह्यस्ति विशेषो ब्राह्मणादिभ्यो यतोवा यत्रो वा तदेव रूपं स एव स्वरः एवं तर्हि सिद्धे सति यत् ब्राह्मणादिभ्यो यनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्येभ्योऽप्ययं भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं य

नवक्तव्यः ५

१ नञ्प्रकरणे प्रष्टादुपसंख्यानं चोरपिष्यतितन्नकर्तव्यं ॥ ॥ ॥

रामं॰
७८

मध्योदात्तत्वादनुदात्तादिः कपोतशब्दः । सक्तुशब्दस्तु प्रसयांतत्वादाद्युदात्तः । शाष्कुली शब्दो ङीषंतो दात्तत्वादनुदात्तादिः ॥ श्री ॥ ७ ॥

ग्राम आम्नायेति खण्डिकादिषु दृश्येनाद्दहः ग्राहादन्न तदन्ताच्चतुर्थी [illegible] खण्डि तत्रैतावितिं चापशब्दस्य विशेषणेनादृश्यन्तो राजन्यः उलूकशब्दोऽलघावन्ते द्वयो
श्च बह्वृषो गुरुरिति मध्यो राजन्यः औलूक्यशब्दो गर्गादियञन्तः बहुवचनान्तानामिति द्वयोरस्य समूह अवहारो लोके प्रायो नास्तीति भावः बहुषु चेति यत्र

यत्प्रकरणे प्रष्ठाद्युपसंख्यानं यत्प्रकरणे प्रष्ठाद्युपसंख्यानं कृते नेयं प्रष्ठानां समूहः प्राष्ठः षडहः ग्रामजनबंधु[illegible]भ्यस्तल् गज
सहायाभ्यां चेति वक्तव्यं गजता सहायता अह्नः खः अह्नः खो वक्तव्यः अह्नां समूहः अह्नीनः क्रतौ कृताविति वक्तव्यं रहसा भूत् आ
न्हाय ध्नन्पाप्मानो भास्कराजिनमस्तव पर्श्वाः सण् पर्श्वाः सण्वक्तव्यः पर्शूनां समूहः पार्श्वं मम यदि स ण्क्रियते इत्तं ज्ञानमा
प्नोति एवं तर्हि ण्स् खण्डिकादिभ्यश्च खण्डिकाक्षुद्रकोलूक किमर्थं खण्डिकादिषु उलूकशब्दः पठ्यते नानुराजन्यादेरित्येव सिद्धं न
सिध्यति चापोलूक्यो प्रत्येकस्य राजन्यः प्रयोगो दृश्यते चापेण किंकिटीविना यदुलूको वदति नैनयोः शब्दस्य सामूहिको दृश्यते
पत्र च स दृश्यते तत्रैनावनुराजन्यादी इदं तर्हि प्रयोजनं अयमौलूक्यो गोत्रे तत्र गोत्राः प्रयोऽवुञ् प्राप्नोति ... नार्थे एतदपि नास्ति
प्रयोजनं बहुवचनान्तानां सामूहिकः बहुषु च लुक् तत्र लुकि कृते नानुराजन्यादेरित्येव सिद्धं न सिध्यति गोत्रे लुगचीत्यलुक् प्राप्नोति॥

त्रोऽस्य समेनेन लुकि कृत इति ननु लुक्यपि कृते प्रत्ययलक्षणेन गोत्रलक्षणो वृद्धविप्रतिषेधेन प्राप्नोत्येव एवं तर्हि परिहारान्तराभिधानादेतन्न्योक्तं सामर्थ्याच्चौ
लूक्यशब्दार्थे उलूकशब्दस्य ग्लुगन्तस्य पाठः कृतयच्लुकि उलूकशब्दस्यानुकरणोमतोनिर्दिष्टः॥ ॥श्री ॥७॥

अत्र सिद्धिरिति क्षुद्रकस्यापत्यानीति जनपदशब्दादिति विहितस्यात्र द्व्यजस्य लुक् मालवानुवृत्त्यक्षणस्य अण् तत्रोद्वंद्वः ततः समासान्तो दृच्छत्वेनानुदात्तादित्वमिति भावः अत्र च गोत्रे लुगचीति अण्डको लुक् प्रतिषेधात् उपत्यसेति यलोपः न चेति च शब्दो स्यर्थेन हीत्यर्थे वुञ् भवतीति अहह्ना ऽपि सनेन। तदंतादिति तदंता दुञ्त्रा प्नोतीति य उच्यते तन्न यस्मात्तदंतविधिः सर्वत्र न भवति उगिद्वर्णग्रहणवर्जमत्यर्थविधौ तदंतविधेरिष्टत्वात् भवतीहेति समूहशब्दस्य रणाद्यत्यर्थः १

अत्र सिद्धिरनुदात्तादेः कार्यः क्षुद्रकमालवात् अनुदात्तादेरित्येवात्र सिद्धः किमर्थं क्षुद्रकमालवशब्दः खंडिकादिषु पठ्यते गोत्रात्त्वयो वुञ्प्राप्नस्तद्बाधनार्थः। गोत्राद्वुञ् न च तद्गोत्रं गोत्राद्वुञ् भवतीत्युच्यते न च क्षुद्रकमालवकशब्दो गोत्रं न च गोत्रसमुदायो गोत्रग्रह णेन गृह्यते तद्यथा न जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन गृह्यते काशिकोसलीया इति वुञ् न भवति तदंतविधिना प्राप्नोति।

न२ तदंतान्तं सर्वतः परिगणितेषु कार्येषु सतदंतविधिः न चेदं तत्र परिगण्यते ज्ञापकं स्यात्तदंतत्वे एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः भवती ह तदंतविधिः तथा चापि शालेर्विधिः एवं च कृत्वापि शालेराचार्यं स्वविधिरुपपन्नो भवति धेनुरनञिठक मुत्पादयति धेनूनां स मूहो धैनुकं अनञीति किमर्थं अधेनूनां समूहः आधेनवं सेनायां नियमार्थं वा। अथवा नियमार्थोयमारंभः क्षुद्रकमालव ९ शब्दात्सेनायामेव। क मा भूत् क्षौद्रकमालवकमन्यदिति यथा बाध्येत वा न वुञ् अथवा ज्ञापयत्याचार्यः॥

वंचेति तदंतविध्यभावेप्यनञिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादित्यर्थः आधेनवमिति तत्पुरुषेनुत्स्याथेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण द्युदात्तत्वाद्गण अमेलाकुः उत्स्यादि त्वादञ् तेनेहिवक्ष्याम इति समासनिषेधात्तदंतविधिरस्ति जंगलधेन्विस्फ नारपदस्य वा वृद्धिः नियमार्थं वेति वा शब्दः समुच्चये। एवमप्ययं वेत्ययमपि यदा सेनारूपः समूहः तदा अन्यप्रत्ययोत्पत्त्यादानु वुञेवेत्यर्थः॥ ॥७॥ ॥ ॥

=न चानञितिनिषेधोनकार्यस्तदंतविधिप्रमाणं ...भिताप्रसिद्धेः॥३॥

=कथं पुनरेतदुभयं शक्यं ज्ञापयितुमिति चोद्यस्य परिहारः। १=

ननु चेति। ज्ञापकं स्यादिति सुकरमपि चोद्यपरिहारायानूदितं उभयमिति अन्यथानुपपत्त्या ज्ञापकत्वं भवतु उभयेन च विना क्षुद्रकमालववादन्य विधानं नोपपद्यत इ-
त्युभयस्यापि ज्ञापकत्वमित्यर्थः अन्यकरणाद् इति यद्यपि गण एवैतत्पठ्यते तथापि क्षुद्रकमालवादिति योगविभागेनार्थद्वयं ज्ञाप्यं। ततः सेनासंज्ञायामिति
नियमः कथं तेभ्य इति दर्शयितुं वार्त्तिकारंभः पाशादिभ्य इति वातपरमाणूनामनेकत्वेपि वातसंहतस्यावयविन एकत्वादनेकाश्रयसमूहानुपपत्तिरित्यर्थः

पूर्वोपि वुञ् परमप्यनेन बाध्यत इति ननु चोक्तं गोत्राद्वुञ् न च तद्गोत्रमिति तदन्तविधिर्नाप्राप्नोति ननु चोक्तं तदन्तान्न भवतीति ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वेऽप्ये-
वं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः भवतीह तदन्तविधिरिति कथं पुनरेतदुभयं शक्यं ज्ञापयितुं भवति च तदन्तविधिः पूर्वश्च वुञ् परमप्यनेन बाध्यत इति
उभयं ज्ञाप्यते। अन्यप्रकरणे क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायां अन्यप्रकरणे क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायामिति वक्तव्यं क्षौद्रकमालवी से-
ना चेत् कथमाभूत् क्षौद्रकमालवकमन्यदिति पाशादिभ्यो यः पाशात्ण धूमवात पृथग्वातादर्शनादसमुच्चयोयं सामूहिकः न पृथग्वाता
दृश्यंते नतर्हीदानीमिदं भवति वात्येति। भवति शीघ्रत्वे तु शीघ्रो वातो वात्या अथवा पृथग्वाता अपि दृश्यंते तद्यथा पूर्वो वातः सर्वतो
वातः वाता वान्ति दिशो दश खलगोरथात् इनित्रकट्यचश्च खलादिभ्य इनिः खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः खलिनी डाकिनी कुटुम्बिनी

१ ति॥ ॥८१॥ ॥ ॥ ॥

शीघ्रत्वे त्विति ततश्च वातात् शैघ्र्य इति पृथग्वक्तव्यं इत्यर्थः अथवेति एकस्यापि वातस्य दिग्भेदनिमित्तभेदप्रतिभासादनेकाश्रयसमूहोपपत्तिः
यथैकापि दिक् सूर्योदयास्तमयाद्युपाधिभेदादनेकाव्यपदिश्यते तथा दश दिश इति लोके व्यवहारः यद्वा भिन्ना एव वाता अवयविनः पृथगुपलंभात्॥

विषयो विषयाभिधान इति अंगानां निवासो जनपद इत्यतः स्वस्वामिभावो न प्रतीयते अंगानां विषय इत्यत्र तु स्वस्वामिभावः प्रतीयते न तु वासार्थ इति जनप
दे लुबिति चातुरर्थिकस्य लुब्विधीयमानो विषये न प्राप्नोतीति वचनं। बहुवचन विषयादिति बहुवचनं तादृशात्प्रत्ययस्येत्यर्थः गांधार इति गांधारस्यापत्यं
गांधारिः तस्यापत्यानि साल्वेयगांधारिभ्यां चेत्यञ् [illegible] ततो गांधारीणां विषय इत्यण्। ततस्तस्य बहुत्वे लुक्।
[illegible] लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने इति लिंगसंख्यातिदेशः राजन्या इति॥ औत्सर्गिकस्याणो विषयाभिधान इति लुप् वुञ्पक्षे न तद्विधानसामर्थ्यात्

विषयो देशे विषयाभिधाने जनपदे लुब्बहुवचनात् विषयाभिधाने जनपदे लुब्बहुवचनविषयाद् इत्युक्तः अंगानां विषयाः अंगाः वंगाः
सुह्माः पुण्ड्राः गांधार्यादिभ्यो वा गांधार्यादिभ्यो वेति वक्तव्यं गांधाराः गांधारयः वासातः वासातयः शैवः शिवयः राजन्यादिभ्यो वा वुञ्
राजन्यादिभ्यो वा वुञ् वक्तव्यः राजन्याः राजन्यकः दैवयातवाः दैवयातकः वैल्ववनादिभ्यो नित्यं वैल्ववनादिभ्यो वुञ् नित्यमिति वक्तव्यं वै
ल्ववनकः आंबरीषपुत्रकः आत्मकामेयकः तर्हीदं बहु वक्तव्यं न वाभिधेयस्य निवासविषयत्वात् निवासविवक्षायां लुप् विषयविव ॥
क्षायां प्रत्ययः न वा वक्तव्यं किं कारणं अभिधेयस्य निवासविषयत्वात् यदभिधेयं स निवासस्स विषयस्स अभिधेयस्य निवासविष
यत्वात् निवासविवक्षायां लुप् विषयविवक्षायां प्रत्ययो भविष्यति इदं तर्हि प्रयोजनं एतज्ज्ञास्यामि इह निसो विधिः इह विभाषेति एतद् वि
नास्ति प्रयोजनं॥ यावता यदभिधेयं स निवासस्स विषयस्स अभिधेयस्य निवासविषयत्वात् निवासविवक्षायां लुप् विषयविवक्षायां प्रत्यय

लुब्भावः न वेति जनपदलक्षणस्याभि[illegible]धेयस्यांगादिसंबंधिनो निवासरूपत्वं विषयरूपत्वं चास्ति यद्यपि विषयनिवासयोः परस्परव्य
भिचारस्तथाप्यंगादीनां य एव स्वो विषयः स एव तेषां निवास इति समर्थ्यते तत्रैकस्योभयरूपत्वात् प्रयोगदर्शनेन वुञ् प्रागंगादेर्निवासविवक्षैव गांधार्यादिषु राजन्या
दिषु तु पर्यायेणोभयविवक्षा वैल्ववनादिषु विषयविवक्षैवाश्रीयत इति नार्थो लुब्विधिना नत द्विकल्पेन न वुञ्विकल्पेन नापि विकल्पबाधनार्थे

सोऽस्य छन्दस इति । छन्दःशब्दो नाक्षरेयत्ताविशेषवाचिनो गायत्र्यादेः शब्दस्य ग्रहणं नपुंसकादिति नपुंसकार्थाभिधायिन इत्यर्थः । नपुंसकार्थाभिधायित्वं च त्रिष्टुबा
दीनां स्वार्थिकाण्प्रत्ययान्तानामेवेति नपुंसकस्यार्थ इत्युक्तं भवति । तदधीत इति यो हि यं ग्रन्थमधीते स तं स्वरूपतोऽवश्यं वेत्ति यश्च स्वरूपतो वेत्ति सोऽवश्यमधी
त इति भावः । नैतयोरिति अर्थावबोधो वेदनमभिप्रेतं न तु स्वरूपमात्रवेदनं तत्र परस्परव्यभिचारदर्शनादुभयोपादानमिति सर्वथः संपाठमिति । अर्थेति

सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु । छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थ उपसंख्यानं छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थे उपसंख्यानं कर्तव्यं त्रि
ष्टुबेव त्रैष्टुभं अनुष्टुबेवानुष्टुभं जगत्येव जागतं । तदधीते तद्वेद । किमर्थमिमावुभावर्थौ निर्दिश्येते न योऽधीते वेत्त्यसौ यस्तु वेत्ति अधीतेऽप्यसौ
। नैतयोरावश्यकः समावेशः । भवति हि कश्चित्संपाठं पठति न वेत्ति कश्चिच्च वेत्ति न च संपाठं पठति । क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् । उक्थादीत्युच्य
ते कोऽयमुक्थानि । सामानि यद्येवं सामगमात्रे औक्थिक इति प्राप्नोति नैष दोषः तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति उक्थार्थमुक्थं इह उक्थान्य
धीते औक्थिकः यज्ञमधीते याज्ञिकः यदिदानीमौक्थिक्यं याज्ञिक्यं वाधीते कथं तत्र भवितव्यं औक्थिको याज्ञिक इत्येव भवितव्यं कथं
तस्येदंप्रत्ययाल्लुक् तस्येदंप्रत्ययाल्लुग्वक्तव्यः तस्येदंप्रत्ययस्य च स तर्हि वक्तव्यः न वक्तव्यः इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यं औक्थिक्यमधी
ते उक्थान्यधीते औक्थिकः इति तत्र द्वयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति ॥ अविरविकन्यायेन तद्यथा अवे
र्मांसमिति विगृह्य आविकशब्दादुत्पत्तिर्भवत्याविकमिति एवमुक्थान्यधीत इति विगृह्य औक्थिक इति भविष्यति औक्थिक्यमधीत इति विग्र

रपेक्षं स्वाध्यायं पठतीत्यर्थः । क्रतूक्थादीनीति उक्थशब्दो येषु सामसु रूढस्तान्यधीयाने प्रत्ययो नेष्यते यदधीयाने प्रत्यय इष्यते तेनात्रोक्थशब्दो न रूढ इति प्रत्ययः उक्था
र्थमिति सामलक्षणं प्रातिशाख्यं शास्त्रमित्यर्थः मुख्यार्थाभिधायिनस्तूक्थशब्दात्प्रत्ययो नेष्यते तत्र वाक्यमेव भवत्युक्थान्यधीते वेद वेति इहेति उक्थशब्देन गौ
णपाद स्यात् सामलक्षणमौक्थिक्यमुच्यते यदिदानीमिति औक्थिक्यं नामाम्नाय इतीदमेव छन्दोगौक्थिक्ये इत्यत्र तस्येदंप्रत्ययान्तत्वात् अध्येतृवेदित्रोरुत्पन्नस्य लुगभाव

=प्राक्तनग्रन्थविरुद्धं [illegible] वार्त्तिके [illegible] ऽर्थः । इदंप्रत्ययादिति षष्ठ्यर्थे पंचमी [illegible] ादिः ।=

=तदधिकारमात्तेन बोधेन विकृतसकृते ग्रंथ इति ठञ् स्यात् ४=

विद्येति इकञ् इति ठञ् इति सर्वे: अकल्पादेरिति तदन्तं यो सूत्रान्तस्सैव कल्पादेर्निषेधं करोति । तथा च माष्ये काल्पसूत्र इति प्रत्युदाहृतं अन्ये तु सर्वेषामेव निषेधमि
च्छन्तः काल्पविद्य इत्यादि भाष्यमिसादुः तन्तु प्रथमातिक्रमे कारणादर्शनाद्भाष्यविरुद्धमिति लक्ष्यन्ते वैविद्य इति त्र्यवयवा विद्यात्तामधीत इति प्रत्ययः कार्यः
तिस्रो विद्या अधीत इति तु क्रियमाणे द्विगोर्लुगिति लुक्प्रसंगः आख्यानेति द्वयोरर्थग्रहणं द्वयोः स्वरूपग्रहणं यावक्रीतिक इति यावक्रीताधिकारेणाकृत
माख्यानमुपचाराद्यावक्रीतशब्देनोच्यते तदधीते वेद वा यावक्रीतिकः । एवं प्रैयंगवाधिकृताख्यानाध्यायी प्रैयंगविकः वासवदत्तिक इति वासवदत्ता

विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिकक् स्मृतः विद्या० वायसविद्यिकः विद्या० लक्षण० गौलक्षणिकः आश्वलक्षणिकः लक्षण ।
कल्प । पाराशरकल्पिकः मातकल्पिकः कल्प । सूत्र वार्त्तिकसूत्रिकः सांग्रहसूत्रिकः अकल्पादेरिति किमर्थं काल्पसूत्रः विद्याचानंगक्ष
त्रधर्मत्रिपूर्वा विद्याचानंगक्षत्रधर्मत्रिपूर्वेति वक्तव्यं आंगविद्यः क्षात्रविद्यः धार्मविद्यः त्रैविद्यः आख्यानाख्यायिकेतिहासपु
राणेभ्यष्ठग्वक्तव्यः यावक्रीतिकः प्रैयंगविकः यायातिकः आख्यान० आख्यायिका० वासवदत्तिकः सौमनोत्तरिकः ऐतिहासिकः पौराणि
कः सर्वसादेर्द्विगोश्च लः सर्वसादेर्द्विगोश्च लो वक्तव्यः सर्ववेदः । सर्वतंत्रः ॥ ॥ ॥ ॥

मधिकृत्य सकृताख्यायिका अधिकृत्य कृते ग्रंथ इत्यत्रार्थे सुद्राष्ठक् तस्य लुवाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप् ततो ऽनेन ठक् एवं सौमनोत्तरिक इति ऐतिहासिक इ
ति इतिहासशब्द उपदेशपारंपर्ये वर्तते । इतिहास्यते ऽस्मिन्निति इतिहासः हलश्चेति घञ् समपूर्वं ऐसकारितात्समासः ततष्ठक् सर्वसादेरिति सर्वादेर्थवान्ता

द्यत इति सर्वशब्दः एष द्विर्दिष्टः द्विगोश्चेत्यनेन तद्विगोर्लुगिति स्मारितं सर्ववेद इति सर्ववेदानधीत इत्यस्मात्लुक् ॥ ॥ ॥

=उपदेशपारंपार्यं पर्येणास्मते निश्चयबुध्यास्थीपते ऽस्मिन्निति पर्यः ।२=

सवार्त्तिक इति वृत्तौ साधु वार्त्तिकं क्रमादिभ्यष्ठगिति ठक् वार्त्तिकान्तमधीत इत्यं नव चनेसह स्याव्ययीभावः अव्ययीभावे चाकाल इति सभावः ततोऽण् णो लुक्। पंचकल्पानधीत
इति द्विगुस्ततो विद्यालक्षणेति ठक् तस्य लुक्। अनुसरिति अनुसृ शब्दो ग्रंथविशेषवाची सठकमनुसारयति लक्ष्यलक्षण शब्दौ चेत्सर्थः अनुसृत्तमधीते इति
ठक्। तस्येसुसुक्तांतादिति कादेशः। केतेति ह्रस्वो वृद्धिश्च। ततं आनुसुक इति भवति लक्ष्यमधीते लाक्ष्यिकः लक्षणमधीते लाक्षणिकः इकन्निति सर्वेपदमधी
ते पूर्वपदिकः शतपथमधीते शातपथिकः शातपथिकी षष्टिपथिकः षष्टिपथिकी अनुब्राह्मणा अपमिति अध्येतृवेदित्रोरनभिधानादण्न भविष्यती
इति

सवार्त्तिकः ससंग्रहः। पंचकल्पः द्विगुः। अनुसूत्ते लक्ष्यलक्षणे सर्वसादेर्द्विगोश्च लः। इकन्पदोत्तरपदात् शतषष्टेः षिकन्पथः। अनुब्राह्मणा
दिनिः। अयं योगः शक्योऽकर्त्तुं कथं अनुब्राह्मणी अनुब्राह्मणिनो अनुब्राह्मणिन इति। नैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धं॥ वसंतादिभ्यष्ठक्
अयुक्तोऽयं निर्देशः अधीते वेदेति वर्त्तते न च वसंतो नामाध्ययनमस्ति नैष दोषः साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति वसंतसहचरितमध्य
यनं वसंतोऽध्ययनमिति। प्रोक्ताल्लुक्। अयुक्तोऽयं निर्देशः प्रोक्तादिति भवितव्यं सौत्रो निर्देशः। सूत्राच्चकोपधात्। संख्याप्रकृतेरिति
॥ वक्तव्यं इह मा भूत् महावार्त्तिकः कालापकः॥ ॥ ॥

तित ह्यापनार्थमपि सूत्रे न कर्त्तव्यं 'वसं' वसंतसहचरितमिति यत्र वसंतो वर्ण्यते यद्वा वसन्ते ऽधीयते तत्साहचर्यात्ताच्छब्द्यं लभते 'प्रोक्ता' अयुक्त इति अर्थे सप्रोक्तत्वा
दर्थे न च प्रत्ययस्य पौर्वापर्यासंभवादिति भावः 'सौत्र इति' प्रोक्तशब्दस्येह स्त्रीत्वं प्रतिज्ञातं तेन तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमिति सर्थः 'सूत्रात्' संख्याप्रकृतेरिति
अष्टाध्यायाः परिमाणमस्य संख्यायाः अतिशब्दान्तायाः कन्निति कन्प्रत्ययस्ततो ऽष्टकमधीयत इत्यणो लुकि कृते ऽष्टकाः पाणिनीया इत्युदाहरणं॥ ॥

=कालापक इति कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापास्तेषामाम्नायः कालापकं वुञ् ततस्तदधीत इत्यणस्तस्य च न लुक् अस्त्वि... [illegible]

छन्दो इह प्रोक्तप्रत्ययान्तस्यानेकः प्रकारो दृश्यते स्वातंत्र्यमुपाध्यंतरयोगो वाक्यमध्ये त्ववेदित्रोः प्रत्ययश्च स्वातंत्र्यं तावद्यथा पाणिनिना प्रोक्तं व्याकरणं पा
णिनीयमिति उपाध्यंतरयोगे महत्पाणिनीयमिति वाक्यं पाणिनीयंत इति अध्येतृवेदित्रोः प्रत्ययः पाणिनीया इति छंदोब्राह्मणवाचिनां तु प्रोक्तप्रत्ययां
तानामध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयतैवेष्यते ननु स्वातंत्र्यादीति तद्विषयार्थमिदं सूत्रं क्रियमाणेपि चैतस्मिन्नधीते वेदेत्यधिकाराद् अध्येतृ[illegible]वेदितृ विष

छंदोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि किमर्थमिदमुच्यते अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वाच्छंदोब्राह्मणानां तद्विषयवचनं अन्यत्राभिधे
यमनित्यं भवति पाणिनीयमिति वा भवति पाणिनीया इति वा अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वाच्छंदोब्राह्मणानामप्यनित्यता प्राप्नोति.
इष्यते च तद्विषयतैव स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति छंदोब्राह्मणानां तद्विषयवचनमेवमर्थमिदमुच्यते अस्ति प्रयोजन
मेतत् किं तर्हीति तत्र यथाधिकारं तद्विषयप्रसंगः तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्राप्नोति अधीते वेदेति वर्त्तते नाध्येतृवेदित्रोरेव तद्विष
यता स्यात् येन्येउपचारास्तत्र न स्यात् यथेह भवति पाणिनीयं महत्सुविहितमिति एवमिहापि स्यात् कठं महत्सुविहितमिति॥ ॥ ॥

=प्रोक्तप्रत्ययांतप्रयोगनिवृत्तिर्न स्यात्: १=

यस्य वाक्यस्यैव निवृत्तिः सिध्यति ननु स्वातंत्र्यादेरिति मत्वा पृच्छति किमर्थमिति॥ अन्यत्रेति पाणिनीयादौ अभिधेयस्येति प्रोक्तलक्षणस्यार्थस्य अनित्यत्वादिति ना
नाविषयत्वाद् अध्येतृवेदित्रोर्नित्यं विशेषणत्वेनाप्रयोगाद् नियतत्वादित्यर्थः तत्र यथाधिकारमिति अधिकारमनतिक्रम्येत्यर्थः अधीते वेदेत्यधिकाराद् अध्येतृवेदित्रो
रेव विवक्षितयोस्तद्विषयता विधीयमानात द्विषयमेव वाक्यं निवर्त्तयेन्न तु क्रियांतरविषयमित्यर्थः ये अन्य उपचारा इति व्यवहार इत्यर्थः॥ ॥

=कठं महत्सुविहितमित्यादि: १=

सिद्धं त्विति अध्येतृवेदित्रोरेव विवक्षितयोः छन्दोब्राह्मणेषु प्रोक्तप्रत्यय उत्पद्यते नान्यत्रेत्येवं वक्तव्यमित्यर्थः परार्थेनेति छंदोब्राह्मणान्यध्येतृवेदितॄ [struck out]
[struck out] तिपरिभाषां कृत्वा पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्विति करिष्यते चकारेण ब्राह्मणग्रहणमनुकृष्यते। ततः शौ
नकादिभ्य इति ततः छन्दोग्रहणमनुवर्तिष्यते इति भावः याज्ञवल्क्यानीति याज्ञवल्क्यस्यापत्यमिति गर्गादित्वाद्यञ्। तदंतात्प्रोक्तेर्थे कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्

=ननु वेदानीति । तदर्थकं तद्विषयतावीत्यस्य तद्विषयः । परार्थमिति । यस्य स्वार्थकत्वं तदधीते तद्वेदेति तदनु स्वसामान्येन नियमार्थता या अध्येतृवेदितृ इत्यर्थकं न तद्विषयतां विनापि सिद्धत्वादिति भावः । एवं तर्हीति । तद्विषयतस्येह कर्तव्यत्वं तदधीन=
=तद्वेदेत्यस्यार्थस्यैव नाधिकारे लोवीतरत्रानुवृत्त्यर्थं न छंदोब्राह्मणग्रहणे तत्पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्र ब्राह्मणग्रहणं शौनकादिभ्य इत्यत्र छंदोग्रहणस्याकर्तव्यत्वं तुल्यमिति भावः । इतरो यथोक्तमप्रतिपद्यमानः पृच्छति । ननु चेति । कोन्वत्रेति । तुल्यताक्षौरस्वस्य तत्र

सिद्धं तु प्रोक्ताधिकारे तद्विषयवचनात् सिद्धमेतत् कथं प्रोक्ताधिकार एव तद्विषयता वक्तव्या तेन प्रोक्तं छंदोब्राह्मणान्यध्येतृवेदितॄणीति तत्र हि
दि २ अध्येतृवेदितृग्रहणं कर्तव्यं ननु चेहापि क्रियते परार्थमेतद्भवति तदधीते तद्वेदेति एवं तर्हि यावदिह छंदोब्राह्मणग्रहणं तावत्तत्राध्येतृवेदितृ
ग्रहणं ननु च तत्रापि क्रियते परार्थं तद्भविष्यति पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु शौनकादिभ्यश्छंदसीति इह वा छंदोब्राह्मणग्रहणं
क्रियते तत्र वाध्येतृवेदितृग्रहणं कोन्वत्र विशेषः याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः याज्ञवल्क्यानि ब्रा
ह्मणानि सौलभानि किं प्रोक्ताधिकारे तद्विषयता क्रियत इत्यतो याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः नेत्याह सर्वथा याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः इनिर्वा
प्रोक्ते तद्विषयः अथवा इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवतीति वक्तव्यं यदि इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवतीत्युच्यते एवमपि पैङ्गी कल्पः अत्रापि प्राप्नोति॥
तिषेधो वक्तव्यः ।२
अतद्विषयतार्थं भवति सौलभानीति सुलभेन प्रोक्तानीति तेन प्रोक्तमित्यण् सिद्धं त्वित्यस्यानंतरं प्रतिषेधवचनात् तन्निमित्तं प्रतिषेधवचनस्याशंक्य पृच्छ
ति किं प्रोक्ताधिकार इति इनिर्वेति इनिशब्देन णिनिरविगृह्यते कर्मन्दकृशाश्वादिनिरित्यमिनिरपि तेनेनेरेव प्रोक्तार्थे विहितस्य तद्विषयता भविष्यति न ल
ण इत्यर्थः पैङ्गीति पिङ्गेन प्रोक्तः कल्प इति णिनिः अत्रापि छन्दोब्राह्मणग्रहणे क्रियमाणे तद्विषयताप्रसंगः॥ " ॥७॥

=नन्विनिर्वेत्युक्ते काश्यपिन इत्यादौ णिनि विषये तद्विषयता न स्यादत आह इनिशब्देनेति । ननु छंदस्त्वाभावात्कथं पैङ्गीकल्प इत्यप्राप्तिरत आह छंदोब्राह्मणेति तदजावादिभ्यमापन्निर्दिति भावः ।१=

=ननु न सिद्धिविधायकं ननु नत्र कल्पे इत्यादि ... तस्यं नियमोनत आह ... इति ॥ १ ॥ = ... अनेन बाधो हेतुरव ... उक्तं ॥ २ =

भा० वृ० ४
८३

काश्यपकौशिकग्रहणं चेति । इ निरध्येतृवेदित्रोरिति परिभाषा कृता काश्यपकौशिकाभ्यां कल्प इति सूत्रं नियमार्थं केवलाभ्यामित्यर्थः । एवमपीति इ ने रेक सोपाहानान्नि त्रियोरिति सूत्रविहितानां छगणादीनां तद्धिषयतानस्यात् कौरवा इति । कौरवेन प्रोक्तं छन्दो धीयते केन के तेन मुदेन पिप्पलादेन चेति । तेन प्रोक्तमित्यण् । तस्य छगणादि षु नं तद्भावान्न तद्धिषयतां न प्राप्नोति । दोषान्तरमुद्भावयति छगणादय इति । अध्येतृवेदितृविवक्षायामेव प्रोक्तार्थे उत्पद्यमाना छगणादयः तत्रैव स्वयं भवन्तः औत्सर्गिकाबाधेरन् अन्यत्र तु स्वयमभवन्तो न बाधेरन् त्रिसर्थ्यः तित्तिरिणा प्रोक्ता इति तैत्तिरिवत्तेरेखि सूत्रे छ दोग्रहणं कृतं नयमिति वृश्यतेते

काश्यपकौशिकग्रहणं च कल्पे नियमार्थं द्रष्टव्यं काश्यपकौशिकाभ्यामेव इनिः कल्पे तद्धिषयो भवतीति नान्येभ्यः एवमपि छगणादीनां तद्धिषयतां न प्राप्नोति तैत्तिरीयाः वारतन्तवीयाः यदि पुनश्छगणादयः प्रोक्ते तद्धिषया भवन्तीत्युच्यते एवमपि पैङ्गी कल्पः इत्यत्रापि प्राप्नोति । काश्यपकौशिकग्रहणं च नियमार्थमित्येव एवमप्यौत्सर्गिकाणां तद्धिषयता न प्राप्नोति कौरवाः कौकताः मौदाः पैप्पलादाः । छगणादयश्चाप्यौत्सर्गिका न अध्येतृवेदित्रोरेव बाधेरन् ये अन्ये उपचाराः तत्र न बाधेरन् तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इति

१ अस्तु नत्र विशेषेण ननु चोक्तं पातव वल्क्यादिभ्यः प्रतिषेध इति ॥ ॥ ॥

=इनिरूपं विशेषमनुपादायेत्यर्थः ॥ १ =

नात्र छगणम भवति तदभावे प्यणेष्यते यद्येवमपवादाभावे उत्सर्गस्य प्रवृत्तिः केन निवार्यते अपि यानभिधाना दिकमुत्सर्गो नुसर्तौ हेतु रभिधीयते न हि छगणा दयस्त्वापीति दोषोनोपन्यसनीय इति चिंत्यमेतत् अस्तु न हीति इह वा छन्दो ब्राह्मणानि तद्धिषयाणीति क्रियेत प्रोक्ताधिकारे वा छन्दो ब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रोरित्युच्येत नास्ति विशेषः इहापि च प्रकरणे प्रोक्तग्रहणानुवृत्त्या प्रोक्तप्रत्ययान्तानां छन्दो ब्राह्मणवाचिनां तद्धिषयता विधीयमाना सर्वेषां तत्स्या दिनिवृत्तयितुं स्वमेतियथाधिकारमित्ययं दोषो नावतरति सिद्धं तु प्रोक्ताधिकार इत्येतदपि वा तिक्रम नैव सूत्रे प्रोक्ता ... गिसतः प्रोक्तप्रत्ययस्याधिका

एम०
८३

=... देत्यस्यानुवर्तनात्स्यैवानुवृत्तौ तद्धिषयाणीत्यस्याकरणादिति प्रागुक्तव्यापारित्यर्थः ॥ २ =

=शाकलन्यनुवर्तते ... तत्फलं ... ब्राह्मणग्रहणं तद्धिषयतार्थं ननु तत्सामर्थ्यादिनिवृत्तिरिति ... ॥ २ =

वक्ष्यसे इति पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्र कथमिति कल्पे तद्विषयता न प्राप्नोतीति प्रश्नः अत्रापि तद्विषयता चेति अर्थमात्रमेव निर्दिष्टं तथा हि यद्यत्र प्रकरणे सूत्रमिदं क्रि
यते तदा अनुवृत्तित्वात् कथं तत्र तद्विषयग्रहणस्यानुवृत्तिः स्यात् अथ प्रोक्तप्रकरणे छन्दो ब्राह्मणान्यत्र च्छेदे वेदितोरित्युच्यते तदा तद्विषयग्रहणं नास्ति। तस्मात् प्रोक्तप्र
करणे छन्दो वेदितव्यग्रहणं पाराशर्यशिलालिभ्यामिति सारात् अनुवर्त्स्यतीति भाष्यकारो मन्यते यद्यपि याज्ञवल्क्यादिभ्यः तद्विषयता च नेति यदुक्तं तदेव तद्विषयताग्रहणमु

=अथेदिति·प्रोक्तप्रकरणे ... वचनं तद्यत्र समर्थेत्यादिग्रहणमिसर्पः। इदैवकरणेप्याह·यदेति·१=

वक्ष्यसे तत् याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तत्स्यकालत्वादिति तत्रैवं च कथं तद्विषयता च न भवतीति कथं काश्यपपिनः कौशिकिन इति
इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवतीत्युच्यमाने। वक्ष्यं काश्यपकौशिकग्रहणं कल्पे नियमार्थं इष्टव्यं तदेवेदानीं विधास्यते भविष्यति कथं पाराशरि
णो भिक्षवः शैलालिनो नटाः अत्रापि तद्विषयता चेत्यनुवर्त्स्यते तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि तेन निर्वृत्तं तस्य निवासः अदूरभव
श्च किं पुनरयमेकयोगः अहो स्विन्नानायोगाः किं चातः यद्येकयोगः॥ ॥ ॥ ॥

=अथेति·अपि ... काश्यपकौशिकाभ्यामिसत्र·अत्र एव तद्विषयमिति पूर्वमुक्तं·२=

तत्रानुवर्त्स्यमितस्य र्थः अदूर चतुर्णां योगानां किमेकवाक्यता अथ नानावाक्यतेति विचारः किं पुनरिति ननु समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थो भिन्ना इति कथमेकयो
गत्वसंभावना उच्यते अणादयः पंच चैते योगैर्विधीयंत इति तद्विधानापेक्षमेकयोगत्वं संभवति यदा युगपदेते ष्वर्थेष्वणादयो विधीयंते ग्रहणाभावेपि नैकेन तदेक
योगत्वं तदा चैतन्निर्बंधनानि प्रक्रियावाक्यान्युपपद्यंते यदा तु क्रमेणाभिन्नेष्वर्थेषु प्रत्ययविधानं तदा नानावाक्यता ॥ ॥ ॥

=अथ ... ·१=एकेति·विधेयत्वे ... युक्तयोगभेदनिरासपरमेतत्·२=

देशेतन्नाम्नीति चतुर्ष्वपि योगेषु प्रसज्यां नोपाधिते नैतदुपपद्यते एकयोगे च प्रथमेनैवार्थेनानंतरयोः संबध्येत नाम्नैः नानायोगत्वेनुवृत्तिरितत्वाद
धिकारे सति सर्वैरर्थैः स्वोपाधेः संबंधउपपद्यते प्रमादकृतमिति शिष्याणां सुखावबोधाय लाघवं प्रसनवधानत्वक्षणेन प्रमादेन कृतमित्यर्थः
लौकिकोर्थ्यधिकारोऽपेक्षालक्षणः एकस्मिन्नं योगे न विरुध्यते अर्थसमुदाय स्थापि एकस्य समर्थे विभक्तिरूपाधिर्वा निर्दिश्यमानः प्रत्येकमभिसंबध्य

×वृत्तिर्भवतीति॰ एकयोगेप्यनु×

देशेतन्नाम्निदेशेतन्नाम्नी सप्तस्यानुवृत्तिः कर्तव्या नत्वेकयोगेनुवृत्तिर्भवति कथंज्ञायते यदयं तदधीते तद्वेदेति द्वित्तद्ग्रहणं
करोति अथ नानायोगाः ओरन्त्रिसेवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वासमर्थादेशानंतत्स्येव विषयेस्यात् यथेष्टप्रसिनत्थास्त्व स्कतावद
देकोयोगः ननुचोक्तं देशेतन्नाम्नी सप्तस्यानुवृत्तिः कर्तव्या नत्वेकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति कथंज्ञायते यदयं तदस्यास्मिन्निति
मतुपद्वित्तद्ग्रहणं न करोति कथं तदधीते तद्वेदेति प्रमादकृतमाचार्यस्य शाकपमकर्तेम अथवा पुनस्संतु नानायोगाः न
नु चोक्तमोरन्त्रिसेवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वासमर्थादेशानंतत्स्येव विषयेस्यादिति नैष दोषः गोपूयवदधिकाराः तद्यथा गो
पूयं प्रघट्टितं समंघोपुंग छन्ति तद्वदधिकाराः ओरन्त्र ओरन्त्र विधेर्नेयांमतुब्विप्रतिषिद्धं ओरन्त्रिविधेर्नेयामतु ब्रवति वि
प्रतिषेधेन ओरत्रो वकाशः कक्षतं काक्षतवं काकेयल्वं मतुपोऽवकाशः॥ ॥ ॥

ते यत्नवचोक्तं न चैकयोगेनुवृत्तिर्भवतीति तच्छास्त्रीयमधिकारमंतरेणैवसंबंधसन्यात्प्यत्वमनाश्रिसेसविरोधः गोपूयवदिति स्त्रीत लिंगासंगदंडप्रे
येमाणाः अधिकाराणामानंतर्यव्यवधाननिरपेक्षाः स्वममेव कार्यदेशमनुसरंतीत्यर्थः ओरन्त्र॥ श्री श्री ॐ

=एवोप्यर्थः॥२=

उदुंबरावतीति मतौ बह्वचो नजिरादीनामिति दीर्घः मतौ अंगग्रहणमिति मतोऽच्च बह्वच इत्येवास्तु व्यधिकरणे पंचम्यौ आख्यासेने बह्वचो यो विहितो मतुप् तदन्तं नाद्यन्तवतीति स एवार्थः संपद्यत इति प्रश्नः यद्येति सामानाधिकरण्ये संभवति वैयधिकरण्याश्रयणमयुक्तत्वादित्यर्थः नद्यां अयमिति तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नीत्येतत्सूत्रविहितो न ग्राह्यः विशेषत्वाद्विशिष्टलिंगो नदी देशो ग्रामा इत्यत्र तु प्रत्यय इत्युक्तेः ग्रहणं सर्वं नदीवाच्यवयवद्वंद्वपरिग्रहार्थं सविशेषविहित इति दे

=पक्षे इति महारलर्प बक्र्यहस्य करणंस्यादित्यर्थः॥१=

उदुंबरावती० मशकावती० इहोभयं प्राप्नोति इक्षुमती द्रुमती मतुब्भवति विप्रतिषेधेन मतौ च बह्वजंगात् अंगग्रहणं किमर्थं यथा पावद्रू ज्ग्रहणमंगविशेषणं विज्ञायेत बह्वचोंगादिति अथाक्रियमाणे बह्वज्ग्रहणं कस्य विशेषणं स्यात् मतुवविशेषणं तत्र को दोषः इहापि प्रसज्येत मालावतामयं निवासः मालावतं अस्ति चेदानीं कश्चिद्बह्वच्कं तंतः यैदर्शो विधिः स्यात् अस्तीत्याह ह्ययवान् स्ववान् नद्यां मतुप् किमर्थं नद्यां मतुब्विधीयते न तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुब्विस्येवसिद्धं नद्यां मतुब्वचनं मत्वर्थे णविधानात् नद्यां मतुब्वचनं क्रियते मत्वर्थे णविधानात् अयं मत्वर्थे णविधीयते सविशेषविहितः सामान्यविहितं मतुपं बाधेत निर्वृत्ताद्यर्थे च॥ निर्वृत्ताद्यर्थे च नद्यां मतुब्वचनं क्रियते निर्वृत्ताद्यर्थेषु मतुप्प्रत्ययो यथा स्यात् कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् महिषाच्च महिषाच्चेतिव

शेषेतन्नास्ति विधानात् निर्वृत्ताद्यर्थे चेति निर्वृत्तादिषु त्रिष्वर्थेषु प्राप्त एव मतुब्विधीयते नदस्मिन्नस्तीत्य र्थे त्वर्थे शतिप्रसक्तिएतद इत्यर्थः नडा सत्रकारेण कुकुद्मतीनः क्रतः तत्र कुं चास्मिन्नस्तीति कुंचकीयमिति ह्रस्वो न सिध्यति तत्र कुंचकीयमित्यत्र च नलोपो न प्राप्नोति। पदादौ तु केणादिति ह्रस्वो नांतस्य च पदत्वान्न

॥ लोपः सिध्यतीति मन्वान आह॥ ॥ ॥

भा॰कै॰४
८५

परिपुनरीतिकएवहइति आगमादेशौ सह भवतः इत्युभयमानेगौरवप्रसंग इति मन्यते निपातनादिति गणएव कुंचा ह्रस्वत्वं च तस्य च तलोपश्च उ उकारागमादिश्च

×तर्हि वक्तव्यं॰× ×कल्पमतप्रश्नोद्यते×

परिपुनरयं कुट्परादिः क्रियेत कुटि प्रत्ययादेशादेशानुपपत्तिरनादित्वात् कुटि सति प्रत्ययादेशे सामस्यानुपपत्तिः कुटि कृते ऽनादित्वा दादेशो न प्राप्नोति एवं तर्हि परत्वात्तः करिष्यते परत्वात्ते ह्रस्वत्वे यदि परत्वात्तः ह्रस्वत्वं वक्तव्यं कुंचकीयाः पराद्रो पुनः सति केण इति ह्रस्वत्वं सिद्धं भवति अस्तु तर्हि परादिः ननु चोक्तं कुटि कृते ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति सिद्धं त्वादिष्टस्य कुड्वचनात् सिद्धमेतत् कथं आदिष्टस्य कुड्वचनात् कुडादिष्टस्येति वक्तव्यं न वक्तव्यं सन्नियोगात् सिद्धं सन्नियोगः करिष्यते सन्नियोगो नाम चकारः कर्तव्यः कुड् किं च॰ पश्चान्यत्प्राप्नोति किं चान्यत्प्राप्नोति आदेशः सिध्यति। सत्रं तर्हि भिद्यते यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं परत्वात्ते ह्रस्वत्वमिति निपातनादेतत्सिद्धं किं निपातनं कुंचा ह्रस्वत्वं चेति तत्तर्हि परत्वान्ते सति निपातनं कर्तव्यं १।१।४ वाप्येषदोषः यद्धितलक्षेण इति ह्रस्वत्वं न तत्काश्मिात्रे शक्यं विज्ञातुं इहापि प्रसज्येत नदीकल्पः परीवाहः कुमारीकाम्यतीति तस्मादुभाभ्यामेतद्वक्तव्यं कुंचा ह्रस्वत्वं चेति॥ ॥इति श्रीमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥ ॥ ॥

येःयद्धितदितिकेण इत्यत्र कप्रत्ययस्य ग्रहणं न तु वर्णमात्रस्य यत स्तद्धितविधिः स्यादित्यर्थः॥ ॥इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैय्यटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकं॥ ॥ ॥

एस॰
८५

शेषे शेषग्रहणमंतरेणापत्यादीनां चातुरर्थपर्यंतानां निवृत्तत्वादुत्तरेषु जातादिषु घादयः स्यिष्यंतीति मत्वाह पृच्छति कः शेष इति इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षा
र्थं शेषं दर्शयति अपत्यादिभ्य इति येनाभिप्रायेण पृष्टवांस्तेनैव पुनः पृच्छति किमर्थमिति स्वार्थे माभूवन्निति अर्थोनिर्दिष्टो हि स्वार्थे घादिप्रसंगो विप्र
कर्षानु जातादिभिर्घादीनां संबंधो न स्यादिति भावः अपत्यादिष्विति प्राग्दीव्यत इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नार्थाश्रयेणाणादीनां विधानादिति भावः इ
मेऽपीति घादिविधानवाक्येष्वर्थनिर्देशाभावात् तत्र जात इत्यादिष्वर्थनिर्देशवाक्येषु प्रत्ययानुपादानात्परस्पराकांक्षावशादेकवाक्यतायां सत्यां जाता

शेषे शेष इत्युच्यते। कः शेषो नाम। अपत्यादिभ्यश्चातुरर्थ्यपर्यंतेभ्यो येऽन्येऽर्थाः स शेषः। किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते शेषे घादयो यथा स्युः
स्वार्थे माभूवन्निति नैतदस्ति प्रयोजनं इदं तावदयं प्रष्टव्यः अणादयः स्वार्थे कस्मान्न भवंतीति अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयंते तेन
स्वार्थे न भविष्यंति इमेऽपि तर्हि जातादिष्वर्थेषु विधीयंते ते न स्वार्थे न भविष्यंति कथं पुनरिहोच्यमाना घादयो जातादिष्वर्थेषु शक्या वि
ज्ञातुं अनुवर्तिष्यंते तत्र घादयः यद्यनुवर्तिष्यंते घादयः या या प्रकृतिः [illegible] तस्यास्तस्याः पूर्वे पूर्वे प्रत्ययाः प्राप्नुवंति एवं तर्हि जा
तादिष्वर्थेषु घादीनपेक्षिष्यामहे अपुक्ता एवं बहुनोऽपेक्षा अपेक्षमाणो यमनंतरं योगमपेक्षेत बहूनामपेक्षा भवति तद्यथाके

दिष्वेव घादयो भविष्यंति न तु स्वार्थे इत्यर्थः एवं तर्हीति तत्र जात इत्यादिषु प्रत्ययानिर्देशाद्वक्ष्यमाणाकांक्षित आघादय इति भावः अपुक्तेति बहुनोवस्त
नोऽपेक्षा न युक्ता अनंतरेणैव प्रत्ययेनाकांक्षाविच्छेदसंभवादिति भावः अनंतरमिति विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्येतदित्यर्थः कृषादिष्विति यथा
तत्र कृषादिष्विति वचनापेक्षा प्रतिपाद्यते तथेहापि योगविभागसामर्थ्यात्प्रत्ययसमुदायापेक्षा भविष्यतीति मन्यते॥ ॥ ॥

समसामान्यकमिति उपमानेकर्मणिचेसत्रधातुसामान्यं प्रकृतित्वेनोपादीयते। अन्यत्र तु विशेषः। ननु अत्र सर्वस्यैवापेक्षाभविष्यतीत्यर्थः। अपवेतिसरित त्वादितिभावः। विप्रतिषेधादिति पूर्वविप्रतिषेधादितिभावः। नैवेति अनिष्टप्रसंगाद्विप्रतिषेधआश्रयितुंनयुक्तः परशब्दस्य च व्यवस्थाविषयस्य तन्त्रग्रह णादिष्टवाचीसंगच्छत इतिचेदिष्टानिष्टत्वस्यवचनाद्विना उज्ञानत्वान्नग्रहणस्यायुक्तत्वात्। अणपवादत्वादिति नाप्राप्तेः। णिविधीयमानाघादयोऽप

समसामान्यकंसविशेषकं सर्वमपेक्ष्यते अथवापुनरस्तु अनुवृत्तिः ननु चोक्तं यायापरा प्रकृतिस्तस्याः पूर्वे प्रत्ययाः प्राप्नुवंति नै षदोषः सर्वेधमनुवर्तिष्यते एष्ट्रावारपाराद्ख्यौ ग्रामाघखञौ एष्ट्रावारपाराद्ख्यौकन्यादिभ्योढकञ् एष्ट्रावारपाराद्ख्यौग्रामाघख ञाविति अत उत्तरं पठति शेषवचनं घादीनामपत्यादिष्वप्रसंगार्थं शेषवचनं क्रियते शेषेघादयोयथास्युः अपत्यादिषुमाभूवन्नि ति। कथंच प्राप्नुवंति तस्येदं वचनात्प्रसंगाः। तस्येदंविशेषात्त्येते अपत्यं समूहोनिवास इति। विप्रतिषेधात्तिद्धं अणादयः क्रियतांघा दय इतिकिमत्रकर्तव्यं अणादयोभवंतिविप्रतिषेधेन नवापरत्वाद्घादीनां नवाएषयुक्तोविप्रतिषेधः किंकारणं परत्वाद्घादीनां [illegible] विप्रतिषे धेपरमित्युच्यते पूर्वेचाणादयः परेघादयः। परेणादयः करिष्यंति सूत्रवि[illegible] पर्यासःकृतोभवति अणपवादत्वात् घादीनां अणविषयेघाद यः प्राप्नुवंति। नैषदोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अणविषयेघादयोनभवंतीति ॥ ×अणपवादत्वाद्वाणिविषयेघादिप्रसंगः।×१ ॥

त्यादिषुप्राणांवा धेरन्निति शेषाधिकारः कर्तव्य इत्यर्थः इदानींभाष्यकारोऽसत्यपि शेषाधिकारे ज्ञापकेनापत्यादिषुशेषाधिकारप्रत्याख्यानायघादीन्याववृत्तेय ति नैषदोषइति प्रेष्यचेतिप्रैष्येसेवेरगविधानार्थंकर्तव्यं तत्र ठकामुक्तेपक्षेत्र्हाछइतिछोभविष्यतिनार्थप्रच्छविधानेन तज्ज्ञापकार्थं संपद्यते घादयोऽ पत्यादिषुनभवंतीत्यस्यार्थस्य अपत्यएवज्ञापकंस्यादित्याशंक्यज्ञापकांतरमाह ॥

श्री ॥

गोत्रग्रहणमिति गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रेत्येतदिति भावः गोत्रचरणाद्वुञिति समूहे द्वन्द्वमर्थान्तरभूते वुञि सिद्धे पुनर्वुञ्विधानं यथोक्तार्थज्ञापनं दैवयातवग्रह
णमिति राजन्यादिगणपठितमिति भावः दैवयातवा नाम पक्षान्निदैवयातवा इति गोत्रप्रत्ययान्तमेतत् भाभ्रायणग्रहणमिति ऋषीहणादिगणपठि
तं वुञ्विधानार्थमिति भावः यद्यपि न्यायेनापत्यादिषु घाघ भावः सिध्यति तथापि विस्पष्टप्रतिपत्तये भाष्यकारो ज्ञापकान्युपन्यस्तवांस्तथाहि वि
शेषशब्दसंनिधाने सामान्यशब्द उपादीयमानस्तत्रैव न्याविशेषे वर्तिष्यते । यथा वृक्षः शिंशपेति विशेषाणां नरेषु न्यायाद्धि ब्राह्मणेभ्योऽहीय

यद्दधि पेक्षध्वं चेतिपि निर्वृत्ताञ्छशास्ति न्ने तदस्ति ज्ञापकं किं नर्थमेतत्स्मात् सौवीरगोत्रेष्विति वर्जनेन नच पित्तत्तं सौवीरगोत्रमस्तिगोत्र
ग्रहणं सामूहिकेषु ज्ञापकं दैवयातवग्रहणं वैषयिकेषु भाभ्रायणग्रहणं नैवासिकेषु राष्ट्रावारपाराद्घखौ अवारपाराद्विगृहीता
दपि अवारपाराद्विगृहीतादपीति वक्तव्यं अवारीणः पारीणः विपरीताच्च विपरीतादपीति वक्तव्यं पारावारीणः कन्थादिभ्यो ठक् ग्र
ग्रामाच्च ग्रामाच्चेति वक्तव्यं ग्रामेयकः तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं कन्थादिभ्यो ठकि सत्त्व ग्रामादिसेतदनुवर्त्तिष्यते ॥ ॥

तानं कं कौ रिन्यायेति तस्येदमिति सामान्यमपत्यादिविशेषसंनिधावुपादीयमानं यद्यपत्यादिविषेव वर्तेत तदा सामान्योपादानमनर्थकमेव स्यात् तस्मादपत्यादिविशेष
परिहारेण विशेषान्तराणि तस्येदमित्यनेन ग्राह्यिष्यन्ते यदि तर्हि शेषग्रहणं प्रत्याख्यायते तदा तस्य लक्षणत्वायानिशब्दरूपाणि साध्यानि तानि कथं सिध्यन्तीति चक्षु
षा गृह्यते चाक्षुषं रूपं श्रावणं शब्दः चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटं आश्वो रथो दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः उलूखले क्षुण्णा औलूखलो यावकः चतुर्दश्यां दृश्य
ते चातुर्दशं रक्ष इति तस्येदमिति संस्कृतं भक्षा इति च सिद्धत्वान्नार्थस्तदर्थेन शेषवचनेन तत्र जातः इत्यत्र तु तत्रेत्यस्य लक्षणत्वमाश्रित्य एतेषां सिद्धिमभिधा

=चाक्षुषमित्यादेः १=दार्षदादित्यादेः २= =वृक्षः शिंशपेत्यत्र तु फलनिरत्नये सामान्यस्योपादानं ४=

=नतु रंकोः कच्छादित्वादेवाणि सिद्धे विधानं व्यर्थं ज्ञात आह रंकवदिति तत्र ष्फकाबाधमाशङ्क्यत्वाणि विधीयत इत्यर्थः ॥ २ = स्वार्थिक इति अभिधानस्वाभाव्यात्स्यात् कारणो रंकवेति बोध्यं ॥ १ =

कुलं कुलस्यापत्यमिति पुनः प्रत्ययार्थे तेभ्य कुलं प्रकृत्यर्थः संपद्यते ढन्निति स्वार्थिक इति भावः काषि वाल्मुरीति अष्टद्वाद्यपीति वुञ्प्राप्ते ष्फगारंभ इत्याद्युः रंकोः रंकवो जनपदस्ततः प्राग्दीव्यतोऽणिति सएव प्राप्तस्तत्रोऽवृद्धादपीति वुञ्प्राप्तस्ततः ॥ दृष्टिभिर्न प्राप्तस्ततः कोपधादणस्ततः कच्छादिभ्यश्चेत्यण् प्राप्तस्तत्र ष्फगणौ विधीयेते कच्छादिषु कोपधत्वादेवाणि सिद्धे रंकुशब्दस्य पाठो मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् विधानार्थः स बाधक इति विशेषविहितत्वादिति भावः अमनुष्ये मनुष्यस्थ इति चूडादाविर्त्यर्थः यदिहि मनुष्यस्थे वुञ्ष्फगणौ न बाधेयातां मनुष्यप्रतिषेधो नर्थकः स्यात् कच्छादिभ्यो णवचनादिति

=इति कुक्षिकलशिवस्थस्य ढकिति ग्रीवाभ्योणिति पदत्रयं तत्र स्वामिति ढकमः ॥ १ =

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः अयं योगः शाकोऽवकुं कथं कौलेयकः कौक्षेयकः ग्रैवेयकः कुलस्यापत्यं कुक्षिग्रीवा तु कन्नु न्नः कुलस्यापत्यं कौलेयक इति भविष्यति कुक्षिग्रीवादपि ढञेनात्कन्न भविष्यति कापिष्याष्फक् वाल्मुरिदिपरिदिभ्यश्चेति वक्तव्यं वाल्मायनिः औदुमायनिः पार्दायनिः रंको रमनुष्येऽण्च अमनुष्य इति किमर्थं रांकवको मनुष्यः रंकोरमनुष्यग्रहणानर्थक्यं किं कारणं मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् विधीयते स बाधको भविष्यति एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः अमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणौ भवत इति। अमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणौ दीपकमिति चेन्नानिष्टत्वात् अमनुष्ये मनुष्यते अणग्रहणं च कच्छादिभ्योऽणिविधानात् अणग्रहणं चानर्थकं किं कारणं कच्छादिभ्यो णविधानात् कच्छादिपाठ

×ष्यस्येष्फगणौ दीपकमिति चेत्तन्न किं कारणं अनिष्टत्वात् न ह्यमनुष्ये मनुष्यस्येष्फगणाविष्येते क ॥ इत्यणभविष्यति ॥ स्यादिं वुञ्ञ ×॥

तत एवैकविषयत्वात्सयोयेत्ताष्फगणौ भविष्यत इति नार्थो णवचनेनेत्यर्थः तदेवं रंकोश्चेत्येव वक्तव्यं फलकेश्चिद्दष्यपापि अमनुष्यग्रहणेन पर्युदासाश्रयेणमनुष्यसदृशे प्राप्ति निष्फक् विधीयते ना प्राप्तिनि अत एव च विशेषविहितत्वाद्णो बाधकः स्यादित्यणग्रहणमपि कृतमिति तदयुक्तं न हि भाष्यकारवार्तिककाराभ्यामभियुक्ततरः शाकटविषयेकश्चिदस्ति॥ ॥ श्री ॥ ॥

=नतु च मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् विधानार्थत्वं तत्र पाठः स्यात्तत्र स्थयतिरिक्ते गेयस्याणत्वादिविधीयते नैतदस्ति कच्छादिपाठस्योभयार्थत्वे बाधकाभावात् ॥ २ =

अप अमेहेति योऽव्ययात्त्यब्विधिः सोऽमादिभ्य एव स्यान्न इत्यर्थः अमाशब्दः सहार्थे सामीप्ये च वर्त्तते तेन समीपे भवतीत्यमात्यः औत्तराहइति आहि च दूरे उत्त
राच्चेत्याहिप्रत्ययः उत्तराहि भवः। उपरिष्टाद्भवः। परतो भव इत्यत्र अव्ययानां भमात्र इति टिलोपः परतश्शब्दो विभाषापरावराभ्यामिति अतसुजन्तः सर्वे इति प्र

अव्ययात्त्यप् परिगणनं कर्त्तव्यं अमेहक्वतसित्रेभ्य एव त्यब्विधिर्योऽव्ययात्तस्मतः अमा अमात्यः अमा इह इहत्यः क्व क्वत्यः क्वातसि। तत
स्त्यः तसि तत्रत्यः इतरथा ह्यौत्तराहोपरिष्टपारतानां प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् औत्तराहः औपरिष्टः पारतः त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्त
व्यः नित्यः निसो गते त्यब्वक्तव्यः निष्ट्यः आरण्यात्सुमनसि आरण्याण्णो वक्तव्यः आरण्याः सुमनसः दूरादेत्यः दूरादेत्यो वक्तव्यः दूरेत्यः उत्त
रादाहञ् उत्तराहाहञ् वक्तव्यः औत्तराहः अव्ययात्त्यप्याविष्ट्यस्योपसंख्यानं छन्दसि अव्ययात्त्यबित्यत्र आविष्ट्यस्य छन्दस्युपसंख्या
नं कर्त्तव्यं आविष्ट्यो वर्द्धते चारुरासु अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधेर्वृद्धाच्छो विप्रतिषेधेन अव्ययात्तद्भवतीत्यस्याव
काशः अमात्यः वृद्धात्तच्छस्यावकाशः शालीयो मालीयः आरातीयः उभयं प्राप्नोति आरातीयः तीरोत्तरपदात्ञ् भवतीत्यस्यावकाशः कैव
तीरः कारवतीरं छस्यस एव॥ ॥ ॥ ॥

वं नियतमुच्यते निसो गत इति निर्गतो वर्णाश्रमेभ्य इति निष्ट्यश्चण्डालादिः॥ ह्रस्वात्तादौ तद्धित इति सकारस्य मूर्धन्यः तकारस्य ष्टुत्वं आरण्यात्सुमन इति आणि सति
ङीप्स्यादिति णो विधीयते आविष्ट्य इति॥ आविश्शब्दात्तरद्वाछे प्राप्ते त्यब्विधिः आविर्भूतः आविष्ट्यः आरातीय इति अस्तिपरिगणने न प्राप्नोति॥ ॥

=सवि परिगणने सपो अप्राप्तोऽप्राप्तः असति तु त्यपः परत्वात् प्राप्तः॥१= अव्ययानां भमात्रे इति टिलोपो न बहिष्टिलोपवचनान्न तु निसतान्त्यप्रमातः २=

=नन्वयन्वयोपधादित्यत्र वृद्धादित्यनुवृत्तेरनैकाच्त्वाद्बलोकिरसंगतेस्यत आह परत्वेति॰१=अंतोदात्तत्वमिति॰पुरेप्राचामित्यनेन पुरांतसमासे विधीयमानं पूर्वपदांतोदात्तत्वं बहुव्रीह्यधिकारेऽभवतीत्याशयः॥२=

योपधलक्षण इति धन्वयोपधाद्वुञिति वुञ् परत्वग्रहणे न बाधकं तं लक्षणे अपवादत्वाद्विछस्तु न्बाधकः वार्त्तिककारेण तु प्राप्तिमात्राश्रयेण
छस्तु रूप्योत्तरपदलक्षणस्य च तस्य विप्रतिषेध उक्तः शिवपुरमिति शिवस्य पुरमिति षष्ठीसमासः समासस्वरेणान्तोदात्तत्वं प्रस्थपुरवहान्ता
त्से स्त्र हस्वाद्याचामितस्तो वृद्धाधिकारात् वुञ्ञ्च भवति कोपधादिति प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् इति सामर्थ्यमाण विवक्षितः एतस्माद्विपरः छः यस्त

वायसतीरादुभयं प्राप्नोति। वायसतीरीयः। रूप्योत्तरपदाञ्ञो भवती त्यस्यावकाशः चारणरूप्यं चारणरूप्यं छस्यास एव माणिरूप्यादुभयं
प्राप्नोति। तेचापि छः परत्वाद्योपधलक्षणो वुञ्चाधते। माणिरूप्यकः। उदीच्यग्रामाच्च बहूचोंतोदात्तात् ञ भवतीत्यस्यावकाशः। शि
वपुरं। शैवपुरः। छस्य स एव वाडवकर्षादुभयं प्राप्नोति वाडवकर्षीयः कोपधादण् भवतीत्यस्यावकाशः नीलीनकाः नैलीनकः छस्य
एव औलूकादुभयं प्राप्नोति॥ औलूकीयः तेभ्य एव ठञ्ञिठो तेभ्यस्त्वबादिभ्यष्ठञ्ञिठौ भवतो विप्रतिषेधेन अव्ययात्त्यब्भवतीत्यस्याव
काशः अमात्यः ठञ्ञिठयोरवकाशः कारतंतविकी कारतंतविका आरात्नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति आरात्की आरा
त्का तीरोत्तरपदादञ्भवतीत्यस्यावकाशः काखतीर काखतीरी ठञ्ञिठयोः स एव। कास्तीरं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति का
स्तीरिकी कास्तीरिका रूप्योत्तरपदाञ्ञो भवतीत्यस्यावकाशः चारणरूप्य चारणरूप्यं ठञ्ञिठयोः स एव दासरूप्यं नाम वाहीकग्राम
स्तस्मादुभयं प्राप्नोति तो चापि ठञ्ञिठौ परत्वाद्योपधलक्षणो वुञ्चाधते दाशरूप्यकः उदीच्यग्रामाच्च बहूचोंतोदात्तादञ्भवतीत्यस्याव

कोपधादणिस्यण सजनपदवुञो पवादः तस्यापि हृद्वादकेकांतरखोपधादित्यत्र कोपधग्रहणं छो बाधकः परत्वात् औलूकादिति उलूकाश्रमित्यस
मीतित्त्वदृक्तिन्न स्त्रीसण औलूको नाम ग्रामः तेभ्य इति येछस्य बाधा अव्ययादिलक्षणः प्रत्यया स्तेभ्य इत्यर्थः आरात्कीति परिगणनान

=वुञोपवाद इति॰सनुवृत्त्या छः इत्यतःपर इति भावः। कोपधेति॰अकेकांतस्थाने कोपधग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकादिति भावः। एवंचानुपिकलेत्वविशेषोपधपित्थादिवृक्षा चमूरिति वार्त्तिकसंगतत्वस्यादत्तानात्पर्यं॰२=ग्राम इति॰तेन हृदादकेकाएन

=तदङ्गिकल्ली सनेन ॥१=

=आपवादे दिकि वाहीकग्रामेभ्यः इत्यादि अनुदने दिति नाव ॥ अरादिविदि नास्ति ॥ पुनर्वचनं प्रयोगबाहुल्यात् ॥२

शाकलमिति शाकल्यानि संसम्मिन्निति एवं वृद्धरात् कोपधलक्षणाण् इति वृद्धाट्ठकेकांते तत्र कोपधग्रहणं कर्तव्यमिति विहितः नवेति यदुक्तं तेनेष्टत्रिविष्ठावितितन्निराकरोति अथयादिलक्षणानां प्रत्ययानां परत्वाच्छेणबाधितानां छापवादे ष्ठ आदिभिरुत्सृष्टबलैः सहसंप्रधारणा नास्तीत्यर्थः

×नवार्थो विप्रतिषेधेन किंकारणं ठञादीनां छापवादत्वात् ठञादयश्छापवादाः×२

शाकलं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति शाकलिकी शाकलिका कोपधाद्रण् भवतीत्यस्यावकाशः निलीनका नैलीनकः ठञ्ठिठयोः स एव सौसुकं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति नौचापि ठञ्ठिठौ परत्वात् कोपधलक्षणः छो बाधते सौसुकीयाः नवाठञादीनां छापवादत्वात् तद्विषये छाभावादितरेषां तद्विषये छविषये सर्वादीनामभावः कोपधाद्रणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थं अयं चाप्यपुनरुक्तो विप्रतिषेधः योयं कोपधाद्रणः अयमत्र किंकारणं कोपधाद्रणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थं सिद्धोत्राण् उत्सर्गेणैव तस्य पुनर्वचनं एतत्प्रयोजनं एतस्य बाधकास्तद्बाधनार्थं सप यैवतदपवादमत्र बाधते एवं छमपि बाधेत तस्मादंतोदात्ते कोपधप्रतिषेधः तस्मादंतोदात्तेकोपधादनः प्रतिषेधो वक्तव्यः नवक्तव्यः मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधंते इत्येवं कोपधादण् अयं बाधिष्यते छं न बाधिष्यते छादेर्देशेकालाद्ठञ्छादेर्देशेकालाद्ठञिति सेतद्भवति विप्रतिषेधेन अस्यावकाशः शालीयो मालीयः ओर्देशे ठञ् भवतीत्यस्यावकाशः निषादकर्षूर्नाम देशः नैषादकर्षुकः ॥ इहोभयं प्राप्नोति ॥

अत्रं बाधत इति उदीच्यग्रामलक्षणमित्यर्थः तस्मादिति उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोंतोदात्तात् कोपधादितिवक्तव्यमित्यर्थः भाष्यकारो दिप्रतिषेधं समर्थयितुमा

=ठञो व्यक्ति प्रत्ययो न रसादेति कोपधलक्षणमिति शेषः अपवादत्वात् इत्यतो बाधकत्वात् उदीच्यग्रामाश्चेति पूर्णत्वादनुरनेरिति भावः वक्तव्यमिति प्रत्ययो पदेन कोपधे तिनुनकर्तव्यं एवं सति प्रतिषेधो मतः प्राप्नोति सततो न विप्रती ... भावः ॥१=

=पूर्वप्राप्ति को पधः कोपधात् =एकस्यापि विप्रतिषेधः अनुकरणं =अल्पेन द्विषमकस्तत्वकके किं=

दाक्षिकर्षुक इति दाक्षिकर्षूर्नाम वाहीकग्रामः तत्र भव इति ठञ् इसुसुक्तान्तात्कः केण इति ह्रस्वः सौवातमिति अनेः सुपूर्वोदञ्जतिः प्रातिपदिकात्प्रत्ययः स्वाति नायुक्तः काल इत्यण् तस्य लुब्विशेष इति लुप् स्वातौ भव इति संधिवेलादिसूत्रेणाण् जाते थे तुल्यकाः श्रविष्ठाफल्गुनीति स्वातिरिति पद्य

दाक्षिकर्षुकः। कालाट्ठञ् भवती सस्यावकाशः आर्द्धमासिकं सांवत्सरिकं। छस्स स एव। मासादुभयं प्राप्नोति। मासिकं। नक्षत्रादण् नक्षत्राद् अण् भवति छाद्विप्रतिषेधेन अणोऽवकाशः तैषः पौषः छस्स स एव स्वातेरुभयं प्राप्नोति। सौवातः अव्ययात्यप् घुघुलौ छात् भवतो विप्रतिषेधेन घुघुलोरवकाशः दोषातनं दिवातनं छस्स स एव प्रातःशब्दादुभयं प्राप्नोति। प्रातस्तनं शरीरावयवाद्यत् छाद्भवति विप्रतिषेधेन यतोऽवकाशः दंत्यं ओष्ठ्यं छस्स स एव पादादुभयं प्राप्नोति पद्यं। वर्गान्ताच्चाशब्दे यत्खौ छाद्भवतो विप्रतिषेधेन। यत्खयोरवकाशः अक्रूरवर्ग्यः अक्रूरवर्गीणः छस्स स एव वासुदेववर्गादुभयं प्राप्नोति वासुदेववर्ग्यः वासुदेववर्गीणः। बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् छात् भवति विप्रतिषेधेन ठञोऽवकाशः नतानत नातानतिकः छस्स स एव सामस्तशब्दादुभयं प्राप्नोति सामस्तिकः। आयस्थानेभ्यष्ठक् छाद्भवति विप्रतिषेधेन ठकोऽवकाशः शौल्किकं गौल्मिकं छस्स स एव आपणादुभयं प्राप्नोति आपणिकः। विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो वुञ् छाद्भवति विप्रतिषेधेन वुञोऽवकाशः औपाध्यायकं पैतामहकं छस्स स एव होभयं प्राप्नोति आचार्यकं मातुलकं ऋतष्ठञ् छाद्भवति विप्रतिषेधेन ठञोऽवकाशः हौतृकं॥ ॥

तस्य व्याख्यानेऽभिसर्थप्रसपः॥

मिति यद्यसदृश्ये इति यञ्ञावः अक्रूरवर्ग्य इति अक्रूरो नाम क्षत्रियः भगवान्वासुदेवो वा। नतानतिकमिति नतोऽनुदात्तः अनत उदात्तः ततो द्वंद्वः समासस्वरेणान्तोदात्तः सामस्तं नाम शास्त्रं आपणिकमिति आपणनागतमित्यर्थः॥ श्री ॥७॥

अक्रूरः पेशलइति सरस्तनामदर्शनात् क्षत्रियविशेषेऽपि बलेप्येवमुक्तौ कारणं नविद्मः॥२॥

=हरिद्रुतुंबुर्वैः वैशंपायनांतेवासिते पि नकोस्तलानावादाह भल्लुनेति णिनिद्वयस्यापि नाष्ठ्य विप्रतिषेधउक्तः। अंतेवासिभ्रालणेभ्यलुकेः आलणे भ्रलस्य आलणवोधकप्रत्ययप्रकृतिभ्य इत्यर्थः॥२=

स्वास्कमिति उणादीनां क्वचिद्घसति निमित्त कार्यो भावान्न यास्प्यांमिति न प्रवर्तते शास्त्रकमिति शास्सेस्तृंस्तत्त्वौ शंसिक्षुदादिभ्यः संज्ञायां चानिटावितितन्त्र
त्ययः पायसिक इति पयसि संस्कृतमिसरण तत्तष्ठक् गार्गक इति गार्ग्यो भक्तिरस्येति वुञ् आपत्यस्येति यत्लोपः मालवक इति मालवस्यापत्यं वृद्धेत्कोश
लेति ञ्यङ् पूर्ववद्वुञ् लोपो भाल्लविन इति भल्लुना प्रोक्तमधीयत इति पुराणप्रोक्तेषु इति णिनिः तदंतादध्येतर्यण् तस्य प्रोक्तात् लुगिति लुक्

स्वासकं छस्य स एव इहोभयं प्राप्नोति शास्त्रकं रूप्यमयटौ छाद्भवतो विप्रतिषेधेन रूप्यमयटोः वकाशः देवदत्तरूप्यं देवदत्तमयं। छस्य स
एव वायुदत्ताद्भयं प्राप्नोति वायुदत्तरूप्यं वायुदत्तमयं अचित्ताट्ठक् छाद्भवति विप्रतिषेधेन ठकोवकाशः आपूपिकः शाष्कुलिकः छस्य
स एव पायसाद्भयं प्राप्नोति पायसिकः गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् छाद्भवति विप्रतिषेधेन वुञोरवकाशः ग्लौचुकायनकः त्रैग
र्तकः छस्य स एव इहोभयं प्राप्नोति गार्गकः वात्सकः मालवकः णिनिरंतेवासिब्राह्मणेभ्यः छाद्भवति विप्रतिषेधेन। णिने रवकाशः हारिद्र
विणः तौंबुरविणः भाल्लविनः। छस्य स एव इहोभयं प्राप्नोति आरुणिनः शाट्यायनिनः पत्रपूर्वादञ् छाद्भवति विप्रतिषेधेन अञोऽव
काशः॥ ॥ ॥

आरुणिन इति आरुणिर्वैशंपायनांतेवासी। तेन प्रोक्तं छंदोधीयत इति णिनिः शाट्यायनिन इति शटस्यापत्यं शाटिः तस्यापत्यं युवाय ञ्
निफक्। शाट्यायनेन प्रोक्तं ब्राह्मणमधीयत इत्यर्थे विवक्षायां यूनि लुक् फक्फिञोरन्यतरस्यामिति पक्षे लुगभावः पुराणप्रोक्तेषु इति णिनिः॥ ॥

=आलणवोधकप्रत्ययप्रकृति
=भ्य इत्यर्थः॥२=

=भाष्ये पत्रस्थादिषु तेन पत्रसर्वादय ... धर्मपर्व ... दारु ... =

भा० कौ० ४
९०

औष्ट्रं रथमिति । एष्यायत् पत्रश्चादिस्त्र्य वामीति वामी । वडवा तस्या वाह्यं इति पत्राश्वादिस्त्र्य श्वावराहिकेति श्वा च वराहश्चेति द्वंद्वः येषां च विरोधइ
सेकवद्भावः अनुनोरंतरंष्वेति दीर्घः नतो वैरे वुञ् का एवा इति का तावागर्गो दिय श्रंतः तस्य दंडमाणवा इत्यस्य वुञ्चनदंडमाणवांतेवासिष्विति निषिद्धः

उष्ट्र । औष्ट्रं । औष्ट्रं रथं छस्य सए व इहो भयं प्राप्नोति । वामी । वामं वामीरथं इं द्वाद्युन्वेरमैथुनिकयोः छाद्भवतिविप्रतिषेधेन वुञोऽवकाशः
अहिनकुलिका । छस्य सएवा इहो भयं प्राप्नोति काकोलूकिका । श्वावराहिका गोत्रचरणाद्वुञ् छाद्भवति विप्रतिषेधेन वुञोऽवकाशः ...
... सौचुकायनकं काठकं कालापकं छस्य सएवा इहो भयं प्राप्नोति
गार्गकं वात्सकं मौदकं पैप्पलादकं । काणादीञो एविधेः क एवादिभ्यो एभ्यवति इञो एभ्यवतीसे तस्माद्वुञ् भवति विप्रतिषेधेन कएवादिभ्यो एभ्यवति
इञो एभ्यवतीस स्यावकाशः काणवा दंडमाणवाः । दाक्षाः दाएडमाणवाः वुञः स एवा इहो भयं प्राप्नोति । काएवकं । दाक्षकं । ठञ्छ्रिठ ग्रामो दे शे ठञ्
ठ ग्रामो दे शे ठञ् भवति विप्रतिषेधेन ठञ्छ्रिठयोरवकाशः कारंतंतविकी । कारंतंतक्का अर्दे शे ठञ् भवतीसस्यावकाशः गनिषाद्कर्षूः नैषादकर्षु
कः इहो भयं प्राप्नोति नापितवास्तकः ठञ् भवति विप्रतिषेधेन नवा ठञो नवकाशत्वात् नवा यो विप्रतिषेधेन किंकारणं ठञो नवकाशत्वात्
अनवकाशश्च ठञ्छ्रिठौ बाधिष्यते ननु चेदानीमेवावकाशः प्रकृतः यद्दृद्मनुवर्णितेवाहीकग्रामस्य स ठञ्छ्रिठयोरवकाशः । यद्द्रजमुवर्ण
तो नचवाहीकग्रामः स ठञो वकाशः यद्दृद्मुवर्णांतं वाहीकग्रामश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति एवं तर्हि नायमस्य विप्रतिषेधस्योपालंभः । कस्तर्हि
पुरस्तादपवादा इति न्यायेन ठञ्छौ बाधते न तु ञमिति विप्रतिषेध उक्तः ॥ ॥ श्री श्री ॥

एम०
९०

एवं तर्हीति छाः ञ्णोरपि विप्रतिषेधो नास्तीति दर्शयति वृद्धात्प्राचामिति ञ्णो विशेषविहितत्वादिति सर्षः यावद्ब्रूयादिति यदि वृद्धाच्छ इत्यतो वृद्धग्रहणमेवेह त्यादस्या
नुवर्तेत तदा वृद्धात्प्राचामिति सूत्रं न कुर्यात् एतद्धि नियमार्थं क्रियते प्रागदेशवाचिनो वृद्धादेव यथा स्यादवृद्धान्मा भूत् मालवास्तव इति न च वृद्धग्रहणानु

ननु च तत्राप्यवकाशः मल्लकूटः। यद्वृद्धमनुवर्णान्तं सप्तम्यावकाशः। यदवृद्धमुवर्णान्तं सठ ञ्णोरवकाशः। यद्वृद्धमुवर्णान्तं देशवाचि तस्मादुभयं प्राप्नो
ति एवं तर्हि वृद्धात्प्राचां इत्यनेन वृद्धग्रहणे न क्रियते। यावद्ब्रूयात्पूर्वस्मिन्योगे वृद्धाच्छाद्वृद्धाच्चेति यदेतस्मिन्योगे वृद्धग्रहणं तदनवकाशं तस्या
नवकाशत्वाद्युक्तो विप्रतिषेधः। योपधप्रस्थादीनां वुञ् ठञ्ञिठाभ्यां भवति विप्रतिषेधेन योपधाद्वुञ् भवतीत्यस्यावकाशः सांकाश्यः। सांकाश्य
कः। काम्पिल्यकः। ठञ्ञिठयोः स एव। दाशरूप्यं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति दाशरूप्यकः प्रस्थान्ताद्वुञ् भवतीत्यस्यावकाशः मालाप्र
स्थः मालाप्रस्थकः। ठञ्ञिठयोः स एव। कौकुरीवहं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति कौकुरीवहकः। ... वुञ् भवति विप्रतिषेधेन ... अव
काशः नैषादकर्षुकः वुञः स एव। आप्रीतिमायोरुभयं प्राप्नोति आप्रीतिमायवकः। जनपदानामकारात् ... भवतो विप्रतिषेधेन ...स्या
वकाशः अंगाः आंगकः। ... स एव जिह्नवो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति जैह्नवकः। ...णो वकाशः ... आर्षिकः ...
स एव इक्ष्वाकवो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति ऐक्ष्वाकः न वा वुञपवादत्वादणः न वायो विप्रतिषेधेन किं कारणं वुञपवादत्वादणः॥

=कोपधादणि सत्थ...

वृत्तावत्र वृद्धात्प्राग्ञिठञ्णोरस्तीति किं नियमार्थेन सूत्रेणेति सर्षः॥ श्री ॥७॥ श्री ॥०॥

×पातालप्रस्थं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। पातालप्रस्थकः। पुरं नाद्वुञ् भवतीत्यस्यावकाशः। कांचीपुरकः। ठञ्ञिठयोः स एव। नां×
×दीपुरं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। नांदीपुरकः। वहान्ताद्वुञ् भवतीत्यस्यावकाशः। वातवहं वातवहकः। ठञ्ञिठयोः स एव। ४×

= नवुञस्योपरेतिविहितकोपधाणोरणश्चः परत्वस्यापि जनपदवुञ्बाधकत्वनोपिपरोवृद्धाद्के हितिसिद्धमेवतद्बाधकत्वमितिकिमनेनवार्त्तिकेनेत्यतआह जनपदेति कोपधाद्णितिस्वतंत्रसूत्रेणेत्यर्थः ॥ =

भा० कै० ४
८१

वुञ्चेतिपरत्वादितिभावः कोपधादण इति जनपदवाचिनः कोपधाद्योणिविधीयतेतस्मादित्यर्थः आरीहणकमिति आरीहणेननिर्वृत्तमितिवुञ्छणक
ठञितिवुञ्। अयंचजनपदवाचीतिकोपधाद्णोनविषयः ब्राह्मणक इति ब्राह्मणकोस्मिकेसंज्ञायामितिसूत्रेब्राह्मणाआयुधजीविनो
यत्रदेशेतस्मिन्नर्थेब्राह्मणकशब्दोनिपातितः धन्ववुञ् इति धन्वशब्दोमरुदेशवाची पारेधन्वेतिधन्वनःपरमितिपारेमध्येषष्ठ्यावेत्यव्य

वुञपवादेण वुञ्वुञः छत्रंवाधिष्यते कोपधादणो कांताछः कोपधादणमवतीत्येतस्माद कांताच्छोभवतिविप्रतिषेधे
नकोपधादणमवतीत्यस्यावकाशः निलीनका नैलीनकः अ कांताच्छोभवतीत्यस्यावकाशः आरीहणकं आरीहणकी
यः ब्राह्मणकोनाम जनपदस्तस्मादुभयंप्राप्नोति ब्राह्मणकीयः धन्ववुञश्चछोभवतिविप्रतिषेधेन धन्वनोवुञ्भवतीत्य
स्यावकाशः पारेधन्व पारेधन्वपारेधन्वकः छस्यसएव आष्टकंनाम धन्व तस्मादुभयंप्राप्नोति आष्टकीयं नवाछस्य
पुनर्वचनंछापवादनिवृत्त्यर्थं नवायोविप्रतिषेधेनकिंकारणंछस्यपुनर्वचनंछापवादनिवृत्त्यर्थंसिद्धोत्रछंदद्धाछइत्येव।
तस्यपुनर्वचनएतत्प्रयोजनंयेन्येतदपवादाःप्राप्नुवंतितद्बाधनार्थं सुपथ्येवान्येत्तदपवादान्बाधतेएवमिमपिबाधिष्यते जनपदतदव
ध्योश्च जनपदतदवध्योर्वुञ्विधानेऽवयवमात्रात्प्रसंगः जनपदतदवध्योर्वुञोविधानेऽवयवमात्रात्प्राप्नोति मौंजोनामवाहीकेषुग्रामस्त

यीमावः अनश्चनपुंसकादन्यतरस्यामितिपक्षेचसमासांतः आष्टकीयमिति वृद्धादकेकांतेतिछःयेन्यइति वुञादयःसपथ्येवेति ततश्चापवादत्वादेव
छोबाधकोनतुपरत्वादित्यर्थः जन॥ तस्यावधित्वदवधिरितिषष्ठीसमासाश्रयेणेनचोदयति जनपदेति योजनपदस्यावधिःसीमाजनपदोपितस्माद
पिप्राप्नोतिविशेषाउपादानादित्यर्थः मौंजोनामवाहीकेष्विति सामीपिकमिदमधिकरणंतेनवाहीकग्रामेप्यइतिठञ्ञ्त्रिठोनभवतः॥ ॥ ॥

राम०
८१

=नगुकाकांचितुकुकराइपाठ एवं सति व्यर्थात आत्समुदायेके ॥ १८

एवं तर्हीति सचासाववधिरिति कर्मधारयः । आ श्रीपतेरित्यर्थः कस्मासाववधिरिति चेत् यस्मात्तत्र जनपदस्येति विज्ञायते वुञ्चेवेति त्रिगर्तेषु भवस्त्रैगर्तक इत्ये तेत्यर्थः विभाषा । अन्येकच्छादयइति समुदायेकार्ये विधीयमाने केषुचिदवयवेषु भवुञ् नेमानं सावकाशमेवेति मन्यते नहीति सर्व एवावयवास्तत्र कार्यिणे

एवं तर्हि जनपदादेव जनपदावधेः जनपदादिति चेद्द्वि नार्थकं जनपदादितिचेदवधिग्रहणमनर्थकं जनपदादित्येव सिद्धं इदं तर्हि प्रयोजनं जनपदावधेर्वुञेव यथा स्यात् यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूत् किं चान्यत्प्राप्नोति छः गर्तोत्तरपदाच्छ विधेर्जनपदात् वुञ् एवं विप्रतिषिद्धमिति वक्ष्यति स एव विप्रतिषेधेन पठितव्यो भवति । अरण्यान्मनुष्ये असत्यमिदमुच्यते मनुष्य इति पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्ये आरण्यकः पन्थाः आरण्यको ध्यायः आरण्यको न्यायः आरण्यको विहारः आरण्यको मनुष्यः आरण्यको हस्ती वा गोमयेषु वा गोमयेष्विति वक्तव्यं आरण्यका गोमयाः आरण्या गोमयाः विभाषा कुरुयुगंधराभ्यां कुरुयुगंधरेभ्यो वावचनान्मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानं कुरुयुगंधरेभ्यो वावचनात् मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् निषेधेत इवतिविप्रतिषेधेन कुरुयुगंधरेभ्यो वावचन [illegible] सावकाशः कौरवः कौरवकः यौगंधरः यौगंधरकः मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्भवतीत्यस्यावकाशः अन्येकच्छादयः काच्छको मनुष्यः काच्छकमस्येस्मितं जल्पितं हसितं इहोभयं प्राप्नोति कौरवको मनुष्यः कौरवकमस्येस्मितं हसितं जल्पितं स्मितं वुञ्भवति विप्रतिषेधेन नैष युक्तो विप्रतिषेधः नहि कुरुशब्दस्यान्येकच्छादयोवकाशः कुरुशब्दस्य यः कच्छादिषु पाठः सोनवकाशः न खल्वपि कुरुशब्दो विभाषां प्रयोजयति त्रिनेनवुञ्च कच्छादिषु पाठादप्राप्तमविष्यतीति सेषा युगंधरार्था विभाषा ॥ ० ॥

नुनिर्दिष्टा इति भावः सैषेति ननु युगंधरशब्दादण्यहस्तादपीति निसंवुञ्
यैर्वं तरेणापि विभाषाग्रहणं विकल्पो विज्ञास्यते नेन तर्हि युगंधरान्नित्यो वुञ् अव द्धाद पीसने नैन तु विभाषेत्येवमपि विज्ञायेत तस्माद्विभाषाग्रहणं कर्तव्यं

=युगंधरशब्दे प्राप्त्यभावः ॥ १८

भा०कै०४
ए२

कच्छासाल्वशब्दो गणे पठ्यते तस्य प्रत्याख्यानायाह नवेति जनपदनरवध्वोरिति वुञि सिद्धे अपदातौ साल्वाद् गोयवाग्वोश्चेति वुञो नियमार्थमत्रारंभ
विष्यतीत्यर्थः ननु वुञभावे छः प्राप्नोति न त्वणिति चिंत्यमेतत् गर्तोत्स्वाविडुनीय इति स्वानं विष्यतीति क्षिप् नहि वृत्तौ निर्दिष्टः स्वाविधां गर्तेत्र इति समासः
गहामध्योमध्यमं चाणं चरणा इति गणपाठस्तं विशेषं व्याख्यापयितुमाह गहादिष्विति पृथिवीमध्यवाचो मध्यशब्दो यात्स्योनत्तुमध्यान्तरवाची

अर्थानन्तकुत्स्नसारेभाः= कच्छादिष्वपाठः किमर्थं साल्वानां कच्छादिषु पाठः क्रियते साल्वानां कच्छादिषु पाठो ऽविधानार्थः साल्वानां कच्छादिषु पाठः क्रियते अविधानार्थः अणा यथा स्यात् वुञ्मा भूदिति नवा पदातिगोयवाग्वग्रहणमवधारणार्थं नवैतत्प्रयोजनमस्ति किं कारणं अपदातिगो
यवागूग्रहणमवधारणार्थं भविष्यति अपदातावेव साल्वाद् गोयवाग्वोरेव च साल्वादिति गर्तोत्तरपदाच्छः गर्तोत्तरपदाच्छविधेजनप
दात् वुञ्विप्रतिषिद्धं गर्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद्वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन गर्तोत्तरपदाच्छो भवतीत्यस्यावकाशः स्वाविडुनेः स्वा
विडुनीयः वुञोवकाशः अंगाः आंगकः इहोभयं प्राप्नोति त्रैगर्तकः वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन तन्नहि पूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यः नवक्तव्यः उ
क्तमेवावधिग्रहणस्य प्रयोजनं जनपदात् जनपदावधेर्वुञेव यथा स्यात् परत्वाच्छः प्राप्नोति तन्मा दिभूदिति गहादिष्वपाठः गहादिषु पृथिवीमध्यस्य
मध्यमभावः गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावो वक्तव्यः पृथिवीमध्यस्य मध्यमीयः चरणसंबंधेन निवासलक्षणे चरणसं
बंधेन निवासलक्षणे वक्तव्यः त्रयः प्राच्याः त्रयउदीच्याः त्रयो माध्यमाः सर्वे निवासलक्षणाः वद्धादकेकांतखोपधात् ईकांतादपी
ति वक्तव्यं इहापि यथा स्यात् ऐणीकीपः तन्नहिवक्तव्यं नवक्तव्यं अकेकांतग्रहणे कोपधग्रहणं सौसुकार्थं अकेकांतग्रहणे कंत्वं किं
प्रयोजनं सौसुकाद्यर्थं सौसुकीयः इति श्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकं॥

सर्थः चरणसंबंधेनेति पृथिवीमध्यं निवासः एषां चरणानामित्यत्रार्थे माध्यमाश्चरणा इति भवत्यस्यार्थः चरणंकर्तादयः निवासलक्षणा इति सोस्यनिवास इत्य
त्रार्थे इत्यर्थः वृद्धादकेकांतखोपधात् इति अकेकांतग्रहणमपनीय कोपधग्रहणं व्यापकं कर्तव्यमित्यर्थः इत्युपाध्यायजयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्या

॥ महाभाष्यप्रदीपः ॥

रा० ६२

पुत्रकैयट

युष्मदस्मदोरनन्तरसंज्ञा खञ्च । सहादित्वाद्द्वन्द्वाच्छे प्राप्ते खञ् विधीयते । ततश्छस्य बाधे प्राप्ते चकारेण छोऽनुकृष्यते एवं च खञ्छावनन्तरसंज्ञा युष्मदोर्द्विधीयेते । तेन पक्षे यथाप्राप्तमण् भवति । तत्र खञ्छयोर्युष्मदस्मदोश्च संख्यासाम्यात् यथासंख्यं प्राप्नोतीति तन्निराकरणायाह युष्मदस्मद्भ्यामिति केचित्तु चकारेणैवाने न खञ् विधीयते चकारेण तु तस्य सहायताद्योत्यते । तत्प्रकरणाच्छेनेति विज्ञायते अनन्तरसंज्ञाग्रहणेन चाणः प्रतिप्रसवः क्रियते तत्र यद्येक एवाण्

गविभा१

युष्मदस्मदोरनन्तरसंज्ञा खञ्च युष्मदस्मद्भ्यां प्रत्ययविधाने योगविभागः युष्मदस्मद्भ्यां प्रत्ययविधाने योगः कर्तव्यः युष्मदस्मदोरनन्तरसंज्ञा छो भवति युष्मदीयः अस्मदीयः ततः खञ्च खञ्च भवति युष्मदस्मदोरनन्तरसंज्ञा यौष्माकीणः आस्माकीनः किमर्थो योगविभागः संख्यातानुदेशप्रतिषेधार्थः संख्यातानुदेशो माभूत् तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ आदेशविधाने च योगविभागः कर्तव्यः तस्मिन्नणि युष्माकास्माकौ भवतः यौष्माकः आस्माकः ततः खञि खञि च युष्माकास्माकौ भवतः यौष्माकीणः आस्माकीनः किमर्थो योग१विभागः संख्यातानुदेशप्रतिषेधार्थ इत्येव ॥ ॥ ॥

खञ् विधीयते परिवाजयः खञ्छाणः सर्वे थानास्ति संख्यासाम्यमिति यथासंख्य निरासाय न कर्तव्यो योगविभाग ▬ इति अत्र तु चकारेण छस्यानुकर्षणं क्रियते । तेन यावदुक्तं खञ्छाविति तावत् खञ् चेति ततश्च सिद्धो पि छप्रत्ययो नैवाबाधाय चकारेण समुच्चयार्थेनानुकृष्य विधीयत इति स्यादेव यथासंख्य मन्नन्तरसंज्ञाग्रहणेन तु खञ्छयोः पक्षे नुसतिः प्रतिपाद्यते तदनुसन्नो चाप वादाभावात् सशास्त्रेणाण् भवतीति कुतः प्रसङ्ग यस्यानेन वि

तत्रपुनरिति खञ्प्रागेणचेतिवक्तव्यमित्यर्थः अन्यथापूर्वसूत्रे खञ्चेतिचकारेणाणोनुकृष्ट इतिसएवानंतर्यात्तस्मिन्नितिनेनपरामृश्येत एवंवक्ष्यामीति एवंव्याख्यास्यामीत्यर्थः तस्मिन्नितिनेनप्रवृत्तेण साक्षाद्विहितःखञ्परामृश्यते ननुचकारेणानुकृष्टः छः चशब्दोहिसमुच्चयस्यद्योतकः प्रकृतमनुकर्षेति तत्रकिंप्रकृतंस्यादिति विचारे प्रतीतौ विलंबिना छस्यप्रतीतिरव्यवहितानुखञ्इति तस्यैव सर्वनाम्नापरामर्शोयुक्त इतिभावः अपवापूर्वसू

तत्रपुनःखञ्ग्रहणं। तत्रपुनःखञ्ग्रहणंकर्तव्यं नह्यंतरेणखञ्ग्रहणंयोगांगमुपजायते तत्रहिवक्तव्यंनवक्तव्यं एवंवक्ष्यामितस्मिन्नणिचयुष्माकास्माकौभवतः ततोणिच अणिचयुष्माकास्माकौभवतः तवकममकावेकवचने एकार्थग्रहणंचकर्तव्यं एकार्थयोर्युष्मदस्मदोरितिवक्तव्यं किमर्थंनएकवचनइत्येवसिद्धं नसिध्यति किंकारणं एकवचनाभावात्। एकवचनइत्युच्यतेनचात्रैकवचनंपश्यामः यदिपुनरेकवचनपरतेनाणखञौविशेष्येयातां नैवंशक्यं इहहिप्रसज्येयातां युष्माकंछात्रोयौष्माकीणःआस्माकीनः इहचनस्यातांतवच्छात्राःतावकीनाः मामकीनाः तस्मान्नैवंशक्यं नचेदेवमेकार्थग्रहणंकर्तव्यंनकर्तव्यं॥ श्री ॥

न्नेयोगविभागस्यव्याख्यातत्वान्नेवचकारेणछस्यानुकर्षणमितिकुतस्तस्यानंतर्यं यतस्तस्यपरामर्शःस्यात् तव कृत्रिमाकृत्रिमयोःकृत्रिमेकार्यसंप्रत्ययपादितिन्यायात्प्रत्ययस्यैकवचनस्यग्रहणंस्यात् तस्यचनिमित्तत्वाल्लुकप्रवर्तनात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्चएकवचनपरतायुष्मदस्मदोर्नसंभवतीतिमत्वाह एकार्थग्रहणंचेति यदिपुनरिति तवायं तावकइत्यादिसिध्यतीतिमन्यते नैवंशक्यमिति अव्याप्त्यतिव्याप्तिदोषद्वयदुष्टत्वादितिभावः॥ ॥

=अंतरंगानपीतिन्यायाश्च॥२

=एवंच एकार्थवाचके ये युष्मदस्मदी तयोरिति शेषोऽत्र बोध्यः।२= =प्रसज्यलक्षणस्य तु निषेधप्रतिबंधकाय व्यवहितेऽर्थः।२ नन्वेकवचनइति सप्तम्यसंगतिरत आह। एकेति।२=

अन्वर्थग्रहणमिति। उभयगतिरिह शास्त्रे संभवति तत्र विषयभेदेन क्वचित् कृत्रिमस्य ग्रहणं क्वचिदकृत्रिमस्य क्वचिदुभयोः। अर्थवचनात् प्रसज्यलक्ष णं भवतीति कस्मान्नाश्रितं। उच्यते अन्वर्थग्रहणे सत्यर्थवद्विहितान्तप्रतिपत्तिर्भवतीति तन्नैवाश्रितं एकवचने इति च प्रथमाद्विवचनान्तं युष्मदस्मदोस्समा नाधिकरणं एकस्मिन्निति वाच्यवाचकसंबंधे षष्ठी एकार्थाभिधानाय ये उक्ते युष्मदस्मदी तयोरादेशाविमावर्थः। अवसन्तुद्। अनादित्वादिति यद्यपि ठस्ये

विशेषणं।

नेदं पारिभाषिकस्यैकवचनस्य ग्रहणं किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणं उच्यते वचनं एकस्यार्थस्य वचनं एकवचनमिति। अर्द्धोघत अर्द्धोघद्विधा नेसपूर्वोढम् अर्द्धोघद्विधानेसपूर्वोढम् वक्तव्यः। वात्स्यायादिकः गौतमादिकः दिक्पूर्वपदाघञ्च। दिक्पूर्वपदाघञ्च ठञ् वक्तव्यः। पूर्वार्द्धः पौ र्वार्द्धिकः दक्षिणार्द्धः दाक्षिणार्द्धिकः। उत्तरार्द्धः औत्तरार्द्धिकः किमर्थमिदमुच्यते यथान्यास एव दिक्पूर्वपदादर्द्धशब्दादुभयमुच्यते इद मघापूर्वं क्रियते अर्द्धोघद्विधानेसपूर्वपदादिति तदेषं विजानीयात एवमेव विकल्पत इति। तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे दिक्पू र्वपदादर्द्धाद्यथान्यासमेव भवतीति। अवसक्तथ अवसक्तघादेशानुपपत्तिरनादित्वात् अवसक्तरिकृते आदेशानुपपत्तिः किंकारणम नादित्वात् तुरिकृते अनादित्वादेशो न प्राप्नोति एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते पूर्वान्तेकप्रतिषेधः यदि पूर्वान्तः कादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥

कइसत्वारि ग्रहणं नास्ति तथाप्यंगस्य निमित्तं यष्ठस्तस्येकइति सूत्रार्थो ग्रहणात् यथाक्रमेणिघयोः ठजिस्य ठ जंगस्य निमित्तं न ठ इति कर्मठ इत्यत्र इका देशो न भवति एवं तु रिकृते समुदायो गसंज्ञा निमित्तं न ठ मात्रमितीकादेशो न प्राप्नोतीति भावः॥ ॥ ॥

=वेदे हेमंताच्चेति ठञः बाधमानाद् दित्यणवक्तव्यः। ५८ स्येवाणिपिधाने लोके तस्माद आर्थे केनेति सर्वत्रैतिव स्तव्यं ०२० हेमन्तिति प्रयोगैस्य वेदे सतेपि लोके नासौ स्यात् अर्थे प्रसज्यते तं आह भायेति

शौवस्तिकमिति द्वाराहीनां चेति वृद्धि प्रतिषेधस्ते जागमश्च सन्नियोग इति तेनागमाद् शौसह भवतः सर्वत्र हेमन्त इति हेमंत पर्यायो यो हेमन्शब्दो स्तित स्माद् तल्लणि
लवेहे हेमनमिति भविष्यतिनार्थस्तल्लोपविधानेन सर्वत्राणि त्ये वक्तव्यं भाषायां चैतत् हन्ति विषय एव हेमन्शब्दः तु वाचील स्पदेन विग्रहः
नेयः हेमंते साधु हैमनमिति अन्निति प्रकृतिभावात् टिलोपाभावः हेमन् हेमन्नि ति सप्तम्येकवचनस्य छे सि सुपां सुलुगिति लुक् नङिः संबुद्धो

शौवस्तिकं तांतादि तिकादेशः प्राप्नोति अस्तु तर्हि पराङिः ननु चोक्तं सुस्तद्यादेशानुपपत्तिरनादित्वादिति सिद्धं त्वादिष्टस्य
तुट् वचनात् सिद्धमेतत् कथं तुडादिष्टस्येति वक्तव्यं च सन्नियोगाद्वा अथवा चेनसन्नियोगः क्रियते तुट् किंच पश्चादन्तम्प्राप्नोति
किं वाद्यन्तमाप्नोति आदेशः सर्वत्राणवतल्लोपश्च हेमंतस्याणि तल्लोपवचनानर्थकं हेमन्नः प्रकृत्यंतरत्वात् हेमंतस्याणि तल्लो
पवचनमनर्थकं किं कारणं हेमन्नः प्रकृत्यंतरत्वात् प्रकृत्यंतरं हेमन्शब्दः अपातश्च प्रकृत्यंतरं एवं ह्याह हेमन् हेमन्नागनीं गतिकसौति
स्मादेतौ हेमन्न सुष्पत इति अलोपदर्शनाच्च अलोपः खल्वपि दृश्यते पंक्तिर्हैमंती ति अपर आह हेमंतस्याणवचनमणि च तल्लोपवच
नमनर्थकं हेमन्नः प्रकृत्यंतरत्वात् हेमंतस्याणवचनमणि च तल्लोपवचनमनर्थं किं कारणं हेमन्नः प्रकृत्यंतरत्वात् प्रकृत्यंतरं हेमन्शब्दः अ कं
९ लोपदर्शनाच्चे सेवंतन्त्रेऽतुम्पइसेव सिद्धं॥ ॥ ॥

रितिनल्लोपप्रतिषेधः अपर आहेति सूत्रस्यैव प्रत्याख्यानं तथाहि छन्दसेवरूपत्रयमिष्टं हैमंतिकं हैमंतमिति तत्र हेमन्शब्दस्य कृत्वणि हे
मनमिति भवति। हेमंताच्चेत्यनेन ठञि हैमंतिकमिति सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्त इति हेमंतशब्दाद् त्वणि हैमंतमिति भवति। भाषायां तु हेम
न् हेमंतशब्दयोः त्वणि हैमंतमिति रूपद्वयमिष्टं सिद्ध्यतीति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः॥ श्री ॥७॥ ॥

मनंहे

हैमनं२

सायं चिरं प्राह्णे इति घुघुलभ्यां त्नसस्य समावेश इष्यते न तु घुघुलो बाधः इत्याहुः सायचिरयोरिति सप्तमे घञि साय शब्दस्य चिर शब्दस्य च मांतत्वं निपात इत्यर्थः मकारांत इति अनेन सायं शब्दः प्रसाख्यायते। अव्ययत्वादेव घुघुलोः सिद्धत्वाच्चिर शब्दस्यैव तु मांतत्वं निपात्यते साय शब्दस्तु घञंतो वसानमात्रवाची न तु कालविशेषवाचीति तस्येह ग्रहणमयुक्तमिति भावः सायमोन्हः इति अन्हो न्ह एतेभ्यः इत्यन्हादेशः अष्टजंतो निर्दिष्टः सत्वाविसाय पूर्वे सान्हः स्येति

सायंचिरं प्राह्णे प्रगे चिर परुत् परारिभ्यस्त्नः चिर परुत् परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः चिरत्नं परुत्नं परारित्नं प्रगस्य छंदसि गलोपश्च त्नश्च वक्तव्यः प्रत्नमात्मानं अग्रादिपश्चात् डिमच् स्मृतः अग्रिमं आदिमं पश्चिमं अंताच्च २ इति वक्तव्यं अंतिमः अथ सायं चिरयोः किं निपात्यते सायचिरयोर्मकारांतत्वं प्रत्ययसंज्ञासन्नियुक्तं सायचिरयोर्मकारांतत्वं प्रत्ययसन्नियोगेन निपात्यते [illegible] सायंतनं चिरंतनं नैतदस्ति मकारांतः सायंशब्दः [illegible] प्रदिमकारांतः कथं सायान्हः सायमोन्हे मलोपः सायमोन्हे मलोपो वक्तव्यः कथं सायतरे तरे चेति वक्तव्यं कथं सायं सायेवासप्तम्यां चेति वक्तव्यं अथ प्रान्हप्रगयोः किं निपात्यते प्रान्हप्रगयोरेकारांतत्वं निपात्यते प्राह्णेतनं प्रगेतनं नैतदस्ति प्रयोजनं सप्तम्या अलुकापि सिद्धं भवेत्सिद्धं यद्यत्र सप्तमी यदा तु सा विभक्तिर्यः तदा न सिध्यति तु घुक्ते किमुक्तं तु घादेशानु ११ प घुत्तिरनादित्वादिति तुटि कृते अनादित्वाद्देशो न प्राप्नोति एवं तर्हि एवं तः करिष्यते एवं तेविसर्जनी

तापकारैर्विसमासः सायतरइति तरपि

रूपमेतत् वासप्तम्यामिति मलोपे च कृते साय इति भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् अव्ययसंज्ञा भावः अलुकेति घकालतनेषु कालनाम्न इत्यनेन यदा लुप्ता इति या हलः सो ढोस्य प्रान्हेतन इत्यादौ अनादित्वादिति अंगसंज्ञानिमित्तस्य योरनादेशाउप्रमाणोमस्तु शब्दरवतु टिकृते सुशब्दोदूः निमित्तं न तु घु शब्द

यदीति पदं तस्य रेफस्य विधीयमानः लुकि कृते अपदांतत्वान्न प्राप्नोतीत्यर्थः विभाषा सुवंतस्य च नमिति ह्याप्रातिपदिकात् प्रातिपदिकस्यैव तद्धितो यत्नोऽप्र
रूढित्वेन भाव्यं ननु सुवंतस्येति भावः दोषातनमिति दोषाशब्दस्यापि कालवाचित्वात् लुगनुमिताया सप्तम्याः श्रवणप्रसंगः समानाश्रय इति सुपो धातु

यदि पूर्वांतः विसर्जनीयो वक्तव्यः प्रातस्तनं पुनस्तनं प्राह्णे पुनः सति खरवसानयोर्विसर्जनीयः सिद्धो भवति अस्तु तर्हि परादिः न
तु चोक्तं तुटि कृते नादित्वादादेश्यो न प्राप्नोतीति सिद्धत्वादिष्टस्य तु ड्वचनात् सिद्धमेतत् कथं आदिष्टस्य तु ड्वचनात् तुडादिष्टस्येति वक्त
तेद् व्यं तत्र तर्हि वक्तव्यं च सन्नियोगार्थः अथवा चेन सन्नियोगः करिष्यते तु ड्वं किंच यच्चान्यत्प्राप्नोति किं चान्यत्प्राप्नोति आदेशः विभाषा पूर्वाह्ण
पराह्णाभ्यां पूर्वाह्णपराह्णाभ्यां सुवंतवचनं सप्तमीश्रवणार्थं पूर्वाह्णपराह्णाभ्यां सुबंतेतरे चेति वक्तव्यं । किं प्रयोजनं । सप्तमीश्रवणा
र्थं सप्तम्याः श्रवणं यथा स्यात् पूर्वाह्णेतनं अपराह्णेतनं तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यत्र सप्तमीति । यदयं
घकालतनेषु कालनाम्नो यत्सप्तम्या अलुकं शास्ति अलुग्वचनं ज्ञापकमिति चेदव्ययात्सप्तमीप्रसंगः अलुग्वचनं ज्ञापकमिति चे
दव्ययात्सप्तमी प्राप्नोति दोषातनं दिवातनं अस्त्वव्ययादित्येव लुग्भविष्यति इहापि तर्हि लुक् प्राप्नोति पूर्वाह्णेतनं अपराह्णेतनं अलुग
त्र लुकं बाधिष्यते इहापि तर्हि बाधेत दोषातनं दिवातनं समानाश्रयो लुगलुका बाध्यते कश्च समानाश्रयः प्रत्ययाश्रयः अत्र च प्राग्

प्रातिपदिकयोरित्यंलुकृतद्धितोत्पत्तिनिमित्तप्रातिपदिकसंज्ञकसमुदायांतर्वर्तिसुप्स्थानिकोऽलुक् तद्धितविशेषनिमित्तस्य समानाश्रयः अत्र चे
ति अव्ययादाप्सुपः इत्यंलुगव्ययमात्रापेक्षत्वादंतरंगत्वात् भवतीत्यर्थः ॥ श्री ॥ ॥ ॥

नसिध्यतीति प्रातिपदिकात्प्रत्ययोत्पत्तिरलुग्विधानात्तु ज्ञापकाद्विभक्तिरिति प्रश्नः प्रक्रान्तः तत्र प्रत्यय उत्पन्ने विभक्त्याभावं नतु पूर्वं तेन तस्माद्यायपाद्यप्रपरस्य यम
पिलुक् तद्धितोत्पत्तुन्तकालभाविप्रत्याख्यानिकत्वात् लुकस्समानाश्रयत्वात् बाध्यतद्रस्यर्थः एतच्च हलदन्तादिसप्तम्या अनुवृत्तिमनपेक्ष्योच्यते तत्रच प्रत्यय इति प्रा
क् तद्धितोत्पत्तेः सुप्संज्ञकः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः कथं यदि इति यद्यलुग्विधानेन समर्थस्य प्रकृतित्वमनुमीयते तदा ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारस्य स्वादिविशेषणं

नसिध्यति । सति प्रत्यये लुका भवितव्यं तत्र च प्रत्यय एव नास्ति कुतो लुक् भविष्यति सैषा ज्ञापकेनासती विभक्तिराक्षिप्यते । सा यथैवेह बाधि
का भवति पूर्वो हेतुस्तेन मयपरा हेतुस्तेन एवमिहापि स्याद्दोषात नं दिवातनमिति एवं तर्हि न ब्रूमो लुग्वचनं ज्ञापकं भवत्यत्र समर्थमिति किं तर्हि भ
वति सुबन्तादुत्पत्तिरिति । किं पुनर्ज्ञाप्यमनेन तथा च तासमर्थानां प्रथमादिति वर्तते सामर्थ्यं च सुबन्तेन ज्ञाप्यमित्याह कथं ङ्याप्प्रातिपदिकादित्य
पि वर्तते तत्र कुत एतत् समर्थादुत्पत्तिर्भविष्यति न पुनर्ङ्याप्प्रातिपदिकादिति कथं यत्तदुक्तं वृत्तावृद्धावर्णो स्वराद्यन्तलक्षणप्रत्ययविधौ त
त्सं प्रत्ययार्थमिति समर्थस्य यद्रूपं ङ्याप्प्रातिपदिकमित्येवमेतद्विज्ञायते यद्येतत् ज्ञाप्यते कथं द्विपदः आगतं द्विपाद्रूप्यं । मनुष्योहस्त्यागतं
मनुष्यवद्रूप्यं । कीलालपः आगतं कीलालपारूप्यं । पपुषः आगतं पपिवद्रूप्यं पद्मावतु ह्न्आकारलोपः प्रसारणमित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति ॥ ० ॥

त्वेन ङ्याप्प्रातिपदिकस्य प्रकृतित्वप्रतिपादनं प्रयोजनं यदुक्तं तत्कथं न विरुध्यत इति प्रश्नः परिहारमाह समर्थस्येति समर्थस्य विभक्त्यन्तं तस्य प्रत्ययप्रकृति
त्वेनाश्रितस्यावयवभूतं ङ्याप्प्रातिपदिकं स्वादिचेत् भवति ततः समर्थादेव प्रत्ययो भवतीति नास्ति विरोध इत्यर्थः कथं द्विपद इति विभक्त्यन्तात्प्रत्ययोत्पत्तावाश्रीयमा
णायां विभक्तिनिमित्तानि कार्याणि अन्तरङ्गत्वात् प्राप्नुवन्तीति प्रश्नः सर्वत्र हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यप्रत्ययः ॥ ॥ ॥७॥ ॥

भा० कै० ५
९८

लुकि कृत इति कृताकृतप्रसंगित्वान्नित्यत्वादिति भावः। वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययसंज्ञायाः प्रत्ययलक्षणाभावात् पद्धावादिकमनित्यं इहन्तहीति नलोपस्य प्रत्यय
लक्षणेन प्राप्तिरनित्यत्वमस्यते परत्वादिति ह्यावपि लुङ्लोपौ नित्यौ। यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमिति नलोपोऽपि नित्य इति भावः। एत
च्चान्तरंगाणामपि विधीन् बहिरंगो लुक् बाधत इत्येतदनाश्रित्योक्तं एतदेव त्वाश्रयणीयं अन्यथान्तरंगत्वात् पद्धावादयो नित्यमपि लुकं बाधेरन् इत उक्तं
परनित्यान्तरंगापवादविषयो विरोधिसन्निपाते तेषामियः प्रसंगे परबलीयस्त्वमिति सुबन्तानां विधिरिति ननु नतद्धितोऽपि सुब्विधिरिति तत्र कर्तव्ये

लुकि कृते न भविष्यति इहन्तर्हि साम सुसाधुः सामन्यो वेमन्यः नलोपः प्राप्नोति परिक्रान्तस्येति लोपः प्राप्नोति लुकि कृते भत्वान्न भविष्यति
इदमिह सम्प्रधार्यं लुक् क्रियतां लोप इति। किमत्र कर्तव्यं। परत्वान्नलोपः एवं तर्हीदमिह सम्प्रधार्यं नलोपः क्रियतां तद्धितोत्पत्तिरिति। कि
मत्र कर्तव्यं। परत्वान्नलोपः। असिद्धो नलोपः। तस्यासिद्धत्वात् तद्धितोत्पत्तिर्भविष्यति परिगणिते सुकार्ये सुनलोपोऽसिद्धः न चेदं त
त्र परिगण्यते इदमपि तत्र परिगण्यते कथं सुब्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तः समासः। सुपो विधिः सुब्विधिः सुबन्तानां विधिः सुब्विधिः। त
त्र जातः किमर्थं जातादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते जातादिष्वर्थेषु घादयो यथा स्युः स्वार्थे मा भूवन्निति नैतदस्ति प्रयोजनं शेष इत्यनुवर्त्त
ते तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति। अत उत्तरं पठति तत्र जातादिषु वचनं नियमार्थं [illegible] नियमार्थोऽयमारम्भः जातादिष्वेव घादयो य
नलोपस्यासिद्धत्वादप्रवृत्तिः तद्धिते तु कृते लुकोऽपि सुब्विधित्वात्तत्र नलोपस्यासिद्धत्वाल्लुक् प्रवर्तते ततो भत्वान्नलोपाभावः तत्र जातादिषु घादीनामपेक्षा
माश्रित्य शेषग्रहणमसाख्यातं। इह तु शेष इत्यस्य लक्षणत्वमधिकारत्वं चाश्रित्य जाताद्यर्थोपक्षेपः किमर्थमिति प्रत्ययार्थवृत्तो नाभिधानसामर्थ्येन
च समर्थविभक्तिः लप्स्यत इति तन्निर्देशोऽपि न कर्तव्य इति भावः। तेन स्वार्थ इति ननु स्वार्थोऽपि प्रत्ययविधावनुपयोगाच्छेष इति कुतस्तत्र न स्युः उच्यते अन्त
रेणापि शेषाधिकारं चातुरर्थपर्यन्तायस्याद्यर्थनिर्दिष्टास्वार्थेष्वादिषु प्राप्तेषु शेषाधिकारः स्वार्थव्यावृत्त्यर्थः परिग्रहार्थः॥

एम०
९८

=जातादसु केकस्मिन्निसाधिकरणस्मिन्निसमाकांक्षणात् एवं तु तृतीयाया अपि आकांक्षाप्रस

तत्रास्त इति स्कन्दस्य स्तरसादावपि शेषइसस्य लक्षणत्वात् प्रत्ययप्रसंगः संस्कृतमिति उपयोगफलाहि क्रियासंस्कार इति मन्यते तत्राव ग्रहमिति अर्थे निर्देश
करणवादिनाप्य निशनिहन्तये वृषणमाश्रयितव्यमनभिधानमित्यर्थः अपवादविधानार्थमिति असंकरेण विधिः एवार्थे पवादाय यास्पुरिसेवमर्थो अर्थे

तत्रास्ते तत्र शेत इति यदि नियमः क्रियते। दार्षदाः सक्तवः औलूखलो यावक इति न सिध्यति संस्कृतमित्येवं भविष्यति भवेत्सिद्धं दार्षदाः सक्त
व इति। इदं तु न सिध्यति। औलूखलो यावक इति संस्कृतं नाम तद्भवति। यत्तत एवापकृष्याप्य वह्रियते न च यावक उलूखलादेवापकृष्याप्य वह्रि
यते अवश्यं रंधनादीनि प्रतीक्ष्याणि तस्मान्नार्थोनेन नियमेन कस्मान्न भवति तत्रास्ते तत्र शेत इति अनभिधानात्। तत्राव ग्रहमनभि
धानमाश्रयितव्यं क्रियमाणेप्यपित्यर्थ। निर्देशो पुपत्र जातादिषु सद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं न भवतित्तमत्पयो सन्निनेभव
ति तद्यथा अंगुल्यारवनति हस्पमूलाहागत इति न तर्हीदानीं जातादयोर्था निर्देष्टव्याः निर्देष्टव्याश्च किं प्रयोजनं अपवादविधानार्थं प्राहृ
षष्ठ्याः प्राहृषि जातः प्राहृषिकः कमाभूत् प्राहृषि भवाः प्राहृषेण्यवलाहका इति यानि वेतानि निरपवादानि अर्थादेशनानि तानि शकान्य
कर्तुं कृतलब्धक्रीतकुशलाः स्रोघ्नो देवदत्त इति श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधा॥ लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यं चि
त्रायां जाता चित्रा स्त्री रेवती स्त्री रोहिणी स्त्री फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ फल्गुनी अषाढा उपदधाति श्रविष्ठाषाढा
भ्यां छण श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण्वक्तव्यः श्राविष्ठीयः आषाढीयः तत्रहि वक्तव्यं
निर्देशा इत्यर्थः श्रविष्ठा रेवती रोहिणीति संज्ञायां लुकि कृते लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। ततो गौरादिषु पिप्पल्यादयश्चेति पाठाद्दीर्घ इत्यप्रका
रार्थत्वात् ङीप्प्रत्ययः॥ ॥९॥ ॥९॥ ॥

=संधिवेलेति विहितस्य ९=

=ननु गोत्राद्दौ रेवती रोहिणी नक्षत्रे लुक्केः कथमत्र ङीपि सन आहृ पिप्पलीति ९=

नवेति तुकएवमस्यास्यानेप्रत्ययास्तूपसंख्येयाः प्राय तत्रभवेनेति भवेसामान्येप्रायभवस्यापिविशेषसंतभोवादितिभावः अनित्यभवइति अथैवमनेनाच
ष्टेयत्तत्रकदाचित्भवतिकदाचिन्नभवतिसप्रायभवः यस्तुनियतत्राधाराधेयभावःसतत्रभवइतिभावः एतत्सन्निराकरोति मुक्तसंशयेनेति अथेतिजा

नवानक्षत्रेभ्योबहुलंलुग्वचनात् नवाकृतसं किंकारणंनक्षत्रेभ्योबहुलंलुगितेवमत्रलुग्भविष्यति प्रायभवः प्रायभवग्रहणमन
र्थकं तत्रभवेनकृतत्वात् प्रायभवग्रहणमनर्थकं किंकारणं तत्रभवेनकृतत्वात् योहिप्रायेणभवतितत्रभवोसोभवति तत्र
तत्रभवइत्येवसिद्धं नसिध्यति अनित्यभवः प्रायभवः नित्यभवस्तत्रभवः अनित्यभवः प्रायभव इति चेन्मुक्तसंशयेनतुल्यं
यद्वान्मुक्तसंशयेनतत्रभव उदाहरणंन्याय्यंमन्यते स्रौघ्नोदेवदत्तइतितेनेतत्तुल्यं सोपिह्यवश्यमुदकदेशादीन्यभिनिष्क्रामति
अथैतद्वान्प्रायभवे उदाहरणंन्याय्यंमन्यतेतत्रभवेकिमुदाहरणं यत्तत्रनित्यंभवति स्रौघ्नाः प्राकाराइति एवंतर्हितत्रभवइति
प्रकृत्यजिह्वामूलांगुलेश्छो विधीयते सयथैवतस्मिन्दृष्टापचारे अंगुलीयमितिभवति एवंप्रायभवेपिभविष्यति इदंतर्हिप्रयो
जनं प्रायभवइतिप्रकृत्य उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक्वक्ष्यति सप्रायभवेयथास्यात्तत्रभवेमाभूत् उपजानुभवंशाटितमिति अथेदा
नीं तत्रभवइतिप्रकृत्यशरीरावयवाद्यत् विधीयतेसोत्रकस्मान्नभवत्यनभिधानात् यथैवतर्ह्यनभिधानाद्यन्नभवत्येवंठगपिनभवि
तुसमीपस्थशरीरावयववाच्युपजानुशब्दइतिभावः एवंठगपीति तत्रभवाधिकारेठग्विधीयमानः प्रायएवभविष्यतीत्यर्थः ॥

=एवंचतत्रभवइत्यस्येताहृशो=
=दाहरणासंगतिईक्षणं ५=

=अंगुल्यसंबद्धेसत्यमत्यपो=
=येनप्रकारेणनित्यभवस्येव=
=इणमितिनियमाभावरूपेण=
=भवतिएवमनेनप्रकारेण=
=प्रायभवेपिस्रौघ्नोदेवदत्त=
=इत्यादौनविष्यतीत्यन्वयार्थः ॥ ३=

=धनार्जनार्थं ५=

=नित्यभवत्वस्यैवतत्रभवत्वप्रयत्न
=हलौपोपमात् एवंतर्हीति=

॥ छि ॥

=तथचोपजानुशब्दस्यशरीरावयववाचित्वाद्यतःप्राप्तिः ॥ १=अभिधानस्वाभाव्यादितत्रभवविशेषे एवनदिष्यतीत्यर्थः ॥ १=

=तत्रकरणेलाघवमप्याह॰ एएपाद नि॰

कोशाद्विकार इति तस्य विकार इत्यस्मिन्प्रकरणे सूत्रमिदं कर्तव्यं। एवं पाठं त्यक्त्वा कोशादिति कर्तव्यं। अर्थानुपपत्तिरिति। कौशेयशब्दस्य लौकिको योऽर्थः सूत्रव
त्तिलक्षणः स एवं नोपपद्यते लौकिकोऽर्थो न संगृहीतः स्यादित्यर्थः। न स्यादिति। कौशेयशब्दाभिधेयं वस्त्रं सूत्रलक्षणं कोशेन संभवतीत्यर्थः। ननु कोशस्य वस्त्रका
रणत्वात्कारणे च कार्यस्य संभवात्कथमर्थानुपपत्तिः। नैष दोषः। लोकप्रसिद्धार्थबाध एवं कृतः स्यात्। न हि कार्यावस्थायां लोकः कार्यकारणयोः संभवं क्रिया

कोशाद्विकारे कोशाड्ढञ् विकारे कोशाड्ढञ् वक्तव्यः। कोशस्य विकारः कौशेयं। संभूते त्वर्थानुपपत्तिः। संभूत इत्युच्यमाने ऽर्थस्यानुपपत्तिः स्यात्।
न ह्येतत् कोशे संभवति किं तर्हि कोशस्यायं विकारः। यदि विकार इत्युच्यते भस्मन्यपि प्राप्नोति भस्मापि कोशस्य विकारः। अथ संभूत इत्युच्य
माने किमिति कस्मान्न भवति। कृमिरपि कोशे संभवत्यनभिधानात्। यथैव तर्हि कृमावनभिधानान्न भवत्येवं भस्मन्यपि न भविष्यति। अर्थे
श्चोपपन्नो भवति। कलाप्यश्वत्थयववुसाड्ढुन्। इत्ययुक्तोऽयं निर्देशः कालादिति वर्तते। न च कलापी नाम कालोऽस्ति। नैष दोषः। साहच
र्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। कलापिसहचरितः कालः कलापी काल इति॥ तत्र भवः। तत्रेति वर्तमाने पुनस्तत्रवचनं किमर्थं। तत्र प्रकरणे पुन
स्तत्रवचनं कालनिवृत्त्यर्थं तत्र प्रकरणे पुनस्तत्रवचनं कालाधिकारनिवृत्त्यर्थं कालाधिकारो निवर्त्यते नहि कालो वा ऽप्यत इत्येवाधिका
र निवर्तते कोऽत्राभिसंबंधः यत्तत्रग्रहणं कालाधिकारं निवर्तयेत्। एषोऽभिसंबंधः कालाभिसंबद्धं हि तत्रग्रहणमनुवर्तते॥ ॥

पेक्षमाधाराधेयभावमवगच्छति किं तर्हि प्रकृतिविकारभावं। अर्थश्चेति। लौकिकोऽर्थो विकारे प्रत्ययविधानेन शास्त्रेणानुसृतत्वाद्युक्तियुक्तो भवतीत्यर्थः। कला
पि। कलापिसहचरित इति। यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो भवंति स कलापीत्यर्थः। तत्र भवः। नकाक इति। यथाकाकत्वाद्वितस्य कालाधिकारनिवृत्तिर्नाभिधे
यान यातत्र शब्दस्यापीत्यर्थः॥ ॥ ॥

तत्रग्रहणं चेति सम्नम्यर्थमात्रप्रतिपत्तिप्रयोजनं तत्रेग्रहणं कालसंबन्धस्य विशेषफलस्य तत्रग्रहणस्य निवृत्तिं विरोधात् करोतीत्यर्थः गंभीरात्र्यप्रकरण इति
अव्ययीभावाच्चेत्येतद् इति व्यापकत्वाद् इह ला परिमुखादिभ्य एवञ्यो विधेयः गणे चाव्ययीभावकार्यमुक्तानि परिमुखादीनि पठितव्यानि ननु प्रातिपदिका

तत्रग्रहणं च तत्रग्रहणस्य निवर्तकं भवति। तस्मिंश्च निवर्त्तमाने कालाधिकारोऽपि निवर्त्तेते गंभीरात्र्यः त्र्यप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानं।
त्र्यप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यं पारिमुख्यं पार्योष्ठ्यं पारिहनव्यं अव्ययीभावाद्विधाने उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधः अव्ययीभा
वाद्विधाने उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः औपकूलः औपशालः औतः पूर्वपदाद् इत्र अत्सत्स्यमिदमुच्यते समानस्य तदादेश्च समा
नस्य सामानिकः तदादेः सामानग्रामिकः सामानदेशिकः॥ अध्यात्मादिषु चेष्यते आध्यात्मिकं आधिभौतिकं ऊर्ध्वं दमाच्च देहाच्च
ऊर्ध्वं दमाच्च देहाच्च ठञ् वक्तव्यः और्ध्वदमिकं और्ध्वदेहिकं लोकोत्तरपदस्य च लोकोत्तरपदस्य च ठञ् वक्तव्यः ऐहलौकिकं पारलौकि
कं मुखपार्श्वतसो रीयः मुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यां ईयप्रत्ययो वक्तव्यः मुखतीयः पार्श्वतीयः कुक् जनस्य परस्य च ईयो वक्त
व्यः कुक् आगमः जनकीयः परकीयः ईयः कार्योऽथ मध्यस्य। मध्यीयः मण्मीयौ प्रत्ययौ तथा मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ वक्तव्यौ माध्यमः॥

न्ये वा तेन तेषां बहुव्रीहितत्पुरुषाणां ग्रहणं न भविष्यतीति भावः॥ अथ सूत्रं क्रियतेतदाति व्याप्तिपरिहारायेदं वक्तव्यमित्याह अव्ययीभावादिति ऊर्ध्वं तं उ
र्ध्वंदमाच्चेति दम उत्तरपदे ठञ् सन्नियोगेनोर्ध्वशब्दस्य मकारान्तत्वं निपात्यते ऐहलौकिकमिति अनुशतिकादित्वा दुभयपदवृद्धिः मुखतीयमिति अव्य

१ यानां भमात्रेद्विलोपः॥ ॥ ॥ ॥

=ननु देहशब्दे और्ध्वदेहिकमित्यभ्यनिरनुस्वानमाणात् ९=

=विभोक्तानावरतिनेयांरूढेभिप्रायः॥३=

=पृथिवीमध्यवाचकादमत्र॥१=यथाविहितेति॥चादिविपर्ययमित्यर्थः॥२=

×पृथिवीमध्यवाचीमध्यशब्दोगृह्यतेइत्युक्तं॥ततोन्यत्रापिप्रवार्थेमध्यमीयइतियथास्यादितिमीयप्रत्ययविधिः॥आतादिषु×१

मध्यमीयइति गहादिषुमध्योमध्यमंचाणचरणाइतियत्पठितंतत्रपृथिवीमध्यवाचिनएवमध्यमीयइतियथास्यात मध्यांतरवाचिनोमाभूदित्येवमर्थंग हादिषुपृथिवीमध्यस्यमध्यमभावइत्युक्तं स्थाम्नोलुगिति जिनान्तयेति उभाभ्यामपितदंतविधिरिष्यते बात्यइति गंभीराञ्ञ्यइत्यत्रेदंवक्तव्यमित्यर्थः त स्यया अधिकारोयमितिवृत्तिकारैराख्यायितत्रप्रयोजनंपृच्छति किमर्थमिति यथाविहितविधानार्थमेवभवव्याख्यानयोरुपादानंकस्मान्नभव

मध्यमीयः मध्योमध्यंदिनणचास्मात् मध्यशब्दोयंमध्यंभावमापद्यतेदिनणचास्मात्प्रत्ययोभवतीतिवक्तव्यं माध्यंदिनउपगायति स्था म्नोलुग्जिनान्तया लुक्स्थाम्नोवक्तव्यः अश्वत्थामा अजिनान्तया अजिनांतात्चलुग्वक्तव्यः हस्माजिनः सिंहाजिनः बात्योदैर्घः पांचजन्योथगंभीराञ्ञ्यइष्यते तस्यव्याख्यानइतिचव्याख्यातव्यनाम्नः किमर्थंभवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियते। भवव्या ख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियतेऽपवादविधानार्थः युगपदपवादान्वक्ष्या मीति किमुच्यतेपवादविधानार्थे इतिनपुनर्निर्देशार्थोपिस्यात् कृतनिर्देशौहितौकृतनिर्देशौहितावर्थौ स्मृतस्तत्रभवइति अप रस्तस्येदमिति अथव्याख्यातव्यनाम्नोग्रहणंकिमर्थं तत्रव्याख्यातव्यनाम्नोग्रहणंभवार्थे तत्रव्याख्यातव्यनाम्नोग्रहणंक्रियते

१भवार्थे किमुच्यतेभवार्थमितिनपुनर्व्याख्यानार्थमपिस्यात्॥ ॥ ॥

तीतिभावः अपवादविधानार्थइतिवक्ष्यमाणष्ठञादयोपवादाभवव्याख्यानयोर्यथास्युरित्येवमर्थंस्तयोरधिकारइत्यर्थः निर्देशार्थोपीति अ णादीनांघादीनांचार्थनिर्देशार्थोपीत्यर्थः भवार्थमिति उत्तरैर्योगैर्भवेव्याख्यातव्यनाम्नएवयथाप्रत्ययास्युरित्येवमर्थमित्यर्थः॥ ॥

=विभोक्तानावरत्नभिप्रायेण=
=इ॰अपवादेति॥४=

व्याख्याने हीति। व्याख्यानशब्दस्य संबंधिशब्दत्वात् व्याख्यातव्याक्षेपस्य सिद्धत्वादिति भावः। पाटलिपुत्रस्येति। यादृशाः सुकोशलायां प्राकारादिसन्निवेशाः तादृशाः पाटलिपुत्रे इति पाटलिपुत्रं व्याख्यातव्यं भवतीति तस्मादेव प्रत्ययः। व्याख्यातव्यनामग्रहणात्तु व्याख्यातव्यत्वेन प्रसिद्धतमस्यैव प्रत्ययः स्यान्नामतस्य ग्रहण

व्याख्याने ह्यवचनात् सिद्धं व्याख्याने हि कृते तदन्तरेणापि वचनं सिद्धं यत्प्रति व्याख्यानमित्येतद्भवति तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति किंच प्रत्येतद्भवति व्याख्यातव्य नाम यदुच्यते भवार्थमिति तन्न व्याख्यानार्थमपि व्याख्यातव्यनाम्नोऽग्रहणं क्रियते। इह मा भूत् पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोशलेति अग्रह्यक्रियमाणेऽपि व्याख्यातव्यनाम्नोऽग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति अवयवशोऽव्याख्याने व्याख्यानं पाटलिपुत्रं चास्मै अवयवशश्चाचष्टे ईदृशा अस्य प्राकारा ईदृशा अस्य प्रासादा इति सत्यमेवमेतत् कश्चित्तु काचित् प्रसक्ततत्त्वराणातिर्भवति। शाह्यग्रंथेषु चैषा प्रसक्ततत्त्वराणाति भवति निरुक्तं व्याख्यायते व्याकरणं व्याख्यायते इत्युच्यते न कश्चिदाह पाटलिपुत्रं व्याख्यायत इति। भवे मंत्रेषु लुग्वचनं भवे मंत्रेषु लुग्वक्तव्यः अग्निष्टोमे भवो मंत्रः अग्निष्टोमः राजसूयः॥ वाजपेयः कल्पे च व्याख्याने कल्पे च व्याख्याने लुग्वक्तव्यः अग्निष्टोमस्य व्याख्यानं कल्पोऽग्निष्टोमः राजसूयः वाजपेयः सतर्हि लुग्वक्तव्यः न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं न वा वक्तव्यः किं कारणं तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति अग्निष्टोमार्थोऽग्निष्टोमः राजसूयः वाजपेयः क्रतुयज्ञेभ्यश्च॥ ॥

इति प्रसंगाभावः। अग्निष्टोमे भव इति [struck out] अग्निष्टोमशब्दोऽत्र क्रतुवाच्येव न तु व्याख्यातव्यवाचीति ठञभावादणो लुक्। कल्पे चेति अत्र तु ठञ एव लुक्॥ क्रतु क्रतुयज्ञशब्दयोः पर्यायत्वात्प्रश्नः॥ ॥७॥ ॥ ॥

=तेन स्वरूपमिसेन बाधेन विशेषग्रहणं वक्तव्यं तेसे तद्बाधेन तदंतानामपि ग्रहणं स्यादिति भावः ।१८=

क्रतुग्रहणमिति संज्ञीभूतका इति मुख्यार्थः यज्ञचेति बहुवचननिर्देशात्स्वरूपग्रहणे निरस्ते तदंतविधिः स्यादिति भावः पांचौदनिक इति सोमपाना भावादमुख्यत्वमेषामिति भावः तस्मात् गौणमुख्यपरिग्रहार्थमुभयोरुपादानं विदूरवालवाय इति आदेश एव सूत्रे निर्दिष्टः तेन तदनुरूपः स्थानी वालवाय शब्द आक्षिप्यते यथा शिवादिगणे विश्रवणरवणौ आदेशौ पठ्येते तेनार्थात् विश्रवः शब्दः स्थानित्वेनाक्षिप्यते ॥ प्रकृत्यंतरमिति विदूरशब्दो

क्रतुग्रहणं किमर्थं यज्ञेभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतका यज्ञास्तत एवोत्पत्तिः स्यात् आग्निष्टोमिको राजसूयिको वाजपेयिकः यत्र वा यज्ञशब्दोऽस्ति नावयज्ञिकः पाकयज्ञिकः इह न स्यात् पांचौदनिकः शातौदनिकः दाशौदनिक इति क्रतुग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति अथ यज्ञग्रहणं किमर्थं क्रतुभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतकाः क्रतवस्तत उत्पत्तिः स्यात् आग्निष्टोमिको राजसूयिको वाजपेयिक इति इह न स्यात् पांचौदनिकः शातौदनिकः दाशौदनिक इति यज्ञग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमपुरश्चरणनामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थं नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थं इष्टं नामिकः आख्यातिकः नामाख्यातिकः विदूरात् ञ्यः अयुक्तोऽयं निर्देशः न ह्यसौ विदूरात् प्रभवति किं तर्हि वालवायात् प्रभवति विदूरे तु संस्क्रियते एवं तर्हि वालवायो विदूरं च वालवायशब्दो विदूरशब्दमापद्यते अथ चास्मात् प्रत्ययो वक्तव्यः प्रकृत्यंतरमेव वा अथवा प्रकृत्यंतरं विदूरशब्दोऽस्ति वालवायस्य न वैतत्र वालवायं विदूर इत्युच्चरंति न वै तत्रेति चेत् ब्रूयात् जित्वरीवदुपाचरेत् यथा वणिजो वाराणसीं जित्वरीत्युपाचरंति एवं वैयाकर

नागरविशेषस्यैव पर्वतविशेषस्यापि वाचकः स एव वा प्रकृतिस्तेनाश्रीयत इत्यर्थः पर्वते विदूरशब्दो न प्रसिद्ध इति चेत् जित्वरीवद्व्यवहरेत् प्रतिनियतपुरुषापेक्षापि प्रसिद्धिर्भवति वाणिजस्तु मंगलार्थं वाराणसीं जित्वरीति व्यवहरंति ॥ ॥ श्री ॥७॥

=वाचक इति शेषः ।१३=

अभिचेतनावत इति । निष्क्रमणस्य पदविक्षेपरूपत्वादिति भावः । यद्यपि शकटादीनां निष्क्रमणादि भवति तथापि चेतनाधिष्ठानात् न तु स्वतन्त्रेणेति भावः । अचेतनेष्वपीति । देशान्तरप्राप्तिलक्षणकार्यदर्शनादचेतनेष्वपि क्रियाव्यवहारः । न च पदविक्षेपपूर्वं निष्क्रमणं वायुर्निष्क्रामतीति दर्शनात् । ननु द्वारस्य देशान्तरप्राप्तिफलं नैव निष्क्रमणमस्ति । एवं तर्हि करणस्यापि कर्तृसाध्यक्रियापेक्षोपादाभिनिष्क्रामति द्वारमिति निर्देशः । अधि । आख्यायिकाभ्य इति । ताद

अभिनिष्क्रामति द्वारं । अयुक्तोऽयं निर्देशः । चेतनावत एतद्भवति निष्क्रमणमपक्रमणं वा । द्वारं चाचेतनं कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः । अभिनिष्क्रमणं द्वारमिति । तत्तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । अचेतनेष्वपि चेतनवदुपचारो दृश्यते । तद्यथा । अयमस्मकोणोभिनिःसृतः । अयमभिप्रविष्ट इति । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलं । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे यस्तत्र लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलं वक्तव्यः । वासवदत्ता सुमनोत्तरा । न च भवति भैमरथी । शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः । द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । दैवासुरं राक्षोसुरं दैवासुरी राक्षोसुरी । सोऽस्य निवासः । अभिजनश्च । अथ निवासाभिजनयोः को विशेषः । निवासो नाम यत्र संप्रत्युष्यते । अभिजनो नाम यत्र पूर्वैरुषितं ॥ ॥ ॥

र्थे चतुर्थी । आख्यायिकाभिधानाद्यः प्रत्ययस्तस्य बहुलं लुप् भवतीत्यर्थः । सोऽस्य निवासाभिजनयोरिति । अभिजनशब्देन पूर्वबान्धवा उच्यन्ते तत्संबन्धाद्देशोऽभिजनो गृह्यते निवासशब्देनापि अधिकरणसाधनेन देश एव सप्तमीसामान्यात् प्रश्नः । निवासो नामेति । यत्रास्य यं वसतिस तस्य निवासः । यत्र पूर्वबान्धवा नामुषितं सोऽभिजन इत्यर्थः । निवासस्याह चर्यात्त्वभिजनो देशो गृह्यते न तु पूर्वबान्धवाः ॥ ॥ ॥

वासु॰ देवा॰ वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः ऋष्यन्धकेत्यण् तस्य च गोत्रत्वात् क्षत्रियत्वाच्च वुञि रूपस्वरयोः सिद्धत्वात्प्रश्नः किमर्थमिति॰ पूर्वनिपातमिति अभ्यर्हितत्वे पूर्वनिपातनीत्यस्यार्थस्य ज्ञापनार्थमित्यर्थः संज्ञैषेति नित्यः परमात्मा देवताविशेष इह वासुदेवो गृह्यत इत्यर्थः प्रसंगेन च निर्देशः पूर्वनिपातो ज्ञाप्यते ज नपदिनां जनपदिनो जनपदस्वामिनः क्षत्रियाः तद्वाचिनां बहुवचने जनपदवाचिना शब्देन समानश्रुतीनां जनपदवत्सर्वं भवति सोस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये। यथा अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गक इत्यत्र अण् अपि तु वुञ् भवति। एवमङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्येत्यत्रापि भवति एवं स्थिते प्रश्नः सर्व

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्॰ किमर्थं वासुदेवशब्दात् वुन् विधीयते न गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् इत्येव सिद्धं॰ न ह्यस्ति विशेषः वासुदेवशब्दाद् वुनो वा वुञो वा तदेव रूपं स एव स्वरः इदं तर्हि प्रयोजनं वासुदेवशब्दस्य पूर्वनिपातं वक्ष्यामीति अथवा नैषा क्षत्रियाख्या संज्ञैषा तत्र भवतः जनपदिनां जनपदवत्सर्ववचने किमर्थं सर्ववचनं प्रकृतिनिर्ह्रासार्थं सर्ववचनं क्रियते प्रकृतिनिर्ह्रासार्थं प्रकृतिनिर्ह्रासो यथा स्यात् तच्च मद्रवृज्यर्थं द्रष्टव्यं। माद्रो भक्तिरस्य माद्रौ वा भक्तिरस्य मद्रकः इत्येव यथा स्यात् वार्ज्यो वा भक्तिरस्य वार्ज्यौ वा भक्तिरस्य वृजिकः इत्येव यथा स्यात्॥ ॥ ॥

वचनमिति॰ अन्तरेणापि सर्ववचनं जनपदवदिति सामान्येनातिदेशः क्रियमाणः सर्वस्य भविष्यतीति भावः प्रकृतिनिर्ह्रासार्थमिति असति सर्वग्रहणे प्रत्ययस्यैव प्राधान्यादतिदेशः स्यात् ननु प्रकृतेरपि॰ सर्वग्रहणान्न भवति निर्ह्रासोऽपचयो ह्रस्वत्वमित्यर्थः॰ वृद्धिनिमित्तेषु वुञादिषु विशेषाभावमभिप्रेत्याह तच्चेति द्वि त्वैकत्वयोर्ह्यशब्दभेदादतिदेशः प्रकृतिनिर्ह्रासार्थः ननु बहुत्वे तत्र मद्रा इति शब्दभेदाभावात् मद्रक इति मद्रस्यापत्यमिति द्व्यञ्मगधेत्यण् माद्रः [illegible]

द्विवचने माद्रशब्दातिदेशः तेन प्रत्ययातिदेशश्च वार्ज्य इति वृजेरपत्यमिति वृद्धेत्कोसलेति ञ्यङ्॥ ॥

=आंगक इत्यादौ=

मद्रवृज्योः कन्॥

=अध्यापनरूपप्रकाशनेनैवाचर्त्तेनकरणेवेसन्धयः।१= ननुधातापथादर्वेमकल्पयदित्यादिश्रुतिबलादानुपूर्व्यपिसेवेति पूर्वमीमांसा सिद्धं नाथा। निसेसप्रक्रमतआह। नरेति।

=शदेति। एवंचवेदराशस्यनित्यत्वेपितदानुपूर्व्यानित्यत्वमितिसिद्धांतस्थितिः॥३=

भा०कै०४
१०१

तेन प्रवृत्तिः प्रकाशनेनाध्यापनरूपेणावर्त्तनेनकरणेनतत्रादौष्ट्येप्रत्ययोनदृश्यते द्वितीयेनुसत्त्वांतरेणसिद्धमितिमत्वाह प्रोक्तग्रहणमिति ग्रामेग्राम इति सुशर्मादीनांप्रतिग्रामंप्रवक्तृत्वेपिसुशर्मण्येणप्रोक्तंकाठकमसौशर्मण्णमितिप्रयोगोनदृश्यतइत्यर्थः निसानीति कर्त्तुरस्मरणात्तेषामितिभावः यात्व सावितिमहाप्रलयादिषुवर्णानुपूर्वीविनाशेपुनरुत्पद्यकर्त्तृषमंसंस्कारातिशयाद्देहार्थस्मृत्वाशब्दरचनांविदधतीत्यर्थः तद्भेदादिति इत्यानुपूर्वीभेदादित्यर्थः।

तेनप्रोक्तं प्रोक्तग्रहणमनर्थकं तत्रादर्शनात्प्रोक्तग्रहणमनर्थकं किंकारणं तत्रादर्शनात् ग्रामेग्रामेकालापकंकाठकंचप्रोच्यतेनचतत्रप्रत्ययोदृश्यते ग्रंथेचदर्शनात् यत्रचदृश्यतेग्रंथःसम्भवतितत्रकृतेग्रंथइत्येवसिद्धं छंदोर्थंतर्हीदंवक्तव्यं नहिछंदांसिक्रियंते।नित्यानिछंदांसि छंदोर्थमितिचेत्तुल्यं छंदोर्थमपितिचेत्तुल्यमेतद्भवति ग्रामेग्रामेकाठकंकालापकंचप्रोच्यते तत्रादर्शनात् नचतत्रप्रत्ययोदृश्यतेयत्रदृश्यतेग्रंथःसम्भवति तत्रकृतेग्रंथइत्येवसिद्धं ननुचोक्तंनहिछंदांसिक्रियंते।नित्या।निछंदांसीति यद्यप्यर्थोनित्यः यात्वसौवर्णानुपूर्वीसाऽनित्यातद्भेदाच्चैतद्भवति काठकंकालापकंमौदकंपैप्पलादकमिति नतर्हीदानीमिदंवक्तव्यं।वक्तव्यंचकिं प्रयोजनंयत्तेनप्रोक्तंनचतेनकृतंमाथुरीवृत्तिः यदितर्ह्यस्यनिबंधनमस्ति[illegible] इदमेववक्तव्यंतन्नवक्तव्यं तदप्यवश्यंवक्तव्यं

॥ यत्तेनकृतंनचप्रोक्तंवाररुचंकाव्यं जालूकाःश्लोकाः॥ ॥

ततश्चकठादयोवेदानुपूर्व्याःकर्त्तारएवनतुस्थितायाएवसुशर्मादिवत्प्र वक्तारः ततश्चछंदस्यपिकृतेग्रंथइत्येवसिद्धःप्रत्ययइतिभावः माथुरीति माथुरेणप्रथमतःप्रकाशितेत्यर्थः कलापिनोणिसस्यग्रहणसाधि कं।विधानार्थत्वाद्दृष्टादप्यत्राणभवति।द्विविधंचेहप्रोक्तंगृह्यते।परकृतंस्वकृतंवायत्प्रकाशितंतेनप्रोक्ताधिकारएववृकठादिभ्योवक्ष्यमाणप्रत्ययविधानं॥

एम०
१०१

=ननुकठादिभ्यःप्रोक्ताधिकारेप्रत्ययविधानंव्यर्थं।तथयत्प्रोक्तंनचतेनकृतमित्यर्थबाधापत्तआह।द्वीति।१= प्रथमतइति।सुशर्मणातुकाठकंप्रथमंनप्रकाशितमितितत्रप्रत्ययः।२=

=ननुमाथुरहृदयकेनभावमतआह।कलापिनइति।२=

=वर्णानुपूर्व्यानित्यत्वेनतः=
=आह।तद्भेदादिति।२=

×कलापी×२

कलापि प्रत्ययस्य कारिग्रहणमिति करोतेः क्रियासामान्यवाचित्वात् सामान्यस्य सर्वविशेषेषु समवायादध्ययनमिह करणं गम्यते शिष्यशिष्याणामपि शिष्यव
द्व्यवहारदर्शनात् तत्कार्तिकारम्भः कलापिखाडायनग्रहणमिति वैशम्पायनान्तेवासी कलापी अन्तेवासिनो वैशम्पायनान्तेवासिनस्तस्मिन्नोपि हेतुः ८ यच्च कलापिग्रहणं प्रत्यय
कारिग्रहणे लिङ्गं। तथा वैशम्पायनान्तेवासी कठः कठान्तेवासी खाडायनो वैशम्पायनान्तेवासी भवत्येवेति तिनोपि हेतुः शौनकादिषु लिस्यर्थं खाडायनग्रहणं साक्षा

×स्यंतेवासि×२

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च प्रत्ययकारिग्रहणं कर्तव्यं अन्तेवास्यन्तेवासिभ्यो मा भूदिति तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं कलापिखाडायन
ग्रहणं ज्ञापकं वैशम्पायनान्तेवासिषु प्रत्यय कारिग्रहणस्य यदयं कलापिखाडायनग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवती
ति कथं कृत्वा ज्ञापकं वैशम्पायनान्तेवासी कठः कठान्तेवासी खाडायनः वैशम्पायनान्तेवासी कलापी। यद्यन्तेवास्यन्तेवासिभ्योपि स्यात् कला
पिखाडायनग्रहणमनर्थकं स्यात्। पश्यति त्वाचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवतीति ततः कलापिखाडायनग्रहणं करोति छन्दोग्रहणं चे
तरथा ह्यतिप्रसङ्गः छन्दोग्रहणं च कर्तव्यं इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः स्यात्। इहापि प्रसज्येत। तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका
इति। पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वात् पुराणप्रोक्तेष्विति याज्ञ
वल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि सौलभानि इति किं कारणं तुल्यकालत्वात् एतान्यपि तुल्यकालानीति॥०॥

छिष्यग्रहणे लिङ्गमिस्यर्थः तित्तिरिणेति छन्दोभावेयथाणन भवतित याछन्दो ब्राह्मणानी स्यन्नोक्तं पुराण तुल्यकालत्वादिति। शौनाद्यायनादिप्रोक्तैर्ब्राह्मणै
रेककालत्वादित्यर्थः॥ "ग्री " =अनभिधानादिति॥ " "
=येषु ब्राह्मणेषु तिनिर्दिष्यते तेनैव तानि तुल्यकालानीत्येतान्यपि पुराणप्रोक्तानीति भावः॥१=

कृते योगविभाग इति संज्ञायां कुलालादिभ्यो वुञ् इति सूत्रे विभक्तिः सप्तम्यर्थः भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकं तस्येदं इत्यत्र इति इदंशब्दाद्यो र्थः प्रतीयते तस्मिन्नेव प्रत्ययप्रसंग इत्यर्थः सिद्धं तु षष्ठी येन संबंधिना योगे षष्ठी विधीयते तस्मिन् प्रत्यय इत्यर्थः सर्वत्र इति पाणिनीये कात्यायनीये च न्यास इत्य

=अयंपार्थमेतत्॥१=

कृते ग्रंथे कृते ग्रंथे मक्षिकादिभ्यो ऽण् कृते ग्रंथ इत्यत्र मक्षिकादिभ्यो ऽण् वक्तव्यः मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं तद्विशेषेभ्यश्च तद्विशेषेभ्य श्चाण् वक्तव्यः सरघाभिः कृतं सारघं गार्मुत्पौत्तिकं सततं हि वक्तव्यो न वक्तव्यः योगविभागात् सिद्धं योगविभागः करिष्यते। कृते ग्रंथे। ततः सं ज्ञायां संज्ञायां न कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति सरघाभिः कृतं सारघं गार्मुत्पौत्तिकं ततः कुलालादिभ्यो वुञ् संज्ञा यामित्येव इति श्रीमद्भगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकं॥ तस्येदं तस्येदमित्यसन्नि हितेः प्राप्तिः तस्येदमित्यसन्निहिते ऽप्राप्तिः किं कारणं इदमः प्रत्यक्षवाचित्वात् इदमित्येतत्प्रत्यक्षे वर्तते तेनेहैव स्यात् तस्येदमिति न स्यात् तस्य तदित्यत्र न स्यात् सिद्धं तु यद्योगा षष्ठी तत्र सिद्धमेतत् कथं यद्योगा षष्ठी वर्तते तत्रेति वक्तव्यं अनंतरादिषु च प्रतिषेधः अनं तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः तस्यानंतरं तस्य समीप इति किं यद्योगा षष्ठी वर्तते इत्यतो ऽनंतरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः नेत्याह सर्वेषामनं तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः सिद्धं तु परिगणनात् सिद्धमेतत् कथं परिगणनं क्रियते स्वग्रामजनपदमनुष्येभ्यः स्वग्रामजनपदमनुष्येभ्य इति वक्तव्यं ग्रामस्य घोषः माथुरः जनपद आंगकः वांगकः मनुष्य दैवदत्तः या

=अर्थः पाणिनीयन्यासे पि देवदत्तस्येदमनंतरमिति प्रत्ययप्रसंगः सिद्ध

स्विति असंनिहिते प्रत्ययविधानमनंतरादिषु चाप्राप्तिरित्यर्थः स्व इति तेनात्मीयज्ञातिधनेष्वेव प्रत्यया भवंति न त्वनंतरादिषु॥ श्री ॥ ॥

=ग्रामादिभ्य इत्यर्थः॥१=

=...समते साधारणे तेषमसन्निहिते प्राप्तिरित्यत आद्येन सिद्धं तिसनेन परिहृत्य द्वितीयेन सिद्धं तिसनेनानंतरादिषु प्रतिषेधः ... इति:॥१=

=हजवस्यायां।२=

=कृतिविग्रहविशेषोयमनलुतसंज्ञकः।२=

पत्न्याद्यास्ये इति पत्न्याध्वर्युपरिषदस्ये सत्रापमर्षे निर्देशः । पत्न्यादितिरथ्या यत्पत्न्यदर्वोदग्नित्रेतयोर्योगयोरर्थे निर्देशः सौवहित्रमिति तत्र दर्वेत्रासिद्धमिति ठत्वा
दीनामिदिकर्तव्ये सिद्धत्वात् चिदिरूपं आग्नीध्रमिति अग्निमिंध इति क्विप् अंतर्भावितण्यर्थत्वादिंधिस्सकर्मकः होताग्नीदुच्यते तस्य शरणमाग्नीध्रं भ
सेत्यया परसंज्ञाया बाधनाजत्त्वाभावः चरणादिति गोत्रचरणादिसत्रापमर्षे निर्देशः एकशेषनिर्देशा इति स्यादीनि सर्वैर्निर्देसमिति एकशेषः स्यादीनां पद्य

पत्न्याद्यास्ये पत्न्याद्यास्य इति वक्तव्यं आग्नंध्रं औष्ट्रं गार्द्दभं रथाद्यांगे रथाद्यांग इति वक्तव्यं आग्नरथं गार्द्दभरथं औष्ट्ररथं वहेस्तुरणिश्च वहे
स्तुरणचेतुक्तव्यः संबोढुः स्वसांवहित्रं आग्नीधः शरणे रंभं च आग्नीधः शरणे रञ्ञ्रत्ययो भसंज्ञा च वक्तव्या आग्नीधः शरणं आग्नीध्रं समिधा
माधानेषेण्यण्वक्तव्यः समिधामाधानो मंत्रः सामिधेन्यो मंत्रः सामधेनी ऋक् चरणाद्धर्माम्नाययोः चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यं क
ठानां धर्म आम्नायो वा काठकं पैप्पलादकं तत्र हि देवदुव क्तव्यं सत्रं च भिद्यते यथान्यासमेवास्तु नेतुचोक्तं तस्येदमित्यसन्निहिते आप्रिरिति
किं इदमपि भवान्नस्य यार्थमेवोपात्तमतेन पुनः प्रकृत्यर्थमपि यथैव हि इदमिति तत्रास्य स्वेवर्त्तते एवं तदिति तत्सरोक्षे वर्त्तते । तेन इहैव स्यात्तस्ये
दमिति अस्य अमुष्य इस्तत्र न स्यात् अस्त्वत्र विशेषः एकशेषनिर्देशोत्र भविष्यति तस्य च अस्य च अमुष्य च तस्येति इहापि तर्ह्येकशेषनिर्दे
शो भविष्यति इन्द्वाद्वन्द्वे रमैथुनिकयोः वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः दैवासुरं राक्षोऽसुरं ॥ ॥

तपरं तत्त्वविष्यतः इत्युक्तं पूर्वशेषदर्शनाच्चेत्युक्तमिति पूर्वे स्यापितरः शेषः सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य एकवचनं विभक्त्यंतानां चैकशेषः एकशेषद्वारेणैवेतत्प्रतिपादयति
षष्ठ्यंतमात्रं प्रकृतित्वेन विवक्षितं तत्प्रतियोगिमात्रं च प्रत्ययार्थत्वेन प्रत्ययपरं लिंगसंख्याप्रत्यक्षपरोक्षादिकं तदविवक्षितं ॥ ॥ ॥

=अनंतरमिति शेषः।२=

=निर्देशस्य सौत्रत्वमावश्यकमित्याह विभक्तीति तेषामेकशेषस्य सत्त्वानास्त्वात्वादेकशेषोत्र सौत्रः।२=

×इदं च तदादस्य इदमित्येव पदस्युच्यते अनंतरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्य ... रादिषु त्यादिर्न भविष्यति ×३

=एवं च परिगणनमपि न कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति।१=

भा०कै०४ संघाङ्कघोषग्रहणमिति तेन घोषेऽपि प्रत्ययं सिध्यति वैषम्याच्च यथासंख्यं न भवति लिंगेति लिंगविहितप्रत्ययो लिंगशब्देनोच्यते रैवति अपाणिनीयं सूत्रेषु पाठ इ
१०३ साह कौपिंजलेति गोत्रवुञ्चि प्राप्ते णविधिः अस्मादेव निपातनादपत्यार्थे कुपिंजलहस्तिपाद शब्दाभ्यां मण् पादस्य पत् भावश्च। गोत्राधिकारात् गोत्रप्रत्ययान्तादिदं

संघांकलक्षणेषु संघादिषु घोषग्रहणं कर्त्तव्यं गार्गो घोषः वात्सो घोषः किमर्थो णकारः वृद्ध्यर्थः ञ्णितो निवृद्धिर्यथा स्यात् संघादिषु प्रत्य
यस्य णित्करणानर्थक्यं स्त्रीत्वात्प्रातिपदिकस्य। संघादिषु प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकं। किं कारणं। वद्धृत्वात्प्रातिपदिकस्य वद्धमेतत् प्रातिपदिकं
लिंग पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु णकारः कर्त्तव्यः लिंगार्थं वैदी पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं वैदी स्थूणाऽस्य वैदीस्थूणः वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रि
प्रतिषेधो यथा स्यात्। रैवतिकादिभ्यश्छः कौपिंजलहास्तिपदादण् कौपिंजलहास्तिपदाद एव कर्त्तव्यः कौपिंजलः हास्तिपदः आथर्वणिकस्येक
लोपश्च। आथर्वणिकस्येकलोपश्च एव कर्त्तव्यः आथर्वणो धर्मः आथर्वण आम्नायः इदमाथर्वणार्थमाथर्वणिकार्थं च चतुर्थग्रहणं क्रियते।
वसन्तादिषु आथर्वणशब्दः आथर्वणशब्दश्च पठ्यते षष्ठ्या यत्प्रकृतिभावार्थं ग्रहणं क्रियते इदं चतुर्थमिकलोपार्थं द्वितीयग्रहणं शाक्यमकर्त्तुं कथ्यते
नेमोक्त मिति प्रकृत्यकृषिभ्यो लुग्वक्तव्यः वसिष्ठोऽनुवाको विश्वामित्रोऽनुवाक इत्येवमर्थं ततो वक्तव्यं आथर्वणो वेत्तीति तेन प्रोक्तमथर्वा इत्या
थर्वणा इति च। अथ वसन्तादिष्वाथर्वणशब्दः पठितव्यः न तेनेवार्थः प्रकृतिभावार्थे न। नापि इकलोपार्थे न पठ्यते वसन्तादिष्वाथर्वणशब्दः पठ्यते

=संघोङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण्णिति नियमस्तु न अस्मादेव प्रयोगात् १= ॥ अथर्वाणमधीते आथर्वणिक इति न सिध्यति॥ ॥ ॥ ॥

विधानं आथर्वणिक स्य एव कर्त्तव्य इति कौपिंजलहास्तिपदादणिसूत्रमपाणिनीयत्वात् ऋषिभ्यो लुगिति वसिष्ठादिशब्दसिद्ध्ये अवश्यं वक्तव्यो लुक् नन्वस
सत्विन सूत्रे आथर्वणिकानां धर्म आम्नायो वेत्यर्थे आथर्वणशब्देन सिध्यतीत्याह ॥ ॥ ॥ ॥

=वार्त्तिकस्यास्य सूत्रेनुवृत्तिर्दुर्लभेत्यत आह-कौपीति-इदम् पिवार्त्तिकमितिहदयम्।२=

तत्रेति यदेवाथर्वणप्रोक्तमाथर्वणं शास्त्रं तदेवाथर्वणिका नामाम्नायो न तु तेषामाम्नायांतरमाथर्वणशब्दवाच्यं धर्मस्त्वाथर्वणशब्देनाभिधास्यते नन्वेदानीमिति चरणात् धर्माम्नाययोरितिवचनादर्थांतरे प्रसंगाभावादिसर्थे तस्य विकारः श्रौषिकनिवृत्त्यर्थमिति विकारावयवयोर्मा भूवन्निसेवमर्थं तस्य ग्रहणमिसर्थः कथं चेति किमधिकारात् प्राप्नुवंति अथ तस्येदमितिवचनात् यद्यधिकारात् प्राप्नानां तस्य ग्रहणेन निवृत्तिः क्रियते तदा पुनरपि तस्येदमित्यनेन प्राप्नुवंति अथ तत्

=आम्नायवदितिचार्थप्रोक्तप्रत्ययांताथर्वण शब्दस्तादर्थ्यबोधकत्वं तथार्थवणिक शब्दस्यार्थाणाम्प्रस्यय...

नैष दोषः इहास्माभिर्द्वेधा ह्युत्पाद्यं। अथर्वाणमधीते आथर्वणमधीते आथर्वणिक इति। तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति। अथ विकल्पन्यायेन। तद्यथाऽऽदेवेमौ समिति विग्रहः अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति। तत्रापि संबंधमात्रे कर्तव्यं आथर्वणिकानामिदमिति नचेदानीमन्यदाथर्वणिकानां स्वं भवितुमर्हति अन्यदतो धर्मो वा आम्नायो वा तस्य विकारः तस्येदमेवमाथर्वणमधीत इति विग्रह आथर्वणिक इति भविष्यति अथर्वाणमधीत इति विग्रहस्य वाक्यमेव ... तिवर्त्तमानेपुनस्तस्य ग्रहणं किमर्थम् तस्य प्रकरणे तस्य पुनर्वचनं श्रौषिकनिवृत्त्यर्थं तस्य प्रकरणे तस्येति पुनर्वचनं क्रियते श्रौषिकनिवृत्त्यर्थम् श्रौषिका निवर्त्तन्ते कथं च प्राप्नुवंति तस्येदंवचनात्प्रसंगः तस्येदं विशेषा ह्येते अपत्यं समूहो विकारो निवास इति॥ ॥

=निवृत्तिः॥

स्येदमित्यनेन प्राप्तानां तस्य ग्रहणेन निवृत्तिः क्रियते तदा सौनोपपद्यते उत्तरार्थत्वादस्य योगस्य तत्रैव चरितार्थत्वादिति प्रश्नः तस्येदंवचनादिति तस्य ग्रहणं घादिसंबंधस्य तस्य ग्रहणस्य निवर्त्तकं घादीनपि निवर्त्तयति तन्निवर्त्तनसामर्थ्यात् तस्येदमित्यनेनापि विकारावयवयोर्घादयो न भवंति अन्यथा तन्निवर्त्तनमनर्थकं स्यादिसर्थः प्राग्दीव्यत इत्यवधिविशेषाश्रयेणात्वणादीनामधिकारात् अणादयः इहसंबध्यंत इति विपर्ययो न चोदनीयः घादयोनुवर्त्तंतां अणादयो मानुवृतन्निति॥ ॥ ॥

=अथवा तस्य विकार इति विकारे पुनस्तत्र चरितार्थं ...=

घादी ३

भा०कै०४
१०४

किमर्थमिति सर्वेष्वेव सूत्रेष्वाक्षेपः बाधनार्थमिति तस्येदमित्यत्राणादयो घादयश्चाणाद्यपवादा विहिताः तत्र विकारावयवयोरणादय एव यथा स्युः न त्वपवादा घा
दयो माभूवन्नित्येवमर्थमिदमुच्यते येनेति अण इत्यर्थः कथं पुनरिति तस्येदमित्यस्मात् तस्य विकार इत्यस्य पृथग्निर्देशादनेन विधीयमानोऽणः प्रत्ययोऽशैषिकः
कथं विकारे प्राप्तान् बाधत इति प्रश्नः उत्सर्ग इति असत्यस्मिन् पृथक्सूत्रे विकारोऽपि तस्येदमित्यत्रान्तर्भावाच्छेषो भवतीति घादयः प्राप्नुवन्ति उत्सर्गत्वे वि
कारस्य प्रकृतिविशेषसंबंधात् सति हि योगविभागे विल्वादिभ्योऽण् विकार इति वक्तव्यं तत्र प्रकृतिविशेषसंबंध एव विकार उपयुक्तत्वादशेषः स्यात् प्रकृ
तिमात्रसंबंधस्त्वनुपयोगाच्छेष एव स्यात् सति तु योगविभागे विकारस्याविधावुपयोगादशेषत्वात् घादीनामप्राप्तिः अप्राप्तमनुमानमेव बाध्यं इति

किमर्थमिदमुच्यते बाधनार्थं कृतं भवेत् येतस्य बाधकास्तद्बाधनार्थं कथं पुनरशैषिकः शैषिकं बाधते उत्सर्गः शेष एवासौ योऽप्युत्सर्
गः सोऽपि शेष एव के पुनः शैषिकाणां विकारावयवयोः प्राप्नुवन्ति यावता सर्वे मद्यापवादैर्व्याप्तं इह न किंचिदुच्यते हलसीराट्ठगिति कथं पु
नरिच्छतापवादः प्राप्नुवंश्छक्यो बाधितुं तस्यग्रहणसामर्थ्यात् किमिदं भवानध्याहरति तस्यग्रहणस्यैव प्रयोजनमाह न पुनः सर्वेष्वेव
योगेष्वनवकाशमुत्तरार्थोऽयं निर्देशः कर्तव्यः तस्मादर्थे विभक्तिरपि तर्ह्येवं वश्यमुत्तरार्था निर्देष्टव्या॥ ॥ ॥ ॥

भाष्ये के पुनरिति शैषिकाणामिति निर्धारणे षष्ठी अपवादैरिति वक्ष्यमाणैरणादिभिरित्यर्थः हलसीरादिति हलशब्दो न द्विविषयस्यानिसं तस्येत्याद्युदात्तः सीरशब्दो
पिक्रन्नन्तोनित्वात् ततश्चैताभ्यां विकारे न कश्चिदत्रापवादोऽस्तीति ठक् वाधित्वाणेवं भवेतिहाल्लं सैर इति कथं पुनरिति हलसीराट्ठगित्यस्य यमाण एवापवादः कथमसौ
वश्यकोऽवाधितुं योगस्तूत्तरार्थ एव स्यादिति प्रश्नः तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति बाधनार्थाद्रणः पुनर्विधानादित्यर्थः तस्यग्रहणमेवानन्यार्थमिति तत्सामर्थ्या
दित्युक्तं इदमर्थाद्विकारस्योत्सर्गो बाधकबाधनार्थ एवेत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

प्रम०
१०४

=नन्वारंभसामर्थ्यादेव बाधो भविष्यतीत्यत आह योगस्त्विति॥२॥ = ननु संपूर्णस्य सूत्रसामर्थ्य [illegible] भावः अर्थनिर्देशस्तूत्तरार्थ इति बोध्यं तत्फलितमाह दृश्यते आदि॥१॥

=एतेन मयडुत्सर्ग इत्यत्र षष्ठी न लुप्यत इत्युक्तं ॥३॥= ननु नित्यं वृद्धेति मयट् पश्चादपवादत्वात् संभवात् कथमुत्सर्गत्वमत आह । अप्राणीति । शैषिकाणां मे तयोरर्थयोः प्राप्तेरिति भावः ॥३॥=

अवयवे चेति ॥१

नवेति घ्रादीनां प्राधान्यात्तस्य ग्रहणो गुणे प्राप्ते अनेन निवर्त्तमानेऽपि निवृत्तिर्न शक्यते प्रतिपादयितुं नहि गुणानुयायि प्रधानं भवति । अवयवे चेति घ्रादीनां निवृत्तत्वादप्राण्यो-
षधिवृक्षेभ्यो प्रसंग इत्यर्थः । पाटलिपुत्रका इति पाटलिपुत्रस्यावयवा इति तस्येदमित्यत्रार्थे रोपधेतोः प्राचामिति वुञ् मयडुत्सर्गादिति मयडुत्सर्गः शैषिके-
षु निवृत्तेषु सामान्येन विधानमित्यर्थः । अश्मन् एवं वृद्धाच्छेति संबद्धेति मयडारंभात् । अनुवृत्तादेरित्ययमत्र अवृद्धेषु वृद्धतार्थस्तत्वाविशेषादत्र मयटो-

=बाध्यसामान्यचिंतायेत्यर्थः ॥३॥=

प्रकृता समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते तस्येदमिति नवा संप्रत्ययः । नवा संप्रत्यय इत्यतः सूत्रेण शैषिकाणां निवृत्तेः । नहि काकोवाशपत इत्ये-
वमधिकारा निवर्त्तन्ते यदि त्वल्पविविकारावयवयोः शैषिका नेष्यन्ते महता सूत्रेणानिवृत्तिर्वैकल्प्या अवयवे चाप्राण्योषधिवृक्षेभ्यो ॥
निवृत्तिः अवयवे अप्राण्योषधिवृक्षेभ्यो ॥ निवृत्तिरिशात तत्र च निवृत्तिः प्राप्नोति पाटलिपुत्रकाः प्रासादाः पाटलिपुत्रकाः प्राकारा इति
अणमयटोर्विप्रतिषेधानुपपत्तिर्मयडुत्सर्गात् अणमयटोर्विप्रतिषेधो नोपपद्यते पठिष्यति हि विप्रतिषेधं अणो वृद्धा-
न्मयडिति [illegible] किं कारणं म-
यडुत्सर्गात् निवृत्तेषु हि शैषिकेषु वृद्धान्मयडुत्सर्गः तस्याणपवादः उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः अनुवृत्तौ हि छोत्स-
र्गापवादविप्रतिषेधान्मयट् अनुवर्त्तमानेषु हि शैषिकेषु वृद्धाच्छ उत्सर्गः तस्याणमयटावपवादौ अपवादविप्रतिषेधान्मयड् विप्र
कोपधाच्चेत्ययमपवादोऽणिति शाक्रमयमित्यत्र मयणन लभ्यत इत्यर्थः । अपवादविप्रतिषेधादिति शाकशब्दाच्छापवादयोरणमयटोः परत्वान्मयट् सि-
द्ध इत्यर्थः इदानीं भाष्यकारः सूत्रेणैव शेषसिद्धिं प्रतिपादयितुमाह ॥ ॥७॥ ॥ श्री ॥

=एवं चापवादत्वेन समत्वाद्विप्रतिषेधोपपत्तिरित्यर्थः ॥९॥=

मो०कौ०४
१०५

यत्तावदिति इममिति घादीनामिह निवृत्तत्वादयमण् निरपवादः घाद्यनुवृत्तौ हि योगविभागेन यत्नः स्यात् तस्येदमित्यनेनैव विकारेऽप्यण् घादीनां घादीनां च सिद्धत्वात् तत्रेति यथा हलसीरात् ठगिसत्तिप्राप्ते ठग्विधीयमानो द्वितीयो भवति तमपवादत्वादयमण् बाधते तृतीयकृत्प्राप्तः येत्ततीया इति तृतीयस्थानप्राप्तत्वादस्याण् स्तत्स्यकृत्स्यत्वात् परत्वात् बाध्याः यथा हजीनां विकार इति तस्येदमित्यण् प्रथमः अवृद्धादपीति वुञ् द्वितीयः मयड्वैतयोः कन्तितित् तृतीयोनेन बाध्यते वाजइति इजि शवृत्सप्रि ट् तत्रेषु विकल्पेनानोत्सर्गत्वविधानात् पक्षे आद्युदात्तत्वादण् पक्षेनुदात्तादेश्चेत्यञ् येच तुर्या इति यथा त्रिगर्तानां विकार इत्रैगर्त इति त्रिग

यत्तावदुच्यते नवासंप्रत्ययइत्यता सूत्रेण शैषिकाणां निवृत्तेरिति संप्रत्ययएव नस्यात्तावदुत्सर्गः सिद्धोऽणस्तस्येदमित्येव सोऽयं पुनस्तस्य ग्रहणेन तस्य सापवादस्याणः प्रसंगे इमं निरपवादकमणं प्रतिपादयति तत्र ये तावद्द्वितीयास्तान् प्राप्तत्वात् बाधिष्यते येत्ततीयास्तान् परत्वात् येच तुर्यास्तत्रके चित्सुरस्ताद् पवादाद्ञनेत अणिविधीन्बाधंते इसेव मिमं न बाधिष्यंते केचिन्मध्ये पवादाः पूर्वान् विधीन्बाधंत इति एतावंत श्चैवतेस्युः यदुत द्वितीयास्तृतीयाश्चतुर्थावा पंचमानषष्ठाः॥ ॥ ॥ ॥

तेन शास्त्रेबहुव्रीहिः पूर्वेपरप्रकृतिस्वदेशांतोदात्तः। अत्राण् प्रथमः जनपदलक्षणो वुञ् द्वितीयः गर्त्तोत्तरपदलक्षणः छस्तृतीयः॥ तद्वृद्धियहणाविहितो वुञ् चतुर्थः केचिन्मध्य इति यथा रंकूणां विकारो रांकवइति अत्राण् प्रथमः तदपवादयोरहृद्धादपीति अत्रो ठञ्जितिवुञ् ठञ् स्तत्स्यकृत्स्ययोरन्यतरो द्वितीयः ततः कोपधादिति बाकछीणस्तृतीयः मनुष्यतस्य योर्वुञ् इति च तुर्थः पूर्वमेवाणं बाधते ततविकाराणं बाधते तेनैव तत्परत्वाद्वुञ् बाध्यते। ततः उरज्जिसत्ति प्राप्ते कोपधाच्चेत्यण् प्रतिप्रसूयते नपंचमा इति शैषिका इति शेषः। अत्र यथा प्राकृषो विकारः प्राकृणमय इति मयडेस्य वा अत्राण् प्रथमः तदपवादः कोत्ताद्रुञितिद्वि
तीयः ऋत्वणस्तृतीयः प्राकृषणमय इति च तुर्थः विकाराणपंचमः नित्यंवृद्धेति मयट् षष्ठो भवति॥ ॥

एम०
१०५

दिपाठाधा२

यदपीति 'अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्य' इति प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानोऽण् तस्मादेव शेषिकाणां बाधको न तु प्रकृत्यंतराणां स्वयमेवाभावादित्यर्थः 'अन्नमिति' ञ्यरअन्न-
नुदात्तादेश्चेति सूत्रद्वयविहितं क्रोपधाच्चेत्यणा बाधिष्यते न तु मयटं मयटैव तु परत्वादणा बाधि इत्यर्थः 'अवयवे' कृतनिर्देशो ह्येतावितिं यद्यपि शेषिकनिवृत्त

×वृक्षेभ्यो निवृत्तिरिति प्राण्योषधि×१

यदप्युच्यते अवयवे चा प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिरुच्यते तत्र कः प्रसंगो यदप्राण्योषधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिः स्यात् यदप्युच्यते प्राण्यप्रयो
श्च विप्रतिषेधानुपपत्तिर्मयडुत्सर्गादिति माभूद्विप्रतिषेधः पुरस्तादपवादाः इति न तराणि विधीन्बाधंत इत्येवमणाऽनं बाधिष्यते मयटं न
बाधिष्यते अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्य किमर्थं विकारावयवयोर्युगपदधिकारः विकारावयवयोः कृत्स्नमुक्तं तत्र तावदुक्तं भक्ष्या
च्छादनयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः कृतनिर्देशौ हि तावितिं इहापि विकारावयवयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः कृतनिर्दे
शौ ह्येतावयौतस्येदमिति बिल्वादिभ्योऽण् किमर्थं बिल्वादिषु गवीधुकाशब्दः पठ्यते नकोपधादणित्येव सिद्धं बिल्वादिषु गवीधुकाग्रह
णं मयट्प्रतिषेधार्थं बिल्वादिषु गवीधुकाग्रहणं क्रियते मयट्प्रतिषेधार्थं मयड्मा भूदिति अनुदात्तादेश्च अनुदात्तादेरञो विधान
आद्युदात्तात्ङीष उपसंख्यानं अनुदात्तादेरञो विधाने आद्युदात्तात्ङीष उपसंख्यानं कर्तव्यं कुवली कौवलं बदरीवादरं ननु हि वक्तव्यं

=मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोरिति प्राप्तस्यापवादत्वप्रकृतिकङीबंतादित्यर्थः ॥१२ १ नवक्तव्यं विनिघातेऽनुदात्तादेरित्येव सिद्धं न सिध्यति किं कारणं ॥ ॥

यत्तमुक्तं तथापि तदन्तेपेक्ष्यक्व चिन्नावदारणात्यस्मिन्द्रदाः भाष्य नेमान्निकमिसादावित्यमिसंबंधायेत उक्तं 'अनु' कुवलीति' कुवलबदरशब्दौ ग्रामादीनां चेत्याद्यु
दात्तौ ताभ्यां गौरादित्वात् ङीष् ॥ श्री ॥७॥ ॥७॥ ॥

=तदन्तेपेक्षेति यथासामान्यविधाने विस्वमेलादिषु वृक्ष्या अभिधानकृत्लिकान्यानभिधानादेवपादानां विकारावयवयोरनावइतिनरनपेक्षेतिभावः ॥१२

परस्येति अनुदात्तं पदमेकवर्ज्जमिति वचनादिह चानुदात्तादिग्रहणस्य ङ्याप्प्रातिपदिकविशेषणत्वात् पयोक्तं ह्रस्वान्तह्रस्वावर्णस्वरव्यञ्जनलक्षणो च प्रत्य
यविधौ तदन्तप्रत्ययार्थमिति नचेति विभक्त्युपसंज्ञो सत्यामवन्तस्यानुदात्तादित्वमभ्युपगतेन च ह्रस्वान्ते ङे तदनेन विरोधः समर्थावयवस्य ङ्याप्प्रातिपदिकस्य
ह्रस्वादिविशेषणत्वेनाश्रयणात् एतद्धीति सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वात् प्रातिपदिकयोस्तु धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वं। सर्वशब्दस्य सर्वस्य सुपीति

पदस्याद्यनुदात्तादित्वं पदस्य हि विनिघातः स चान्तं च पदं ङ्याप्प्रातिपदिकाच्च प्रत्ययो विधीयते नवा समर्थस्यानुदात्तादित्वात् नवा
कर्त्तव्यं किंकारणं समर्थस्यानुदात्तादित्वात् समर्थमनुदात्तादित्वेन विशेषयिष्यामः नैवं शक्यं इह च प्रसज्येत वाचो विकारस्त्वचो वि
कार इसेत द्धि समर्थमनुदात्तादि इह च न स्यात् सर्वेषां विकार इति तस्मान्नैवं शक्यं न चेदेवमुपसंख्यानं कर्त्तव्यं नकर्त्तव्यं आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापय
ति यावत्सेव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्सेव पूर्वस्य विनिघात इति। यदयं भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दस्य पाठं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकं भि
क्षादिषु गर्भिणीशब्दस्य पाठ एतत्प्रयोजनमनुदात्तादिलक्षणो मा भूदिति यदि च पदस्य विनिघातः गर्भशब्दोयमाद्युदात्तः तस्मादिन्नन्ता
यः प्रत्ययः प्राप्नोति सतावत्स्यात् तस्मिन्नवस्थिते विनिघातः तत्र कोनुदात्तादिलक्षणस्यावकाशः प्रसंगः। पश्यति त्वाचार्यः। यावत्सेव द्विती
यस्वरस्य प्रादुर्भावः तावत्सेव पूर्वस्य निघात इति अतो भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दं पठति पदग्रहणं किमर्थं पदग्रहणं परिमाणार्थं पदग्रह
णं क्रियते परिमाणार्थं वा कस्य मा भूत् अनुदात्तं पदमेकवर्ज्जमिति॥ ५
सुप्याद्युदात्तः। केवलस्तत्वयमुणादिष्वन्तोदात्तो निपातितः इस नुदात्तादिः। तस्माद्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागनुदात्तादित्वमाश्रयणीयं पूर्वस्य निघात इति प्रागप्यव
स्थितं तस्य निघात इत्यर्थः गर्भशब्द इति अग्निग्रहणं मन्त्रित प्रत्ययस्य नित्वात् पदग्रहणमिति यस्य पदत्वं भविष्यति तस्यैवैकवर्ज्जमनुदात्तत्वं यथा स्यात्।

=पदेवेत्यर्थः।४=
=सामर्थिकेनानुदात्तादेरनिष्टेन·३
=तस्मिन्निति·पूर्वमवस्थितो हि यः पदत्वप्रयोजकः स प्रत्ययस्तावत्प्रथमं ततो निघात इति सुसत्तेः सर्वस्य नित्यानुदा=
=त्तादित्वाभावान्नोपादिति इत्यर्थः।=२=
=अन्त्याद्युदात्तादिविषये परस्यापि निघातदर्शनात्सर्वस्य निघात इत्युक्तमत आह·प्रागिति·३=

=नन्वसंभाएयोरवधिहृतातामवाद्धिंत्स मिदमिति तिनन्नः आणितारोपेणरक्षनेहिलाभयात् २=

मयट् किमर्थमिति विकारावयवयोः प्रकृतत्वादेवेति भावः मयडिति एतयोरिति तस्मिन्सति पुनर्विधानं मयटो भवति तच्चापवादविषयेऽपि मा भूदित्यर्थं संपद्यते योगयो
र्द्वैति योगयोः प्रत्यययोर्वा विषये मयडित्यर्थः नित्यस्तु तत्र स्यात् तयोर्विकारावयवयोर्नित्यं प्रत्ययः तदन्तात् विकारावयवयोरेव नान्यत्र भवतीति सूत्रार्थः किमर्थमिति
सूत्रान्तरेणापि सूत्रे सिद्धिं मत्वा प्रश्नः विकारावयवयोरिति कपोतस्य विकारोऽयत् मांसं कापोतं तस्यापि विकारे सोऽभवति कपोतावयवस्य सक्थ्यादेः कापोतस्यावय

=पत्येषऽहन्निरितियावत् तयोरुदाहरति बिल्वमयमित्यादि २ =योगयोरिति पलाशादिभ्यो वा शम्याष्ट्लञ् इत्यनयोः प्रत्यययोर्वेति अर्थः २=

मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः किमर्थं मयड्वैतयोरित्युच्यते मयड्वैतयोर्वचनमपवादविषये निवृत्त्यर्थं मयड्वैतयोरित्युच्यते अपवादवि
षये निवृत्तिर्यथा स्यात् बिल्वमयं बैल्वं एतयोरित्यर्थे निर्देशो द्रष्टव्यः तद् द्रष्टव्यं विजानीयात् योगयोर्वा प्रत्यययोर्वेति तत्राचार्यः सुहृद्भूत्वा
चष्टे एतयोरित्यर्थे निर्देश इति नित्यस्तु तत्र स्यात् [illegible]
[illegible] किमर्थमिदमुच्यते विकारावयवयोर्विकारावयवयुक्तत्वान्मयट् प्रतिषेधार्थं नित्यस्तु त

विकारावयव ८

त्रस्यादन्यो विधानं विकारो विकारेणायुज्यते अवयवेनावयवः विकारावयवयोर्युक्तत्वान्मयट् प्राप्नोति इष्यते चात्रैव स्यादिति तं चान्तरेण
यत्नं न सिध्यतीति मयट् प्रतिषेधार्थं नित्यस्तु तत्र स्यादन्यो विधानं एवमर्थमिदमुच्यते न वा दृष्टो ह्यवयवे समुदायशब्दो विकारे च प्रकृतिशब्दस्त
स्मान्मयड्भावः नैवैतत्प्रयोजनमस्ति किं कारणं दृष्टो ह्यवयवे समुदायशब्दः तद्यथा पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः तैलं भुक्तं घृतं भुक्तं शुक्लो
नीलः कृष्ण इति विकारे च प्रकृतिशब्दो दृश्यते तद्यथा शालीन्भुङ्क्ते मुद्गैः शालिविकारं मुद्गविकारैरिति तस्मान्मयड्भावः तस्मान्मयड
वान्यो भवतीति हृदत्वात् मयट् प्रसंगे तन्निवृत्त्यर्थमन्यविधानमित्यर्थः नवेति परा कपोतावयवस्य सक्थ्यादेरवयवो विवक्ष्यते तदा कपोतशब्दादेव सक्थ्या
द्यवयववृत्तेरन्यं भविष्यति कपोतविकारमांसवृत्तेस्तु कपोतशब्दात् मांसविकारे स इत्यर्थः ॥ ॥ ॥७॥ ॥

=निसंहृदेति २

तेनेति मयटः कापोतमयमिति विकारावयवयोः प्रयोगाभावादित्यर्थः तस्मादिति यद्यनभिधानं नाश्रीयते तदा त्रित इत्यतत् प्रत्ययादिति सूत्रमपनीयवै
ल्वमयादिनिवृत्त्यर्थं तत्प्रत्ययाल्लुगिति वक्तव्यं अन्यत्रेति गोश्च पुरीष इति विकारप्रत्ययस्य समर्थनते। यदा तु पुरीषं नावयवो न विकारः तदा गोर्मयट् त

= विकारावयवप्रत्ययान्तःकापोतपदः १ =

नैतद्विवदामहे अवयवे समुदायशब्दोस्ति। नास्तीति विकारे वा प्रकृतिशब्द इति किं तर्हि विकारावयवशब्दोप्यस्ति तत उत्पत्तिः प्रा
प्नोति। विकारावयवशब्दात्प्रसंग इति चेत् न तेनाभिधानात् विकारावयवशब्दात्प्रसंग इति चेत् तन्न किं कारणं तेनानभिधानात्
नहि विकारावयवशब्दादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात् अनभिधानात् उत्पत्तिर्न भविष्यति तच्चावश्यमनभिधानमा
श्रयितव्यं अभिधाने ह्यन्यतोपि मयट् प्रसंगः अभिधाने सत्यन्यतोपि मयट् प्रसज्येत बैल्वस्य विकार इति तस्मात्तत्प्रत्ययान्ता
ल्लुग्वचनं तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्वक्तव्यः यदि लुगुच्यते कथं गोमयं भस्म। द्रोणवपमानं। कापिस्थो रस इति अन्यत्र गोम
याद्रुवयात्फलाच्च लुग्वक्तव्यः इहतर्हि औष्ट्रकीत्र्यंत्रादितीकारो न प्राप्नोति॥ इष्टमेवैतत्संगृहीतं ॐ ष्ट्रिके त्येव भवितं

= कपित्थशब्दात्फले विकारे तिनस्य लु
= किलपाणितमध्योक्तत्वात्फलया
= चितो नुग्वक्तव्य देवि लक्ष्म ३ =

((त्यं इहहि सौनागाः पठंति वुञ्श्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोनन्तत्प्रसंग इति॥ " ॰

त्प्रत्यय एव न भवतीति लुकः प्रसंग एव नास्ति। द्रुवयशब्दो द्रोर्विकार इति मानेवय इति वयप्रत्ययान्त एतास्यामनुदात्तादिलक्षणो त्र औष्ट्रकीति हृद्रुलक्ष
णस्य मयटो लुकि कृते अंतत्वाभावादीकारप्रसंगः वुञ्छेति पाणिनीयलक्षणो दोषो द्रावनमेतत्र॥ " "

= चेतकं हीयेत्रियत्रौष्ट्रकं ३ =

पालाशीति पलाशस्य विकारः पलाशादिभ्यो वेति पक्षेऽनतः तद्धिकारे मयटोऽलुक्कीकाराद्यप्रसंगः याणिनी पलाशाणि लत्वे तादन्निसती कारः सिध्यति
काशकृत्स्नेनेति अणंतस्याद्रियामध्ये आमनुपसर्जनत्वादीकारप्रसंगः तस्मादिति यस्मात्तु क्रिपालाशीति न सिध्यति तस्मादनभिधानान्मयटोऽनुप
जिराग्रथितयाऽऽकेषांचिनुयंथः नैषदोषः अध्ये आमभिधेयायामणि ईकारेणाभवितव्यं यस्मादाध्ये आंकेनेतलुप्रसक्तः यश्च श्रूयते उत्पन्नस्तस्माद्रीका
रः अथवा पुनरस्तु न तेनानभिधानादिति अनेन यद्यपि काशकृत्स्नापरिहृता तथाप्यापिशलानपरिहृता भवति। पालाशपापिशलेन संवदे

इहतर्हि पालाशी समिदित्यनुपसर्जनलक्षण ईकारोऽनमाप्नोति माभूदेवं अत्र योऽनुपसर्जनमिति अन्तंतादनुपसर्जनादि
त्येवं भविष्यति नैवं शक्यं इहहि दोषः स्यात् काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीति अणंतादि
तीकारः प्रसज्येत तस्मादस्तु न तेनानभिधानादित्येव इहतर्हि कापोतो रस इति प्राणिप्रशृत्तो नोपपद्यते नैषदोषः इदं तावदयं प्र
ष्टव्यः अथ योऽसावाद्येः कपोतः सलोमकः सपक्षः न च संप्रति प्राणीति। कथं तत्र प्राणिशब्दो वर्तत इति अयमतमेतत्प्रकृत्यन्वया
"विकाराभवं नीति इहापि न दोषो भवति॥ ॥ ॥

नेतस्मादस्तु न तेनानभिधानादित्येषपाठो युक्तः इहतर्हीति उक्तं प्राणिमांसे प्राणिवाचिनः कपोतशब्दस्य वृत्तिः सत्संप्राणिवाचित्वाभा
वाद्रसे मांसविकारे कापोतशब्दो न सिध्यतीति चोद्यं कथं तत्रेति तत्रापि लोके कपोतशब्दो दृश्यत इति प्रश्नः प्रकृत्यन्वया इति प्रकृतेर
न्वयो येषु ते प्रकृत्यन्वयाः प्रकृतिरेव विकाररूपतामापद्यमाना विकारावस्थायामपि प्रकृतिशब्देनाभिधीयत इत्यर्थः॥ ॥ ॥

=प्राणित्वाभावात्प्राणिरजतादिभ्योऽञिति प्राप्ते इति भावः।२८

क्रीतवत्प्रत्ययमात्रमिति मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकमिति क्रीते ठग्विहित इति सूर्पस्य विकार इत्यत्रापि प्राप्नोति प्रकृतिमात्रादिति सूर्पादञन्यतरस्यामित्यत्र ठञौ हल्ल
स्य विकार इत्यत्रापि प्राप्नुतः अङ्गं चेति कालेभ्यो भववदित्यत्र यदुक्तं सिद्धं तु भयनिर्देशादिति तद्वाने न प्रतिपाद्यते अङ्गग्रहणेन प्रत्ययस्य परिमाणमेव
गृह्यते। तेनायमर्थो भवति। क्रीतार्थेभ्यः परिमाणं अङ्गं यथा च परिमाणात्प्रत्ययः तथा विकारेऽपि परिमाणं अङ्गं प्रत्ययश्च तेन यस्मात्परिमाणात् क्रीते

क्रीतवत्परिमाणात्। कथमिदं विज्ञायते क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति परिमाणाद्विकारावयवयोरिति आहोस्वित्परिमाणात्क्रीते ये
प्रत्ययास्ते भवन्ति विकारावयवयोरिति किं चातः। यदि विज्ञायते क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति परिमाणाद्विकारावयवयोरिति प्रत्यय
मात्रं प्राप्नोतीति अथ विज्ञायते परिमाणात्क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति विकारावयवयोरिति प्रकृतिमात्रात्प्राप्नुवन्ति तस्मात्क्रीत
वत्परिमाणादङ्गं च अङ्गं च क्रीतवदिति वक्तव्यं तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं क्रीतवदिति वति निर्देशोऽयं यदि च यात्पः प्रकृतिभ्यो येन वि
शेषणेन क्रीते प्रत्यया विहितास्ताभ्यस्तेनैव विशेषणेन परिमाणाद्विकारावयवयोर्भवन्ति ततोऽमी क्रीतवत्कृताः स्युः अथ हि प्रकृ
तिमात्राद्भवन्ति [illegible] प्रत्ययमात्रं वा स्यात्तन्नामी क्रीतवत्कृताः स्युः॥ ॥ ॥

यः प्रत्ययः तस्मादेव स एव विकारेऽपि भवति न वक्तव्यमिति क्रीते परिमाणादिति सेवाम्यतरविशेषणात्वे परिमाणस्य सिद्धे भवति निर्देशात्सर्वसादृश्यपरिग्र
हार्थादुभयविशेषणं परिमाणग्रहणमर्थाद्भवतीत्यर्थः॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

=अन्यतरेति- क्रीते ये परिमाणाद्विहिता [illegible] स्ते भवन्तीति वा क्रीते ये विहितास्ते परिमाणाद्भवन्तीत्यर्थः।१८

अणा इति कोपधाच्चेति विहितात् कौवलमिति कुवल्या विकार इत्यर्थेऽण् मयटः स एवेति काष्ठमयमिति काष्ठशब्दस्याद्युदात्तत्वात् आम्रमयमिति अमि
नम्यो दीर्घश्चेति रक्प्रत्ययान्तो नुदात्तादिः गार्ध्रमिति गृध्रस्य विकार इत्यर्थः नवेति ओरञोनुदात्तादेरञ्चेत्युभयप्राप्तौ विप्रतिषेधः तन्निराकरोति यद्यनुवर्तेत इति
तस्य विकार इत्यत्र शैषिकाणामनुवृत्तौ छेप्राप्ते मयडारम्भसामर्थ्यात् पूर्वको भवतीति छस्येवाञो पि बाधक इत्यर्थः एतच्च बाध्यसामान्यचिन्तायां येन

आणोवृद्धान्मयट् अणोवृद्धान्मयड्विसेनद्भवति प्रतिषेधेन आणो वकाशः तैत्तिरीकं तैत्तिरीकं मयटो ऽवकाशः काष्ठमयं इहोभयं प्राप्नोति शाक
मयं ओरञोनुदात्तादेरञ्च ओरञो नुदात्तादेरञ्च मयड्भवति विप्रतिषेधेन ओरञो वकाशः आरडु आरडवं मयटः स एव इहोभयं प्रा
प्नोति दारुमयं अनुदात्तादेरञ् भवती तस्यावकाशः कौवलं जारदृक्षं जारदृक्षं मयटः स एव इहोभयं प्राप्नोति आम्रमयं मय
टः प्राण्यञ् विप्रतिषेधेन मयटः प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन प्राण्यञो वकाशः गार्ध्रं गार्ध्रं मयटः स एव इहोभयं प्राप्नोति चाषं
भासं। प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन नवा ऽनवकाशत्वादपवादो मयट् नवैष युक्तो विप्रतिषेधः योयमञो मयटश्च। किं कारणं अनव
काशत्वादपवादो मयट् अनवकाशो मयट्० सावकाशमञं बाधिष्यते सकथमनवकाशः यद्यनुवर्तते शैषिकाः अथ निवृत्ताः शै
षिकाः वृद्धमाद्युदात्तं मयटो वकाशः प्राण्यञ्च० अयं वाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः योयं मयटः प्राण्यञ्च किं कारणं अनवका
शत्वात् अपवादो मयड्विसेव अनवकाशो मयट् सयथैव ओरञमनुदात्तादेरञं च बाधते एवं च प्राण्यञमपि बाधेत॥ ॥

नप्राप्त इति न्यायस्यानवकाशे तन्न्यायानपेक्षयोऽस्त्येति तन्निवृत्तौ विध्यंतरपूर्वको मयट् न भवतीति काष्ठमयादौ सावकाशः परत्वादेवाञं बाधते =
न त्वपवादत्वादित्यर्थः प्राण्यञ्च्चेति पूर्वविप्रतिषेधाभावे पीष्टसिद्धिर्भवत्येव दारुमयमाम्रमयमिति प्राण्यञ्जितु तदभावे चाषंभासमिति छेन सिद्ध्यति मयट्प्रसंगा =८

१०

=नतुर्दृ[illegible]वान्किंनैवयथेष्टं व्यर्थमनस्तानोदिशोवर्त्यथानि सर्वत्रेतिः२

तस्मादिति निसंहृद्भृशाणादिभ्योऽप्राणिन इति वक्तव्यमित्यर्थः यथेतद्दस्तीति यथेतद्दाश्रीयत इत्यर्थः मानुवृत्तन्त्रिति हन्तेर्घुम्भ्यो लुङीति वा परस्मैपदं पुषा
दिद्युताद्ीति च्लेरङादेशः शैषिकाणां निरूसनुद्सोरपि विप्रतिषेधोपपसाम यटापरत्वात् कोपधलक्षणो णवाध्यत इत्यर्थः जरद्धृक्ष इति जरद्धृक्षशब्दः
समासस्वरेणान्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः स एवेति गार्ध्रमिति कपोतशब्दो लघावन्त इति मध्योदात्तत्वादनुदात्तादिः सापवादक इति मयटापरत्वात्बाध्य

तस्मान्मयड्विधाने प्राणिप्रतिषेधः तस्मान्मयड्विधाने प्राणिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः सत हि वक्तव्यः न वक्तव्यः मध्येऽपवादाः पूर्वा
न्विधीन्बाधन्त इत्येवमयं मयड् अञ्रजमनुदात्तादेरञं च बाधिष्यते प्राणिरञं न बाधिष्यते यथेतद्दाप्तिः मध्येऽपवादाः पु
रस्तादपवादा इति मानुवृत्तन्शैषिकाः पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इत्येवमयमणम् अञं बाधिष्यते मय
डं न बाधिष्यते अनुदात्तादेरञः प्राणिरञि प्रतिषेधेन अनुदात्तादेरञः प्राणिरञ् भवति विप्रतिषेधेन अनुदात्तादेरञ् भवतीत्यस्याव
काशः जारद्धृक्षः जारद्धृक्षं प्राणिरञः स एव दृढो मयं प्राप्नोति कपोतः कापोतं प्राणिरञ् भवति विप्रतिषेधेन कः पुनरत्र विशेषः
तेन वा सति अनेन वा सापवादकः स विधिः अयं पुनर्निरपवादकः यदि तेन स्यादिह न स्यात् म्वा विधौ विकारः शैवाविधं फले लुक् फले
लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वात् फले लुग्वचनमनर्थकं किं कारणं प्रकृत्यन्तरत्वात् प्रकृत्यन्तरमामलकशब्दः फलेवर्त्तते ॥ ॥

मानत्वात् अयमिति अनेन परत्वान्मयटो बाधनात् म्वाविधय इति म्वानं विष्मनीतिन्क्विपनहिवृतीति दीर्घः कृत्स्वरेणोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वा
दनुदात्तादित्वात् अत्र मयड्भावात् प्राणिरञ् भवतीति द्वारादीनां चेति वृद्धिप्रतिषेध एजागमश्च फले प्रकृत्यन्तरत्वादिति आमलकादिशब्दः फले न यौगिकः
आमलक्याः फलमिति किन्तु हि जातिशब्द एवेत्यर्थः ॥ ॥ ॥

एकांतरदर्शनादिति आमलक्या अवयवे आमलकं दृश्यते तत्र यौगिक एव फले आमलकशब्द इत्यर्थः फलैकांतर इति फलमेकं अंतरमस्येति बहुव्रीहिः यदि संबंधदर्शनाद्यौगिकत्वमामलकशब्दस्य फले यद्यवयवे प्रयुज्यते तदा संबंधाविशेषादामलकशब्दो यमामलकी वृक्ष इति वृक्षावयविनि प्रसज्यमुत्पाद्यत्वं विशेषः तस्मादुभयत्रा प्यामलकादयो जातिशब्दा एव समभावतो वर्तन्त इति अभ्युपगंतव्यमित्यर्थः लुब्लुक् फलपाकशुषामिति फलपाकेन ये शुष्यंति व्रीह्यादयः तद्वाचिनामित्य

एकांतरदर्शनात्सिद्धमिति एकांतरदर्शनात्प्रसंग इति चेत् वृक्षे लुग्वचनं एकांतरदर्शनात्प्रसंग इति चेत् वृक्षे लुग्वक्तव्यः वृक्षोपि हि फलैकां तः लुब्लुक् प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानं लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानं कर्तव्यं व्रीहयः यवाः माषाः मुद्गाः ति लाः पुष्पमूलेषु बहुलं पुष्पमूलेषु बहुलं लुब्वक्तव्यः मल्लिका० करवीरं० बिसं० मृणालं न च भवति पाटलानि मूलानि॥ ॥

इति महाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकं प्राग्वहतेष्ठक् ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानं ठक्प्र करणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यं माशब्दिकः नैत्यशब्दिकः कार्यशब्दिकः आहो प्रभूतादिभ्यः आहो प्रभूता

=नविति तथा च वाक्यस्य द्वितीयांतता आत्मनेपि प्रत्यय इति भावः॥३२ ×पादस्य समाप्तः।× ‘दिभ्यः ठग्वक्तव्यः॥ ॥ ॥

र्थः व्रीहय इति बिल्वादयः यवा माषा इति॥ तण्धान्यानां च द्व्यषामिता घुटानत्वात् अणोऽस्य गोकोराण मुद्गशब्दात् बिल्वादयण् पाटलानीति पाटलिशब्दो वि ल्वादिः उपाध्याय जय्यट पुत्र कय्यट कृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकं॥ प्राग्वहतेष्ठक् तदाहेति तदिति कर्ममात्रं निर्दिश्यते न तु द्वितीयासमर्थविभक्तिः आहो प्रभूतादिभ्य इत्यतो मेदे न वचनान्तेन पदसमुदायाः प्रत्ययः माशब्द इत्याह माशब्दिको नित्यः शब्द इत्याह नैत्यशब्दिक ‘इति तत्र पदसमुदायार्थ इति नाप्रसबन्धस्यमानो वचनक्रियासंबंधात् कर्मसंपद्यते अमाति पदिकत्वात् द्वितीयानुत्पत्तिः॥

=प्रच्छनाविति निर्देशकुत्सायामस्वार्थनिर्देशो इतिप्र एवमादाविति कृप्रच्छोप्रकार्यं तरमप्याह निर्देशेनेति ॥ १ = कुसीदसूत्रे कश्चित् विधानाद्वस्माकमतमाह विधी ति ॥ २ =

भा० कै० ४
११०

प्रभूतमाहेति क्रियाविशेषणत्वात्कर्म्मत्वं प्रच्छनाविति निर्देशतानुकरणमेतन्नशब्दे कार्यासंभवात्ति देशार्थेठगिविधिः आक इहेति एकस्यवानेकस्य वाप्रकारस्यजनपदस्य श्रुत्याविशेषानवधारणात् सां हितिकेपि बाधकारे नचिन्त्ये ति द्विर्वचनविधानादनेकप्रकारत्वसंभवात् संशयः आकर्षेति स्तो कवान्निकुकारः संदिग्धान संदिग्धोऽश्रुधातितिरासायपर्य्यजीगणत् पठेत इति विधिवाक्यापेक्षं षष्ठ्यन्तं प्रत्ययास्तु सप्तमे ते विभाषा वीवधाच्चेति वक्त

प्रभूतमाह प्राभृतिकः पार्याप्निकः पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यष्ठगवक्तव्यः सौस्नातिकः सौखरात्रिकः सौखशायनि कः गच्छतौ परदारादिभ्यः गच्छतौ परदारादिभ्यष्ठगवक्तव्यः पारदारिकः गौरुतल्पिकः आकर्षात्ष्ठल् इहकेषांचित्सांहितिकं षत्वं के षांचित् षिद्रर्थम् तत्र नतापनेकेषांसांहितिकं षत्वं केषां षिदर्थमिति तत्र किंन्याय्यं परिगणनं कर्त्तव्यं आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च आवसथात्किसरादेः षितः षडेते ठगधिकारे। विभाषा विवधात् वीवधाच्चेति वक्तव्यं वीवधिकः त्रैमेयम् नित्यं निरस्य ग्रहणं किमर्थम् विभाषामामाभूत्॥ ॥ =अस्यकुटिलिकायाश्च सूत्र २ = ॥७॥

यमिति अत्र विवधवीवधशब्दौ पर्यायौ। तत्र अविरविकन्यायो न संभवति उभाभ्यां प्रत्ययस्येष्टत्वात् ततो वीवधाच्चेति वक्तव्यमित्युक्तं त्रैमेयं विभाषामामा भूदिति द्वेधा अत्र विभाषे संभवतः एकामहाविभाषा अपराविभाषा विवधादिति तत्रान्तरेणापि नित्यग्रहणं पूर्व्वसूत्र एवानन्तरस्य विभाषाग्रहणस्या स्वरितत्वादनुवृत्तत्वान्महाविभाषानित्यग्रहणेन निवर्त्यते। इतरेणान्तराविभाषानिवर्त्तते इत्युक्तमिति मलाह॥ ॥ ॥

=ननु रात्रिंमन्यइति प्रयोगद्वयएवैतत आह॥ प्रेक्ति॥ रात्रिंमन्यइति वत्सन्रतीकत्रिरित्यादि प्रयुज्येत इति भावः॥ २=ननु कुटनं कुटस्तेन न निर्ह्रत्ता कुटिमेत्यर्थः शब्देनोपपद्यते प्रसव्यस्य लावेविधानात्॥ अत आह॥ भावेति॥ २=

नैतदस्तीति इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति इदंतर्हीति निर्वृत्तएवेति पङ्क्त्रिणा निर्वृत्तमित्यस्यैववाक्यस्य निवृत्तिः स्यान्नतु पङ्क्तिः क्रियत इत्यादेरपीत्यर्थः रात्रिंमन्य

हीति अन्यस्य प्रयोगमंतरेणापि महत्वादौ निष्ठत्रिण ह्यर्थे विशेषणा निष्ठुरित्यर्थः भाव इति प्रकृत्येति भाववाचिनः प्रातिपदिकान्निर्वृत्तेर्थे इमप्प्रविधेय इत्यर्थः त्रे

रिति पूर्वेणसिद्धे नियमार्थं वचनं। तेन न निर्वृत्ते नतावद्वाक्यं निवर्त्तते। ततो नियमस्य नेनोपचारां तर विषयस्यापि वाक्यस्य निवृत्तिः क्रियत इति तद्विषयता त्रिमस्य

नैतदस्ति प्रयोजनं एतस्मिन्नेव योगे विभाषा ग्रहणं निवृत्तं इदं तर्हि प्रयोजनं त्रेर्मब्वचनं नियमविषयार्थं नियमं तमब्विषयमेव यथा स्यात्

केवलस्य प्रयोगो माभूत् अस्ति प्रयोजनमेतत् किंतर्हीति॰ तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्रसंगः तत्र यथाधिकारं तद्विषयता मा प्राप्नोति॰ निर्वृ

त्त इति वर्त्तते तेन निर्वृत्तएव अन्तमब्विषयं स्यात्। येऽन्ये उपचारास्तत्र न स्यात्॰ रात्रिंमन्यस्त्विति तमिति एवं तर्हि भाव इति प्रकृत्स इमप्प्र

त्ययः कुट्टिमाभूमिः सेकिमोऽसिरित्येवमर्थं ततो वक्तव्यं त्रेः त्रेस्त्वेम प्रभवति॰ ततो नियमं॰ नियमं तारिमबिति॰ किमर्थमिदं। नियमं

तमिमब्विषयं एव यथा स्यात् केवलस्य प्रयोगो माभूदिति त्रेर्मब्नित्यं चूर्णादिभिः अयं योगः शक्यो वक्तुं॰ कथं चूर्णी चूर्णिनो चूर्णिन

इति इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धं॰ चूर्णादिभिः लवणाल्लुक् लवणाल्लवचनानर्थकं रसवाचित्वात्॰ लवणाल्लुग्वचनमनर्थकं। किं कारणं॰

रसवाचित्वात् रसवाच्येष लवणशब्दः नैष संसृष्टनिमित्तः आतश्च रसवाची॰ असंसृष्टेऽपि दर्शनात्॰ असंसृष्टेऽपि हि लवणशब्दो वर्त्तते॰ नद्य

स्मिन्निति चूर्ण इनिनेति ठक्संसृष्टइत्यनेनाभिधानान्नभविष्यतीति भावः लव रसवाचित्वादिति रसस्य गुणत्वात् गुणवाचिनो मुक्तादीनां गुणगुणि

नोरभेदोपचारात् गुणिवृत्तिदर्शनान्नार्थो लुकेत्यर्थः असंसृष्टेचेति लवणेन द्रव्येण यदसंसृष्टं लवणरसयुक्तं तत्रापि लवणशब्दस्य दर्शनात् गुणशब्दत्व

मेवास्येत्यर्थः॥ ॥

संसृष्टे चेति लवणाद्द्रव्यसंसृष्टमपि यत्तल्लवणरसं न भवति० तत्र न दृश्यते लवणशब्द इत्यर्थः प्रत्ययः अयुक्त इति उत्तमर्णो यदृत्वं दृश्यति नृत्तरगर्ह्ये य
सेत्स्यं दत्वा वृद्धिं गृह्णातीति तद्वेगर्ह्यमित्यर्थः गर्ह्यायेति [illegible] द्विगुणं प्रयच्छतीति द्वैगुणिक इति चतुर्थ्यन्तात्प्रत्ययो विधेय इत्यर्थः मेस्याल्लोपो वेति उपचा
रोपेक्षया विकल्पार्थो वा शब्दः द्विगुणं मेस्यादिति वाक्यात्प्रत्ययो मेस्यात् लोपश्च वार्द्धुषिक इति वृद्ध्यर्थं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः धर्मं अधर्माच्चेति नदंतवि

संसृष्टे चादर्शनात्० संसृष्टे पि च यदा नोपलभ्यते तदाह अलवणः सूपः अलवणं शाकमिति० लवणाल्लुक् प्रयच्छतीति गर्ह्यं० अयुक्तो
यं निर्देशः यदस्मा[illegible]द्वृत्स्यं दत्वा वृद्धिं गृह्णातीति तदर्थं० कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः प्रयच्छति गर्ह्यायेति० स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः न कर्त्तव्यः
तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति० गर्ह्यार्थं गर्ह्यं० मेस्याल्लोपो वा० मेस्याच्छब्दल्लोपो वा वक्तव्यः द्विगुणं मेस्यादिति प्रयच्छति द्वैगुणिकः त्रैगुणि
कः वृद्धेर्वृधुषिभावः वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः वार्द्धुषिकः धर्मं चरति अधर्माच्च० अधर्माच्चेति वक्तव्यं आधर्मिकः ऋतोऽञ् नञ्
राभ्यामञ्वचनं नरनराभ्यामञ् चेति वक्तव्यं नुर्धर्म्यो नारी नरस्यापि नारी विशसितुरिड्लोपश्च अञ् च वक्तव्यः विशसितुर्धर्म्यं वै
शस्त्रं० विभाजयितुर्णिलोपश्च० अञ् च वक्तव्यः विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रं शिल्पं किंपस्य मर्दंगाः शिल्पं सप्तादि गीकः किं चातः कुं

भकारे प्राप्नोति० ॥ ॥ ॥

धेर्ग्रहणावता प्राप्तिपरिकेन निषेधाद्वचनं। येन विधिरिस्तदन्तधर्म्या न्नन्म इति वार्त्तिकमनपेक्ष्यैतदुक्तं ऋतोऽञ् नञ् नराभ्यामिति० न शाखस्यास्त्रेणैव सिद्धे
प्रत्यये दृष्टान्तत्वेनोपादानं। यथा नरशाद्गादञ् भवत्येवं नरशाद्गादपीत्यर्थः शिल्पम् अभ्यासपूर्वकं क्रियासु कौशलं शिल्पं मर्दंगादिषु बुद्धिविधा क्रियाभ्य
भ्याहननलक्षणा निष्पादनलक्षणा च तत्र विशेषानुपादानात्पृच्छति किंयस्येति॥ ॥ ॥ ॥

एवं तर्हीति उपचरितवृत्तिः शिल्पशब्दः आश्रीयत इत्यस्य एवं वा शब्दः लोपः कुंभकारस्य हि मृदंगो मुख्यं शिल्पं। वादकस्य तूपचरितं मृदंगवादनमिति लोके मार्दंगिक
शब्दस्य मृदंगवादनशिल्पो ऽभिधेयः तत्र साहचर्यात् मृदंगवादनेन मृदंगशब्दस्य वृत्तिविषये इह सागतार्थत्वात् प्रयोगो वादनशब्दस्य। शक्ति। ईकारांत इति बह्वा
दिपाठात् प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति वचनात् शाक्तीकशब्दात् ठक् भविष्यतीत्यर्थः इकारोच्चारणसामर्थ्यादिति अन्ये त्वाक

एवं तर्हि ठक् तत्र परलोपो वक्तव्यः। शिल्पमिव शिल्पं। मृदंगवादनं शिल्पमस्य मार्दंगिकः मौरजिकः। पाणविकः पैठरिकः। शक्तियष्ट्योरीकक्।
किमर्थमीकगुच्यते न ठगेवोच्येत। का रूपसिद्धिः शाक्तीको याष्टीक इति। शक्तियष्ट्योरीकारान्ते कपा ह्रस्वप्रसंगः। न सिध्यति। विभाषा चे
वृद्धिः शक्तियष्ट्योरीकारः अपि च केण इति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। एवं तर्हि इकगुच्यते। का रूपसिद्धिः शाक्तीको याष्टीक इति सवर्णदीर्घत्वेन
सिद्धं न सिध्यति यस्येति लोपः प्राप्नोति इकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति यदि तर्हि प्राप्नुवन्विधिरुच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते स
वर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति यं विधिं प्रत्युपदेशो ऽनर्थकस्स विधिर्बाध्यते। यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते यस्येति लोपं च प्रति
इकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घस्य तु निमित्तमेव॥ ॥

कमेव विदध्यात् न चावयवग्रहनिवृत्तिरिकारस्य प्रयोजनं यतो न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यं यं विधिमिति एवं च दीर्घोच्चारणं प्रसा
रव्यान्तं इकासिद्धत्वात् अन्ये त्वाहुः शक्तियष्ट्योरीकगिति ठग्विधानादेव यस्येति लोपाभावं सिद्धः प्रहणमिसनेन हि ठकि सिद्धे पुनष्ठग्विधानं यस्येति लोपाभा
वार्थमेव वाक्यानिवृत्तये निसार्थं तस्मादिति चेत्तन्न शक्तियष्टिभ्यामिसे वाधिकस्स ठकः पूर्वेण सिद्धस्य पुनर्विधानेन वाक्यनिवृत्तेरपि सिद्धत्वात्॥ ।

=एवं च ठगेव वक्तव्य उक्त इति भावः। ७=

=आस्तिकशब्दस्य॰२=

भा०कै०४ ११२

अस्ति चौरेऽपीति तस्यापि मतिसद्भावात् अचेतनस्य घटादेर्नास्तिकः स्यादिति वक्तव्यं न्यायस्य तु प्रदर्शनात् भाष्यकारेण मतिपदं नोक्तं अस्तीत्यस्येति प
रलोककर्तृका च सत्ता विज्ञेया । तत्रैव विषये लोके प्रयोगदर्शनात् । नात्र च परलोकोऽस्तीति मतिर्यस्य स आस्तिकः तद्विपरीतो नास्तिकः दिष्टशब्दो दैवपर्यायः तेन
दैवप्रमाणको दैष्टिकः छत्त्रा राजपुरुष इति यः पुरुषो राज्ञश्छत्त्रं धारयति स छात्त्रशब्दाभिधेयः स्यादित्यर्थः उत्तरपदलोप इति उत्तरपदस्यैव शब्द

अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः किं यस्यास्ति मतिः स आस्तिकः किं चातः चौरेऽपि प्राप्नोति एवं तर्हि इतिलोपोऽत्र द्रष्टव्यः अस्तीत्यस्य मतिः
आस्तिकः । नास्तीत्यस्य मतिः नास्तिकः । दिष्टमित्यस्य मतिः दैष्टिकः छत्त्रादिभ्यो णः किं यस्य छत्त्रधारणं शीलं स छात्त्रः किं चातः
राजपुरुषे प्राप्नोति एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः छत्त्रमिव छत्त्रं गुरुः छत्त्रं गुरुणा शिष्यः छत्त्रवच्छाद्यः शिष्येण च गुरुः छत्त्र
वत्परिपाल्यः हितं भक्षाः हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः इतरथा ह्यस्य निर्देशः इतरथा
हि निर्देशो न भवति हि शब्देन च योगे चतुर्थी विधीयते सा न प्राप्नोति स तर्हि चतुर्थीनिर्देशः कर्तव्यः न कर्तव्यः एवं वक्ष्या
मि हितं भक्षास्तस्मै॰ ततो दीयते नियुक्तं॰ तदस्मा इति॰ ॥ ॥

स्य लोपो द्रष्टव्य इत्यर्थः गौणी वृत्तिश्छत्त्रशब्दस्याश्रयणीया तत्रैव प्रसिद्धदर्शनादित्युक्तं भवति गुरुश्छत्त्रमिति अज्ञानं शिष्यस्य छादयति निव
र्तयति यतस्ततश्छत्त्रं शीलमस्य गुरुविषयं पालनं शील[illegible]मस्येत्यर्थः हितं इतरथा हीति यदि हि चतुर्थी न निर्दिश्यते तत्सामर्थ्यात्तायाः अस्येति षष्ठ्याः
सम्बन्धायोग्यत्वादिह तु पञ्चस्थानात्प्रसेयार्थो न निर्दिष्टः स्यादित्यर्थः ॥ ॥ ॥

राम० ११२

=हितयोगे चतुर्थी विधानात्॰१=

=अज्ञानमिति॰ यथा छत्त्रमुष्णादि निवर्तयति एवमज्ञानं गुरुर्निवर्तयतीति छत्त्रसधर्मत्वाद्गुरुः छत्त्रं॰ [illegible] त्रमिव गुरुः परिपाल्य इति॰ मुख्यार्थान्वयप्रत्ययो नानभिधानादित्याहुः ॥२=

=परिशाणने प्रयोगदर्शनस्यैवक्तव्यत्वात् ॥२=

तद्वहं शाकृभेदादिति षष्ठ्यन्तात् प्रत्ययो विधीयमानो द्वितीयान्तान्न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ अर्थसामान्यादिति ॥ अर्थस्यैकत्वात् षष्ठ्यन्तादेव प्रत्ययोत्पत्तावपि सिद्धि
र्भवत्येवेत्यर्थः ॥ ननु रथाद्यां ग इति तत्रोक्तं वोढर्यपि प्रयोगदर्शनादिष्यता मित्यस्योपुः ॥ द्विरथ्य इति ॥ रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिः संज्ञायां ।

तद्वहति रथयुगप्रासंगं वहसमिधाने रथशाकटहलसीरेभ्यः प्रत्ययविधानार्थकं विहितत्वात् वहतीत्यभिधाने रथशाकटहलसी
रेभ्यः प्रत्ययविधानमनर्थकं किं कारणं विहितत्वात् विहितो ऽत्र प्रत्ययः तस्येदमिति शाकृभेदादविधानं ॥ शाकृभेदादविधिः संभवति अन्यो हि
शकटेरथं वहति । अन्यो हि शकटेरथस्य वोढेति शाकृभेदादविधानमिति चेदर्थाश्रयत्वात्प्रत्ययविधानस्यार्थसामान्यात्सिद्धं शाकृभेदाद
विधानमिति चेत् अर्थाश्रयः प्रत्ययविधिः य एव ह्यर्थो रथं वहति स एव रथस्य वोढेति तत्रार्थसामान्यात्सिद्धं इदं तर्हि प्रयोजनं यो
द्वौ रथौ वहति स द्विरथ्यः यो द्वयो रथयो र्वोढा स द्विरथः तेन सति लुग्भवति अनेन सति कस्मान्न भवति प्राग्दीव्यत इत्युच्यते संज्ञा
यां जन्याः किं निपात्यते जनेर्जन्या जनी भावो निपात्यते यञ्च प्रत्ययः जन्या इति निपातनात् नर्थकं पंचमीनिर्देशात् जन्या इति निपा

=जन्या इति योग्यतावशात्... =

९ तनमनर्थकं किं कारणं पंचमीनिर्देशात् जनीशब्दादेषा पंचमी इदं तर्हि प्रयोजनं ॥

निपातनानर्थक्यमिति हृतिकारे यन्निपातनमाश्रितं तत्तदनर्थकं विधिनैव सिद्धिर्भवत्येवेत्यर्थः जनीशब्दादिति जायतेऽस्यां गर्भ इति जनी वधूरुच्यते
जनिसहिभ्यामितीण् प्रत्ययो जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ श्री ॥७॥ ॥७॥

=तद्वहतीत्यनेन सिद्धे विधानं सामर्थ्यार्थविशेषज्ञापनार्थं ... =

भा० कै० ४
११३

सर्वकाल इति। यद्यपि विध्यर्थत्वेपि संख्याकालयोरविवक्षितत्वात् सिद्धयति तथापि न्यायानुसरणेप्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति निपातनाश्रयणं विध्य साकं राणि भिरिति प्रधानस्यात्रसापेक्षत्वाद्वृत्तिप्रसंगः अनभिधानादिति शार्ङ्गैरभिंपद्य इति प्रयोगाभावादित्यर्थः एवं चाधनुषेत्सपि न वक्तव्यं अन्येत्वाहुः धनु

=करणयोगेनभवतीत्यर्थः।२= =बुद्धिरूपं।१=

सर्वकालः प्रत्ययविधिर्यथा विज्ञायेत जनीं वहंति जन्याः जनीं वोढारो जन्याः जनीमवाप्स्यन्ते जन्या इति विध्य सधनुषा विध्यस करणेन विध्यस करणेनेति वक्तव्यं इतरथा ह्यतिप्रसंगः अधनुषेति ह्युच्यमाने अतिप्रसंगो भवति इहापि प्रसज्येत शार्ङ्गैरभि विध्यति। कंटकैर्विध्यति तत्र हि वक्तव्यं न वक्तव्यं कस्मान्न भवति। शार्ङ्गैरभिर्विध्यति कंटकैर्विध्यतीति। अनभिधानात् ग हपतिना संयुक्ते ञ्यः। गृहपति ना संयुक्त इत्युच्यते। [illegible] तत्र दक्षिणाग्नावपि प्राप्नोति। दक्षि णाग्निरपि गृहपतिना संयुज्यते। एवं तर्हि गृहपतिना संयुक्त इत्युच्यते। सर्वं च गृहपतिना संयुक्तः तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञायते। सा धीयो योगृहपतिना संयुक्त इति। कश्च साधीयः यस्मिन्पत्नी संयाजाः क्रियंते अथवा गृहपति नाम मंत्रः यस्मिन्नुच्यते अथवा

“ संज्ञायामितिवर्तते [illegible] ॥ श्री ॥ ॥

षाकारणविशेषेणाकारणमात्रं लक्ष्यत इति सर्वत्र प्रकरणे प्रतिषेधः प्रवर्तते। गृह गृहपतिर्यजमानः यस्मिन्निति यजमानेन पत्न्या च येयागविशे षाः क्रियंते ते पत्नी संयाजाः ते च गार्हपत्य एव क्रियंते न दक्षिणाग्नौ अथवेति स च मंत्रो गार्हपत्य विषय एव॥ श्री ॥

एम०
११३

मत्वर्थे अनंतरार्थे वेति वा शब्दः समुच्चये। मत्वर्थे मासतन्वोः विशेषणोऽपि मत्वर्थोऽनंतरार्थे पीत्यर्थः मधुरिति मधु विद्यतेऽस्मिन् मासि विद्यतेऽस्मिंस्तयो विद्यतेऽस्मिन्निति यतो लुक् नभः शब्दो ज्याधवाची अत्र नभस्तप इति नपुंसकत्वं छांदसत्वात् इषइति एवमादिषु सास्मिन्नस्ति दुर्गास्मिन्नस्ति शोच

=मधोर्ञ्वेति प्रत्ययः। तत्र मत्वर्थे मासतन्वो रित्यनुवृत्तेः।१=

मत्वर्थे मासतन्वोः मासतन्वोरनंतरार्थे वा मासतन्वोरनंतरार्थे वेति वक्तव्यं मधवस्मिन्नस्ति॰ मधवस्मिन्ननंतरमिति वा मधवः माधवः लुगकारेकाररेफाश्च लुगकारेकाररेफाश्च प्रत्यया वक्तव्याः लुक् मधुं नभः तपः। अकारः। इषः उर्ज्जः। इकारः शुचिः। रेफः शुक्रः॰ शु क्रः। वसोः समूहे च अक्षरसमूहे छंदस उपसंख्यानं अक्षरसमूहे छंदस उपसंख्यानं कर्तव्यं ओश्रावयेति चतुरक्षरं अस्तु श्रौषडि ति चतुरक्षरं येयजामह इति पंचाक्षरं यजेति द्व्यक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः एष वै सप्तदशाक्षरः छंदस्यः प्रजापतिर्यज्ञमनुविहितः छं दसि बहुभिर्वसव्यैः उपसंख्यानं कर्तव्यं हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः अग्निरीशे वसव्यस्य उपसंख्यानं कर्तव्यं तन्न स्योपसंख्यानं कर्तव्यं न कर्तव्यं स्वार्थविज्ञानात् सिद्धं स्वार्थविज्ञानात् सिद्धमेतत् वसव एव वसव्याः पांतु॥ ॥ इति श्री भगवत्पतंजलिविरचिते व्याकरणमहा

१ भाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकं॥ पादोऽध्यायश्च समाप्तः॥ ॥

नं शुक् सास्मिन्नस्तीति प्रत्ययाः शुक्र इत्यत्रापत्ययादित्वाज्जत्वाभावः वसोः अक्षरसमूह इति अक्षरसमूहवाचिनः छंदः शब्दाद्यत्प्रत्ययः ओश्रावयेति अक्षराणि गण्यंते स्वार्थविज्ञानादिति वसोरिति योगविभागः कर्तव्यः तेन स्वार्थे भविष्यतीत्यर्थः॥ ॥ इत्युपाध्यायजय्यटपुत्रकैयटकृते भाष्य

१ प्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्॥ ॥ ॥७॥

=स्वार्थेप्रत्ययइतिभावः।२=

